К. К. Кондратюк, О. М. Сухий

Сучасна національна історіографія новітньої історії України

1914-2009

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

Костянтин КОНДРАТЮК,
Олексій СУХИЙ

Сучасна національна історіографія новітньої історії України (1914–2009 рр.)

Навчальний посібник

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Львів
Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка
2010

УДК 930.1:94(477)“1914/2009”(075.8)
ББК Т1(4УКР)7я73
К 64

Рецензенти:

д-р іст. наук, член-кореспондент НАН України *В. Даниленко*
(Інститут історії України НАН України);
д-р іст. наук, проф. *М. Литвин*
(Інститут українознавства ім. І.Крип’якевича НАН України);
д-р іст. наук, проф. *В. Трофимович*
(Національний університет “Острозька академія”)

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів
(Лист № 1.4/18-Г-212 від 26.01.08.)

Кондратюк К., Сухий О.

К 64 Сучасна національна історіографія новітньої історії України (1914-2009 рр.) / Кондратюк К., Сухий О. навч. посібн. – Львів Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – 262 с.

ISBN 978-966-613-764-0.

У навчальному посібнику проаналізовано наукову історичну літературу, яка побачила світ після проголошення незалежності України, і присвячена новітній добі в її історії.

Для студентів та аспірантів історичних факультетів і всіх, хто цікавиться станом сучасної української історичної науки.

УДК 930.1:94(477)“1914/2009”(075.8)
ББК Т1(4УКР)7я73

ISBN 978-966-613-764-0

Передмова

Упродовж останніх 19 років українська історична наука пройшла шлях свого становлення в умовах незалежності, позбавилась провінціалізму, притаманного їй в радянську добу. Розширилася джерельна база сучасних досліджень у зв'язку з доступом до засекречених раніше архівних документів і матеріалів. Стали доступними праці зарубіжних науковців і вчених діаспори, присвячені новітній добі. Окрім цього, значну роль в оновленні концептуальних підходів відіграв т.зв. "реабілітаційний синдром", тобто повернення до наукового вжитку праць М. Грушевського, В. Винниченка, В. Липинського, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича та інших видатних істориків народницького та державницького напрямів. Помітну роль відіграло також проведення низки всеукраїнських і міжнародних конференцій, круглих столів, міжнародних конгресів україністів, які стимулювали дискусії вчених навколо багатьох питань новітньої історії України, тобто періоду, який започаткувала Перша світова війна у 1914 р. і який триває до сьогодні.

Треба віддати належне великій активності багатьох дослідників, котрі впродовж порівняно короткого часу змогли опублікувати десятки солідних документальних видань, видати друком сотні монографій і підручників та ще більше статей з різних проблем новітньої історії України. Лише протягом 1993–2002 рр. історики захистили 192 докторських і 1243 (!) кандидатських дисертацій, що становило близько 33% всіх докторських і 33% всіх кандидатських дисертацій, захищених в Україні за всіма спеціальностями.

Не менш вражають показники видань навчальної літератури з історії: у 1989–2000 рр. було опубліковано 1136 видань, з яких 573 – для учнів і вчителів загальноосвітніх шкіл, 379 для студентів і викладачів вищої школи, 184 – універсального характеру (при цьому з історії України було 514 видань)[1]. Зрозуміло, що проаналізувати такий великий масив історичної літератури в навчальному посібнику неможливо, тому автори вирішили зосередити увагу на найважливіших працях, що становлять інтерес з погляду фаховості.

Передмову і перший розділ посібника написав професор К. Кондратюк.

Другий, третій розділи і висновки – професор О. Сухий.

[1] *Зашкільняк Л.* Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. – Львів, 2004. – С. 45.

Розділ II

Дослідження історії України першої половини XX століття

Україна в роки Першої світової війни

Перша світова війна є однією з переломних подій світової історії, саме їй судилося визначити подальшу еволюцію всього часу у багатьох країн. Більшість істориків вражає, що саме з цього часу почалася новітня доба в європейській і українській історії. За чотири роки буремних та трагічних подій відбулися кардинальні зміни в економіці, національній організації та соціальній структурі світу. На тлі цього збройного конфлікту, що досить швидко набув світових масштабів, виплавають сучасні форми національного відродження. Перша світова, що справедливо названа ще й Великою, вивела на арену суспільного життя народні маси. Воєнні дії 1914–1918 рр. надали поштовху технічній революції. Конфлікт світового масштабу відкрив глибини гуманітарного падіння, на які спромоглася людина, незважаючи на усі досягнення цивілізації. Війна фактично зруйнувала оптимістичну культуру Європи.

У тому не є дивним, що Перша світова війна викликала, й до цього часу викликає, значний інтерес вчених-істориків, у тому числі українських.

Огляди основних подій воєнних років подано в сучасних узагальнювальних працях з історії України: Історія України: Курс лекцій. У 2 т. – К., 1995. – Т.2; Історія України / За ред. В. Смолія. Вид. 3, доп. – К., 2002; Ю. Зайцев, В. Баран, Л. Войтович та ін. Історія України. – Вид. 3, зі змін. та доп. – Львів, 2002; Новітня історія України (1900–2001). – К., 2002. Зрозуміло, що названі роботи не висвітлюють усієї складності й суперечності процесів, що відбувалися на українських землях 1914–1918 рр. Тому звернемось до різнопланових наукових публікацій, присвячених висвітленню подій Першої світової війни в Україні.

Одним з головних напрямів наукового пошуку стало з'ясування місця України в геостратегічних планах учасників війни. У науковій літературі досить детально викладено теоретично-доктринальні положення лідерів держав, у сфері інтересів яких перебувала Україна. У них наголошується, що з початком війни українське питання набуло міжнародного звучання і спричинило інтерес не лише з боку сусідніх країн, а й провідних держав світу.

У вищих колах Німеччини, зазначають київські історики О. Реєнт та І. Коляда[2], визначалася сильна група прибічників захоплення українських земель. Завоювання України мало стати першим кроком на шляху до ослаблення Російської імперії і посилення Німеччини на Схід.

Австро-Угорщина претендувала на Волинь і Поділля, хоча не відмовлялася від панування у Східній Галичині, Закарпатті та Північній Буковині. Австрійський уряд метою своєї політики у війні проголосив відрив від Москви

[2] *Реєнт О., Коляда І.* Україна між світовими війнами (1914–1939). Нариси історії. – К., 2004.

українського народу і заснування самостійної України, чим мав послабити вплив Росії у басейні Чорного моря.

Царська Росія прагнула захопити всю Галичину. Вірменію, а також Константинополь, зайняти протоки з Чорного моря до Середземного. Війна 1914 р. була певною мірою і наслідком ворожості офіційної Росії до українського руху в Галичині як центр національно-визвольного руху. При цьому Росія проголошувала себе захисником поневолених слов'янських народів (с.8–9).

З особливою гостротою українське питання постало в центрі уваги багатьох держав у 1917 р. З відновленням Української державності воно зацікавило дипломатів і політиків не тільки держав Четверного Союзу та їхніх опонентів – країн Антанти, а й США[3].

Війна, як відомо, є продовженням політики іншими, агресивнішими засобами. Напередодні і в роки війни велике значення відігравали розвідка і контррозвідка. Адже на початку XX ст. наростало нагромадження суперечностей між російською імперією та її майбутніми головними противниками – Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною. Гострий характер взаємин між цими великими державами давав підстави керівникам війсь-

[3] Перша світова війна і слов'янські народи: Матеріали між нар. Наук. конф. 14–15 травня 1998 р – К., 1998; *Семонюк О.* Українське питання в роки Першої світової війни – виникнення і розвиток (за публікаціями німецькомовної преси 1914–1917 рр.) // Українські варіанти. – 1997 – № 1; *Троян С.* Австрійська концепція „Міттель Європи" напередодні та в час Першої світової війни // Наук. вісн. Чернівец. ун-ту. Вип. 6–7 Історія. – Чернівці, 1996; *Фісанов В.* Буковинське і галицьке питання у міжнародних відносинах періоду Першої світової війни // Вісн. центру буковинознавства. Сер. істор. – Чернівці, 1993. – Вип.1; *Ботушанський В.* Буковина в дипломатичній боротьбі за втягнення Румунії у війну на боці австро-угорського блоку (1914–1918 рр.) // Питання історії України: Зб. наук. ст. – Т.3. – Чернівці, 1999; *Павлюк О.* Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1925 рр.). – К., 1996.

кових відомств цих країн розглядати їх як найвірогідніших противників. При цьому територія України ставала потенційним головним театром воєнних дій між Росією, Німеччиною і Австро-Угорщиною. Тому і генеральні штаби вірогідних противників докладали величезних зусиль для організації всебічного вивчення ситуації на українських землях і створення там розгалуженої і великої за кількістю агентурної мережі. Ця проблематика зацікавила сучасних істориків, які опублікували кілька цікавих розвідок про діяльність іноземних спецслужб на території України у зазначений період. Зокрема, у працях В. Сідака та В. Степанкова коротко про аналізовано набутки у дослідженні цієї теми; головний наголос у книзі зроблено на періоди 1648–1657 рр. та 1917–1920 рр.[4] Силами співробітників СБУ та МВС України у 1995 р. засновано і частково здійснено видання серії документальних матеріалів з минулого розвідки і контррозвідки України[5]. Великий фактологічний матеріал про діяльність австрійсько-німецької розвідки в Україні напередодні Першої світової війни міститься у статті О. Овсієнка[6]. Спецслужби австрійського генштабу, пише автор, спромоглися створити на українських землях Російської імперії розгалужену і велику за кількістю осіб мережу. До кінця XIX ст. тут працювала щонайменше сотня австрійських агентів. Про значний кількісний склад цієї агентури свідчить хоча б той факт, що лише одна викрита російською поліцією розвідгрупа, яка діяла в районі Київ–Житомир–Волочиськ, налічувала 28 осіб (с. 72–73). Австрії вдалося у 1909 р. завербувати підполковника генштабу Росії Іванова. Отримавши завдя-

[4] *Сідак В., Степанков В.* З історії української розвідки та контррозвідки. Нариси. – К., 1994.

[5] З історії спецслужб України (1918–1920 рр.): Зб. док. – К., 1999.

[6] *Овсієнко О.* Австрійсько-німецька розвідка в Україні напередодні Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. IV – К., 2002.

ки протекції чин полковника і нове високе призначення, він регулярно надавав австрійській розвідці інформацію про найновіше артилерійське озброєння російської армії. У лютому 1915 р. Іванова було заарештовано з величезним компрометувальним матеріалом і розстріляно.

Для агентурної діяльності в російській частині України максимально задіювали можливості консульських закладів Німеччини й Австро-Угорщини, які отримали наказ підключитися до збору секретної інформації. Про масштаб секретного листування австрійців і німців дипломатичним шляхом свідчить той факт, що у 1913–1914 рр. дешифрувальники Міністерства закордонних справ Росії розшифрували 569 телеграм з Австрії, 171 з Німеччини, проте це була лише незначна їхня частина.

На початок Першої світової війни німецько-австрійська розвідка за допомогою торгових представників і фірм зібрала детальні відомості про стан і характер обладнання промислових підприємств Росії, пропускну здатність залізниць, замовлення різних відомств тощо. Усі ці відомості були уважно систематизовані і уточнені (с. 78).

Окрема група досліджень присвячена бойовим діям на українських землях у роки Першої світової війни. Серед них виділяється розвідка В. Волковинського[7], в якій проаналізовано найважливіші військові операції 1914–1917 рр.

18–19 серпня 1914 р., пише автор, у наступ перейшли війська 8-ї та 3-ї армії Південно-Західного фронту, ввійшли на територію Східної Галичини. Розпочалася 33-денна Галицька битва – одна з найбільш успішних для російських військ і водночас кривавих бойових операцій. У боях брали участь вісім армій, понад 100 дивізій, більш

---

[7] *Волковинський В.* Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. IV – К., 2002.

як 1,5 млн солдатів та офіцерів (с. 56). Австро-угорський фронт був прорваний. 3 вересня війська 3-ї російської армії без бою увійшли у Львів, а 8-ї – в Галич. 17 вересня 3-я російська армія оточила фортецю Перемишль з гарнізоном близько 130 тис. солдатів та офіцерів, але через нестачу снарядів штурмувати її росіяни були безсилі. На середину вересня російські війська вийшли на кордони р. Віслока за 80 км. від Кракова. 25 вересня авангард російських військ прорвався через Ужоцький перевал у Карпатах і вийшов на територію Угорщини, де й зупинився, а на початку січня 1915 р. росіяни повернулися в Галичину.

У ході Галицької операції російські війська захопили більшу частину Галичини і Буковину. Австро-угорські війська втратили 400 тис. осіб (у тому числі 100 тис. полонених) і 400 гармат. Втрати росіян становили близько 230 тис. осіб (40 тис. полонених) і майже 100 гармат. Перші бої засвідчили, що війна не буде блискавичною, а триватиме довго і вимагатиме значних людських, фінансових, продовольчих та інших ресурсів (58–59).

На початку 1915 р. німецько-австрійське верховне командування готувало удар по російських військах у Галичині. Для цього з найбільш боєздатних військ, які брали участь у боях в Франції, була сформована 11-а німецька армія. Командував нею генерал А. Макензен. Пліч-о-пліч з німецькими військами воювали й австро-угорські з'єднання, що мали досвід боротьби з росіянами. Бої розпочалися в районі міста Горлиці. 2 травня 1915 р. о 10 годині ранку австро-німецькі війська розпочали масовий артобстріл росіян. 11-а німецька і 4-а австро-угорська армії прорвали оборону 3-ї армії й розпочали наступ на Схід. Російська армія відступила з Галичини з величезними втратами за всю війну – у середньому 235 тис. убитими та пораненими щомісяця (упродовж усієї війни ця цифра становила 140 тис.). Російські вій-

ська під час відступу втратили лише полонених 500 тис. осіб і 344 гармати.

Невдало для росіян закінчилася і „новорічна битва" в Буковині. Під Топорівцями – Раданчим – Боянами вони втратили майже 70 тис. бійців, не здобувши будь-якого успіху. У січні 1916 р. на схід від с. Рарянче австро-угорські війська вперше застосували на буковинському фронті хімічну зброю – газобалонну атаку, унаслідок чого російська армія зазнала відчутних втрат.

Навесні 1916 р. новий командувач Південно-Західного фронту О. Брусилов розпочав операцію, яка увійшла у воєнну історію як Брусиловський прорив. Маючи перевагу в піхоті та артилерії, російські війська прорвали на широкому фронті оборону австро-угорських військ. 7 червня взято Луцьк, а 18 червня – Чернівці. За весь час операції втрати австро-угорської армії досягли 1,5 млн. осіб, російських військ – 500 тис. осіб.

Війська Брусилова зайняли частину Східної Галичини і Буковини. Однак їх не підтримали армії інших фронтів, почалися перебої з боєприпасами. Російські війська зупинилися на лінії Золочів–Галич–Станіслав–Ворохта. Війна знову стала окопною (с. 66–67).

У роки Першої світової війни, підкреслює В. Волковинський, українці, перебуваючи в арміях Австро-Угорської та Російської імперій (відповідно, 250 тис. і 3,5 млн, за іншими даними – 300 тис. і 4,5 млн осіб), змушені були вести криваву братовбивчу боротьбу за чужі їм інтереси.

Про бойові дії на території Північної Буковини цікаві розвідки опублікували чернівецькі історики[8].

---

[8] *Заполовський В., Осадчук С.* Слідами забутої війни 1914–1918 рр. в Буковині. –Чернівці, 1998; *Заполовський В.* Вплив Горлицької операції на активізацію бойових дій на фронтах Східної Галичини та Буковини (травень-червень 1915 р) // Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. – Чернівці, 2000.

Відомо, що на активність бойових дій протягом 1917 р. вплинули кризові явища в суспільстві та армії, які війна загострила до краю. Важливим аспектом висвітлення проблеми стало включення в науковий обіг матеріалів, які відображають вплив на бойові дії на території України соціальних змін, що сталися в офіцерському корпусі Збройних сил російської армії. Аналіз змін соціального складу, загальноосвітнього та фахового рівня, політичної диференціації, які сталися в офіцерському корпусі російської армії внаслідок втрат у воєнних діях 1914–1917 рр. зробили у своїх дослідженнях А. Буравченко та І. Панов[9]. Цей аналіз дає змогу пояснити причини низки невдач російських військ у бойових діях 1917 р. та розгортання українського військового руху в частинах російської армії.

Сучасні історики, зосереджуючи увагу на складному процесі виділення в надрах російської армії національних військових частин, цілком слушно вбачають у них фундамент створення майбутніх збройних сил України як запоруки існування Української держави, каталізатора національно-визвольної боротьби за встановлення української державності[10].

Велика група публікацій, різних як за жанром, так і за авторським представництвом, присвячена формуванню і бойовому шляху Легіону Українських січових стрільців[11].

---

[9] *Буравченко А.* Зміни у соціальному складі офіцерського корпусу Росії (1914–1917 рр.) // Укр. іст. журн. – 1997 – № 2; *Панов І.* Освітній рівень та фахова підготовка офіцерів російської армії в роки Першої світової війни. – К., 1998.

[10] *Зінкевич Л.* Розпад російської армії та український військовий рух в умовах національної революції в Україні (березень 1917 – лютий 1918 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. – Львів, 1995.

[11] *Гордієнко В.* Українські січові стрільці. – Львів, 1990; Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва. – Львів, 1991; Кравчук М. Українські січові стрільці. – Івано-Франківськ, 1998; Матейко Р., Мельничук Б. Шляхами стрілецької слави. – Тернопіль, 1995; Лазарович М. Формування національно-державницької ідеології легіону українських січових стрільців (1914 – початок 1917 рр.) // Мандрівець. – 1998. – № 1.

Висвітлюючи „карпатський період” в діяльності Легіону, автори зупиняються на бойових операціях Галицької битви серпня-вересня 1914 р., воєнних діях в Карпатах. Не оминули історики увагою наступ австро-німецьких військ, відомий як Горлицька операція, навесні 1915 р., прорив 1916 р. З усіх бойових дій, які відбувалися за участю Січових стрільців, найповніше відображені бої за гору Маківку. Велику кількість публікацій можна пояснити не стільки важливістю цього стратегічного об'єкта з військової точки зору, скільки тим, що битва на Маківці стала найяскравішим епізодом бойового шляху Легіону УСС.

Не обійдена у сучасних студіях й така вельми болюча та актуальна на той час проблема, як розвиток українського національного руху в роки війни. З'явилися публікації про заснування у Львові на початку війни Головної Української Ради і Союзу визволення України, їхню трансформацію в Загальну українську раду як представницького органу загальноукраїнських сил[12].

Взаємовідносинам населення Наддніпрянської України та Західноукраїнських земель, що були у складі Російської та Австро-Угорської імперій, присвячене дослідження І. Вівсяної[13] Перша світова війна стала важливою віхою у досягненні ідейної консолідації української нації, підготовчим етапом українського державотворення. Кілька століть порівняно спокійного життя українського народу під владою чужоземних держав не змогли приспати його

[12] *Лавров Ю.* Про ідейні та організаційні засади Союзу визволення України // Укр. іст. журн. – 1996. – № 6; *Патер І.* Союз визволення України. Проблема державності і соборності. – Львів, 2000; *Лепісевич П.* Загальна українська рада: проблема консолідації національно-демократичних сил (1914–1916 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. – Львів, 2005.

[13] *Вівсяна І.* Національно-культурне єднання галичан і наддніпрянців у роки Першої світової війни // Проблеми історії України. XIX – початок XX ст. – Вип. IV – К., 2002.

животворчого духу, прагнення до вільного культурного та політичного розвитку. Народ, розділений на окремі частини, зберіг відчуття єдності та братства. Війна сколихнула його національні почуття, примусила українців боротися за власне виживання як окремого етносу. (с. 37).

Окреслена наукова проблема набагато глибше відображена в монографії О. Рубльова[14]. Особливий акцент при вивченні періоду 1914–1918 рр. автор робить на участі західноукраїнської інтелігенції у складних тогочасних процесах формування загальноукраїнської політичної нації, спробах вітчизняного державотворення.

Перша світова війна, наголошує дослідник, сколихнула національні почування як підросійських, так і підавстрійських українців, примусила боротися не лише за власне виживання як окремого етносу, а й виразніше артикулювати свої політичні вимоги щодо створення Соборної Української держави, яка б об'єднувала в одних державних межах усі українські етнічні території.

Велика війна „націоналізувала" українців, яких мобілізували до війська поліетнічних Російської та Австрійської імперій. Щоденне окопне й тилове або позафронтове спілкування з представниками інших етносів сприяло усвідомленню ними власної національної ідентичності, особливо й насамперед „завдяки" глузуванню, упередженому ставленню чи відвертій ворожості на національному ґрунті (що було поширеним явищем і в російській, і в австрійській арміях). З іншого боку, військо „їхніх" імперій іноді здобувало території противника з населенням, яке розмовляло тією самою мовою, мало ледь не тотожні традиції й звичаї, що й „визволителі" / окупанти.

Найдинамічніша частина вітчизняного аграрного населення – сотні тисяч української сільської молоді – пот-

[14] Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К., 2004.

рапила до війська, збагнувши там силу організації, на царській або цісарській службі вони також у тисячу різних способів відчули на собі соціальні й етноконфесійні відмінності (від кпинів та образ з боку російських, австрійських, німецьких, угорських офіцерів до сутичок із націоналістично налаштованими поляками), що вочевидь стало дріжджами національної самосвідомості. Там вони зустрілися також з душею українського національного руху – сільськими вчителями, яких тисячами призивали на службу офіцерами і які скерували новий досвід і свідомість молодих селянських рекрутів до національної ідеології.

Окупаційна політика в Галичині стерла межу між цивільним і військовим світом, а рівночасно – між Австрійською та Російською імперіями. Тимчасова російська окупаційна адміністрація висилала десятки тисяч осіб із теренів західного прикордоння, тобто з тих регіонів, мешканці яких (австрійські піддані) мали найбільше досвіду цивілізованої національної політики, до внутрішніх губерній імперії. Так вона несамохіть сприяла тісним тисячним контактам галицьких українців з українцями імперії Романових.

Можна стверджувати, підкреслює О. Рубльов, що такі безпосередні тисячні особисті контакти між уродженцями східно-осередніх та західних земель України вочевидь прискорювали кристалізацію національної ідеї й сприяли процесові інтеграції нової збірної свідомості українських мас (с. 559–560).

Не пройшла повз увагу сучасних істориків політика австро-угорської влади щодо населення Східної Галичини і Північної Буковини в роки війни. Прикметною складовою такої політики стало поборювання москвофільства (на загал уявної загрози), інтернування значної кількості українського населення у концентраційних таборах. Цілком

умотивовані превентивні заходи перетворилися з вини як центрального уряду, так і адміністрацій Галичини і Буковини, на безконтрольний терор проти всього українського населення Австрії. Масовий характер переслідувань спричинив відверті зловживання військових і жандармських підрозділів, серед яких особливо жорстоким ставленням до українців вирізнялися угорські гонведи. Символом наруги над українцями в Австрії стали концтабори, серед яких виділявся сумнозвісний Талергоф. У цих таборах від голоду, холоду пошестей поряд з людьми, які не приховували симпатій до Росії, загинули тисячі вірнопідданих габсбурзькому престолу українців[15].

Кількість невинно страченого українського населення ще й донині не відома. Про страти цивільного українського населення у перший період війни австрійська влада не повідомляла. Лише у 1917 р., коли питання про звірства 1914–1916 рр. стали предметом обговорення у парламенті, було названо деякі приблизні цифри: 60 тис. повішаних і розстріляних, 100 тис. відправлених до таборів[16]. За іншими свідченнями, було убито 36 тис. українського цивільного населення й стільки ж загинуло в австрійських концтаборах[17]. Очевидно, що цифра страт цивільного українського населення австрійськими та угорськими військами на початку Першої світової війни потребує верифікації.

У публікації О. Мазура та І. Патера[18] висвітлена політика російської адміністрації в Галичині у 1914–1915 рр.

[15] *Попик С.* Українці в Австрії. 1914–1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. – К.; Чернівці, 1999. – С. 98-99.

[16] Див.: *Макарчук С.* Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. – Львов, 1983. – С. 58.

[17] Див. *Нагаєвський І.* Історія української держави двадцятого століття. – К., 1993. – С. 58.

[18] *Мазур О., Патер І.* Львів у роки Першої світової війни // Львів. Історичні нариси. – Львів, 1996.

Провідником політики, спрямованої на якнайшвидшу інкорпорацію окупованих російською армією територій до складу імперії Романових й остаточного розв'язання „мазепинського питання", виступив тимчасовий військовий генерал-губернатор Галичини граф Георгій Бобринський. 23 вересня 1914 р. він підписав постанову про цензуру, згідно з якою категорично заборонявся друк часописів українською мовою. Через кілька днів було оприлюднено обіжник Бобринського губернаторам Галичини, в якому обов'язковими вважалися русифікація освіти, припинення діяльності громадських організацій та ін. Почалася, зазначають автори, „інвентаризація" – фактично звичайнісінький грабунок галицьких банків, музеїв, книгарень. На початку жовтня 1914 р., згідно з розпорядженням Бобринського, львів'янам довелося пережити хвилю арештів і заслань. Під час обшуку в приміщенні страхового товариства „Дністер" жандарми вилучили декілька тисяч примірників „Кобзаря", а при огляді каси конфіскували фонд товариства „Просвіта" на суму, еквівалентну 100 тис. російських рублів. Обшуки також відбулися у Гіпотечному банку, житлових приміщеннях при церкві св. Юра, Національному музеї тощо (с. 308–310).

Але найтяжчих ударів зазнала українська інтелігенція. У середині лютого 1915 р. у Львові російська жандармерія кинула за ґрати близько півсотні українських діячів. На початку березня 1915 р. Східну Галичину накрила чергова хвиля арештів – було ув'язнено близько 300 українців, переважно представників інтелігенції (с. 311).

У звіті Г. Бобринського стверджувалося, що упродовж 1914–1915 рр. з Галичини адміністративно видалено (вислано) 1962 особи й переселено до східних районів краю 2364 особи, але, вірогідно, зазначає О. Рубльов[19], що ці

---

[19] *Рубльов О.* Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К., 2004. – С. 41.

дані занижені, оскільки точного обліку не проводилося, особливо військовими. Принаймні Комітет допомоги біженцям та виселенцям при Українській Центральній Раді зареєстрував на жовтень 1917 р. „у важливих пунктах Сибіру і центральної Росії" понад 12 тис. виселенців. Крім того, близько тисячі висланих з Галичини російською адміністрацією скупчувалося тоді у Києві й окрузі. Отже, робить висновок О. Рубльов, загальна кількість адміністративно видалених (висланих) з краю – понад 13 тис. осіб – більш ніж у шестеро перевищувала дані Г. Бобринського.

У згаданому вище дослідженні О. Мазура та І. Патера йдеться також про церковну політику російської адміністрації в Галичині. Зі вступом російських військ Синод Російської православної церкви зараз же вислав до Галичини фанатиків російського православ'я – владику Храповицького з Харкова і владику Євлогія з Холму. Головне завдання їхньої „місії" полягало у руйнуванні греко-католицької церкви. Російські окупаційні власті з великим завзяттям взялися за викорінення унії і насаджування православ'я як основи самодержавства і російськості.

Спершу головну роль у православній церковній перебудові Галичини відіграла церква св. Георгія у Львові. З прибуттям до Львова Євлогія ця церква стала єпископською кафедрою, а настоятель церкви – довіреною особою Євлогія при військовому генерал-губернаторові. В доповідній записці від 12 вересня 1914 р. „Про православну церкву в Галичині" Євлогій пропонував доручити місіонерам схиляти народ до навернення у православ'я, негайно відкривати народні школи в селах, що перейшли на православ'я, забрати під православні храми Успенську, Преображенську церкви і собор св. Юра у Львові, закрити василіанські монастирі та конфіскувати їхнє майно.

Активну участь у насадженні православ'я брали галицькі москвофіли. Без відома настоятелів Успенської

і Преображенської церков і митрополичого уніатського капітулу "Руський Народный Совет" надав архієпископу Євлогію ці храми для богослужіння 19 і 20 грудня 1914 р. в день іменин Миколи II (с. 311–312).

За виголошення антиросійської проповіді митрополит А. Шептицький був посаджений під домашній арешт, а 19 вересня вивезений через Київ у глибину Росії, де він як царський в'язень просидів у монастирях-тюрмах аж до вибуху революції 1917 р. Під арешт та депортацію потрапив також ректор греко-католицької семінарії Йосиф Боцюн, чимало приходських священиків. Натомість понад двохсот парафій у Галичині отримали священиків із Росії, але, як звітував генерал-губернатор Бобринський, їх не хотіло приймати українське населення (с. 312).

Велике зацікавлення в сучасних істориків викликала така соціальна проблема часів війни, як проблема біженців, примусових виселенців та заручників, тобто трагічна доля сотень тисяч цивільних людей. Ця тема частково висвітлена у повідомленнях чернівецьких дослідників С. Попика[20] і В. Бурдяк[21].

Цивільне українське населення, пише В. Бурдяк, налякане швидким наступом російських військ, покидало свої обжиті місця і перебиралося подалі від лінії фронту. Серед біженців переважали поляки, євреї та українці. Проте галицькі українці були в більшій частині не добровільні збігці, а евакуйовані зі стратегічних поглядів виселенці (с. 291).

Розмах переселенських процесів був настільки великим, що це змусило уряд Австрії до організації спеціальних

[20] *Попик С.* Біженці з Галичини та Буковини в Австрії: з історії австрійської політики в українському питанні (1914–1918 рр.) // Питання Історії нового та новітнього часу: Зб. наук. ст. – Чернівці, 1997 – Вип. 5.

[21] *Бурдяк В.* Становище галицьких українців на початку Першої світової війни: соціологічний ракурс // Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. – Чернівці, 2000.

таборів для військових виселенців. Навіть з усіма негараздами, яких зазнали в таборах українські переселенці, їхнє заснування, на думку авторки, було позитивною справою австрійської політики. Враховуючи політичну ситуацію, міжнаціональні відносини в країні, уряд прийняв рішення про створення, якщо можливо однонаціональних таборів. У серпні 1914 р. у Карінтії почалося будівництво табору Вольфсберг для 10 тис. українців. Організація табірного господарства була надто складною справою, але потік українських біженців зростав, і щоб контролювати ситуацію, уряд у грудні 1914 р. розпочав будівництво найбільшого табору для українських біженців у Гмінді. Третім за величиною українським табором був Гредіг.

Поряд з однонаціональними таборами для військових біженців були й змішані табори. Так, українців розміщували в українсько-румунському таборі Оберголлябрун (у вересні 1916 р. тут перебувало 1800 українських біженців) та в українсько-польському таборі Еоцен (в кінці 1916 р. близько 6500 українських біженців). Були невеликі тимчасові табори, такі як Брук, Гая, Моравський Трібов. У таборах діяли українські школи, греко-католицька та православна церква, лікарні, було налагоджено господарське життя (с. 291). Проблему біженців і виселенців з Холмщини та Підляшшя розглянув у своїй статті М. Горн[22]. Відступаючи влітку 1915 р., російське військо, пише автор, змусило українців краю переселитися у внутрішні губернії Росії. Ця акція мала всі ознаки депортації, або насильницького переміщення народу. З місць постійного проживання було вигнано більше 300 тисяч осіб. Командування російської армії при виселенні застосовувало тактику „випаленої землі", знищуючи при цьому селянські садиби, посіви. Ви-

[22] *Горний М.* Трагедія Холмщини та Підляшшя у Першій світовій війні // Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. – Чернівці, 2000.

конавцями акції були спеціальні козачі загони, що йшли позаду російських військ, які відступали.

Позбавлене альтернативи, залякане ворожим ставленням угорських вояків австрійської армії до українців населення власним транспортом, з найнеобхіднішими речами й обмеженими запасами продовольства пересувалося на схід за визначеними маршрутами. Основний напрямок руху виселенців пролягав через села Ганськ і Тарнів, міста Володаву, Кобрин, Малориту, Слуцьк і Рогачів на Рославль Смоленської губернії. З Рославля виселенців залізницею перевозили вглиб Росії. До прибуття на місце поселення, наприклад, у Саратовську губернію, ешелон перебував у дорозі два тижні. В товарних вагонах не було жодних умов, у дорозі проблемами людей ніхто не опікувався. Торкнувся автор і такого питання, як матеріальні втрати. Через світову війну 65% залишених українцями Холмщини та Підляшшя господарств було знищено або пошкоджено. Матеріальні збитки були настільки значними, що більшість господарств відновили повноцінне функціонування лише в середині 30-х років, а частина сімей виявилася неспроможними налагодити господарювання. У Холмському повіті після повернення на батьківщину близько 45% родин тривалий час вимушено мешкали по 2–3 сім'ї в будинку, а понад 10% – більше двох років жили в землянках (с.174–175).

У роки війни ареною боїв, передислокації великої кількості військ, переміщення цивільного населення стала Волинь – Західна губернія Російської імперії. Цій темі присвячена дисертація Б. Бернадського[23]. За роки війни, зазначає автор, з Волині було вивезено майже 130 тис. німецьких колоністів. Відступаючи, російські війська у 1915 р. і австрійські у 1916 р. дотримувались принци-

[23] *Бернадський Б.* Волинь у роки Першої світової війни: автореф. дис. канд. іст. наук. – Львів, 1999.

пу „спаленої землі" До жовтня 1917 р. в губернії постраждало 110 тис. селянських господарств, з них 50 тис. знищено повністю. Все працездатне чоловіче населення, що залишилося від призову, було задіяне на військових роботах. З липня 1915 р. по липень 1916 р. на примусові роботи щомісяця відправляли майже 320 тис. чоловіків. Становище населення значно погіршилося, особливо біженців, багато з яких гинуло від голоду, холоду й різних хвороб. Загальна кількість евакуйованих становила 1 млн 390 тис. осіб. Незважаючи на прифронтове становище краю, майже 169 тис. біженців з окупованих австро-угорських земель залишилось на Волині.

Більш детально проблему біженства і вигнанства розглянув у своєму дослідженні О. Сердюка[24]. У перші місяці війни, зазначає автор, чисельність біженців по всьому західному прикордонні Росії не перевищувала декількох сотень тисяч осіб. Здебільшого, при наближенні лінії фронту населення покидало рідні домівки й ховалося в навколишніх лісах, сподіваючись на швидке повернення додому.

Після прориву російського фронту арміями блоку Центральних держав у травні 1915 р. і затяжного відступу царських військ біженська проблема набула крайнього загострення. На початку червня 1915 р. вище російське командування віддало військам жахливий наказ, згідно з яким залишена територія „повинна бути перетворена у пустелю, тобто звільнена як від населення, так і від всього, що могло становити для ворога певну цінність" З практичного боку це означало масове виселення людей, особливо чоловіків „від 17 до 45 років", вивезення або знищення продовольчих запасів включно з посівами зернових культур (с. 114).

Якщо спершу біженство було переважно наслідком паніки, яка охоплювала мешканців через обстріли насе-

---

[24] *Сердюк О.* Біженство в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України. XIX – початок XX ст. – Вип.IV – К., 2002.

лених пунктів, то тепер почалося примусове виселення за розпорядженням військової влади. Отже, зазначає автор, біженство мало ознаки примусової депортації, наслідки якої стали страшною драмою для мільйонів людей різних національностей – українців, поляків, німців, євреїв, литовців, латишів, естонців та інших народів.

Із середини липня 1915 р. ринув потік вигнанців із Східної Галичини, який налічував близько 100 тис. осіб. Примусово вигнали чоловіче населення у віці від 17 до 45 років у Хотинському районі. Більше 300 тис. осіб з Холмщини теж було вигнано з місць постійного проживання. Масовість виселення чоловічого населення змушувала й жінок та дітей до евакуації. До того ж, підрозділи царських військ при небажанні людей покидати місця проживання підпалювали з усіх боків населені пункти.

Інерційний маховик депортацій не зупинявся аж до стабілізації фронту восени 1915 р. Отже, населення західних регіонів України суттєво постраждало від спустошення краю і масових депортацій, спричинених варварськими акціями імперської влади (с. 116).

У дослідженні О. Сердюка наведено велику кількість відомостей про поневіряння біженців і вигнанців. "Великі маси людей рухалися у східному напрямку обозами, а інколи пересувалися навіть таборами, з худобою і домашнім майном, нагадуючи картину „великого переселення народів" Потік людей, коней і обозів досягав деколи ширини до 10 верств. На шляху свого пересування біженці розпродували потроху запівдарма коней, домашню худобу та майно, сідали в поїзди на залізничних станціях і роз'їжджалися в різних напрямках, віддаючи себе на волю випадку і долі. За таких обставин часто розлучалися члени родин, губилися діти, багато вигнанців гинули від хвороб і нещасних випадків».

На 1 квітня 1916 р. на території Наддніпрянської України зареєстровано 656 тис. біженців і вигнанців, а на території всієї Російської імперії наприкінці 1916 р. їх було понад 3 млн.

Торкнувся автор дослідження і такого сюжету, як допомога громадськості України жертвам війни, яка була не тільки помітною, але й у низці питань навіть величезною. „На фоні біженської проблеми віддзеркалився моральний і духовний стан тогочасного суспільства на території України. При всіх суперечностях, які загострилися в роки війни, досить потужно виявили себе сили, здатні не тільки співчувати, а й подавати допомогу жертвам останньої. Подібні приклади наповнюють діяльність тисяч безіменних працівників благочинних організацій та представників різних соціальних груп і прошарків» (с. 129).

Важливо, що історики почали досліджувати і таку проблему, як психологічний стан людей у роки війни, їхнє ставлення до збройного конфлікту на його різних етапах. Про це йдеться, зокрема, у повідомленні О. Олієвського[25]. На дитячу свідомість, зазначає дослідник, впливали різні чинники, насамперед – пропаганда. Усі дитячі розпитування, забави були під впливом газетних статей про військові дії. Вже з початку війни діти часто читали газети, і для деяких вони були єдиним джерелом інформації про війну. На ставлення дітей до війни мала суттєвий вплив нелегка доля рідних та близьких. У багатьох дітей рідні перебували на фронті, у деяких були поранені, вбиті не повернулися з поля бою. Численні суперечки, розмови на воєнні теми також впливали на ставлення дітей до війни.

Спочатку діти війну сприймали переважно у героїчно-романтичному забарвленні, тобто вона асоціювалася

[25] *Олієвський О.* Діти під час Першої світової війни 1914–1918 рр.: соціально-психологічний аспект // Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи.– Чернівці, 2000.

з війнами, про які вони читали в книгах або дізнавалися від дорослих. Але згодом діти в різних країнах почали сприймати війну як трагедію, емоційно і зворушливо. Під час війни проводили опитування дітей щодо їхнього ставлення до війни. Цікаво, що дівчата майже одностайно сприймали війну негативно. Однак серед хлопчиків часто можна було почути голоси за війну. І все ж таки діти в здебільшого схилялися до миру. (с. 297–298). Стаття О. Олієвського має загальний характер і мало співвідноситься саме з українським досвідом, а тому її можна розглядати як вступ до подальшого, більш глибокого опрацювання цієї важливої проблеми. Так само свого дослідження чекає ще ціла низка проблем з питань воєнного соціуму – це історія повсякденності, сім'ї, жінки, різних груп робітників, селян, студентів і т.д.

Великий вплив на формування основних елементів історичної свідомості українського населення, у тому числі студентства, сьогодні відіграють праці загального характеру. Праці такого типу передбачають підведення авторами певних підсумків попередніх досліджень, визначення перспективних і актуальних напрямів наукового пошуку, запропонування нових концептуальних схем і підходів. Саме такою є монографія О. Реєнта „Україна в імперську добу. XIX – початок XX ст." – К., 2003. Особливо глибоко автор розкрив соціально-економічне становище та робітничий рух на українських землях у 1914–1918 рр. Дослідник наголошує, що під час війни посилилися й досягли рівня критичної маси ті тенденції, які зрештою й "призвели до неухильного сповзання імперії Романових до прірви, яка виросла з недовіри народу до влади. Стрижневою лінією цього процесу стало руйнування сільського господарства» (с. 332). Підсумовуючи, О. Реєнт підкреслює, що „Перша світова війна створила об'єктивні передумови для Української революції та впер-

ше за багато століть дала реальний шанс для втілення в життя віковічної мрії українців – створення власної суверенної держави" (с. 333).

Новою спробою акцентувати увагу дослідників і читачів на тісному взаємозв'язку воєнних та революційних подій стала монографія В.

Литвина „Україна: доба війн і революцій" (Київ, 2003). Автор пропонує розглядати Першу світову війну як „каталізатор українських національних устремлінь, які збіглися з наростанням революційних очікувань" Національні гасла були скристалізовані, маси внутрішньо змобілізовані на їхню реалізацію. Потрібен був лише перший поштовх, яким стали лютневі події 1917 р. (с. 62).

У 2004 р. побачила світ книга О. Реєнта і В. Сердюка[26], яка має комплексний характер і ґрунтується на нових методологічних підходах відповідно до основних тенденцій розвитку європейської історіографії. Важливо, що автори зосередили увагу на дослідженні усієї сукупності складних процесів у житті воєнного українського соціуму.

Отже, сучасні вітчизняні історики за порівняно невеликий проміжок часу зуміли поглибити вивчення багатьох питань, пов'язаних з історією українських земель у Першій світовій війні. Можна лише сподіватися, що пошукова дослідницька робота буде й надалі продовжуватися.

---

[26] *Реєнт О., Сердюк В.* Перша світова війна і Україна. – К., 2004.

Українська революція 1917–1920 років

Історія національної революції стала однією з найпопулярніших тем української історіографії з моменту проголошення незалежності. Наукову актуальність цієї теми зумовила низка чинників. Революція 1917–1920 рр. підсумувала динамічний розвиток національного руху кінця XIX – початку XX ст., стала якісно новим щаблем процесу формування української нації. Об'єктивного узагальнення історичного досвіду державотворення вимагала розбудова самостійної України. Для формування державної ідеології вкрай необхідним є врахування давніх історичних традицій українського народу та генезису ідейно-політичних орієнтирів його політичного проводу. Зростанню наукового зацікавлення державотворчим досвідом української революції сприяло також скасування ідеологічних перешкод й відкриття спецфондів архівів та бібліотек.

Історіографія радянського часу розглядала події 1917–1920 рр. лише через призму класової боротьби, й оцінювала українські державотворчі змагання різко негативно. Вся увага істориків була зосереджена на боротьбі більшовиків за політичну владу в Україні. Характерною рисою таких історичних праць була категорична критика дій українських урядів (як „буржуазних", „антинародних", „реакційних", „націоналістичних") та псевдонауковий пошук витоків комуністичного руху на українських землях[27] Радянські історики заперечували національно-демократичний характер української революції, намагалися за допомогою тенденційно підібраних фактів довести, що

[27] *Павлишин О.* Історіографія української революції 1917–1921 рр. // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. – Львів, 2004. – С. 168.

вона була здійснена пролетаріатом у союзі з найбіднішим селянством під керівництвом партії більшовиків, яка нібито зуміла переконати широкі маси українського народу в тому, що тільки ця партія і є єдиною запорукою і гарантією їхнього національного й соціального визволення. Подібне трактування подій походило безпосередньо з ленінської схеми переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну. Йдучи від цієї схеми до реального життя, історики змушені були вступати у конфлікт із фактами, не зупиняючись перед відвертою фальсифікацією.

Після 1991 р. українські історики опублікували десятки монографій, сотні статей з революційної тематики. За даними доктора історичних наук В. Верстюка, у 90-ті роки XX ст. в Україні захищено близько 150 докторських та кандидатських дисертацій з цієї тематики. Порівняльний аналіз великого масиву новітніх публікацій засвідчує, що в цій галузі знань відбулися значні зрушення, досягнуто позитивні результати. Основні етапи революції, оцінка тогочасних подій, явищ, тенденцій сьогодні набагато чіткіші, об'єктивніші, ніж раніше. Залучення до наукового обігу значної кількості нових архівних документів, можливість їх об'єктивно аналізувати дали змогу вченим зробити важливі висновки. Першою ознакою принципово нового підходу на подій 1917–1920 рр. стало оновлення понятійного апарату. На зміну заідеологізованим тезам прийшли терміни "Українська революція", „Національно-демократична революція" Важливі висновки зроблено також стосовно таких фундаментальних, головних понять, як причини і характер революції в Україні, її соціального підґрунтя бази та особливостей.

Головною причиною революції 1917–1920 рр. в Україні дослідники вважають невирішене національне питання, яке тісно перепліталося з глибоким загальнонаціональним невдоволенням різними формами економічної експлуа-

тації з боку метрополії. За своїм характером українська революція була національно-демократичною, органічно поєднувала завдання національного відродження і державотворення із необхідністю глибоких соціальних змін в інтересах широких мас українства[28].Соціальним підґрунтям революції були широкі верстви українського населення, насамперед селянство і національна інтелігенція.

Розглядаючи проблематику сучасних праць, необхідно відзначити, що основна увага дослідників була прикута до політичної історії революційного процесу, діяльності національних інститутів влади. Серед центральних представницьких органів влади історики найширше висвітлювали процеси формування та діяльності Української Центральної Ради (УЦР). Ролі та значенняю в українській революції цієї національної інституції присвячені узагальнювальні праці Д. Яневського[29], О. Копиленко[30], О. Мироненко[31]. Ступінь новітнього рівня вивчення проблеми першого етапу Української революції, пов'язаної з діяльністю її ініціатора та головного чинника, віддзеркалює книга В. Верстюка „Українська Центральна Рада" (Київ, 1997), визнана одним із кращих навчальних посібників. Йому належить також вступна стаття до документального збірника „Українська Центральна Рада" (Київ, 1996), розділи про Українську революцію, що ввійшли до глибоких і якісних у фаховому відношенні підсумкових праць: Історія України: нове бачення. У 2 т. – Т.2 (Київ, 1996) та „Історія України" (Київ, 2002).

---

[28] *Солдатенко В.* Українська революція. Український нарис. – К., 1999. – С. 104-105.

[29] *Яневський Д.* Українська Центральна Рада: перші кроки до новітньої української державності // Минуле України: відновлені сторінки. – К., 1991.

[30] *Копиленко О.* "Сто днів" Центральної Ради. – К., 1992.

[31] *Мироненко О.* Світоч української державності. Політично-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. – К., 1995.

У цих та інших працях В. Верстюк незмінно наголошує, що діяльність Центральної Ради неможна оцінювати однозначно. Об'єктивно, пише він, можна сверджувати лише одне: Центральна Рада виступила лідером розгортання національно-визвольного руху в Україні і внаслідок її діяльності вперше на політичній карті Європи в XX столітті з'явилася Українська держава. Сама ж Рада за короткий час свого існування, пройшла складний шлях від київської міської громадської організації, до ініціатора й активного чинника відродженої української державності – парламенту України.

На підставі значного документального матеріалу дослідник спростував твердження радянської історіографії про те, що Центральна Рада була однорідною буржуазною. В. Верстюк першим довів, що більшість у повному складі УЦР становили представники від селянства. Другою за кількістю і найактивнішою соціальною групою Ради була інтелігенція. Однак вона не становила єдиної соціальної сили, ділилася на окремі фракції за партійними та національними ознаками. До складу Ради входили представники 19 політичних партій, у тому числі російські, єврейські, польські організації, які утворили власні фракції. З українських партій найбільші фракції мали Українська партія соціалістів-революціонерів, Українська соціал-демократична робітнича партія та Українська партія соціалістів-федералістів. Українські есери завдяки своєму впливові на селянство мали найбільше за кількістю представництво в УЦР, проте в персональному підборі кадрів поступалися УСДРП. Українські соціал-демократи В. Винниченко, С. Петлюра, М. Порш, Д. Антонович, Б. Мартос, В. Садовський, І. Стешенко, М. Ткаченко становили ядро ради і тривалий час (до січня 1918 р.) відігравали у Раді провідну роль.

Заслугою В. Верстюка є й те, що він виокремив головні періоди в діяльності Центральної Ради й охарактеризував

кожен із них. Загалом кількість літератури, підготовленої в пострадянські часи, надзвичайно велика, вона торкається не лише загального розвитку подій 1917– початку 1918 рр., але й окремих сюжетів, насамперед стратегії і тактики українського державотворення. У сучасній вітчизняній історіографії простежуємо дві основні концепції стосовно діяльності Центральної Ради. Одна група істориків, зокрема Л. Радченко[32], І. Хміль[33], Ф. Турченко[34], критично налаштовані до автономістсько-федеративних її домагань, інші - Л. Гарчева[35], В. Солдатенко[36] доводять правильність такого курсу в умовах, що тоді склалися. Л. Гарчева вважає, що такий курс тоді був найоптимальнішим для України. Вона закидає критикам діяльності лідерів української революції те, що "вони не розгледіли, що вимога про "автономію" була лише маскуванням самостійницьких прагнень М. Грушевського та інших керівників Ради" (с. 41). На доказ своєї точки зору, Л. Гарчева покликається на статті в часописах і брошуру М. Грушевського під назвою "Якої ми хочемо автономії і федерації" У цих статтях і брошурі, опублікованих у квітні–травні 1917 р., конкретизовано і обґрунтовано програму відродження української державності. Зокрема, на думку Грушевського, Україна мала одержати як федеративне утворення право прямих зносин з прикордонними державами, а

[32] *Радченко Л.* Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 рр. – Харків, 1996. – С. 23-24, 27

[33] *Хміль І.* На шляху відродження української державності. – К., 1994. – С. 7, 28-29.

[34] *Турченко Ф., Кривоший Г* Магістралі й глухі кути української революції // Українська революція 1917 – початок 1918 рр. Зб. наук. ст. – Запоріжжя, 1998. – С.19.

[35] *Гарчева Л.* Федеративна стратегія Центральної Ради та її критики // III між нар. конгрес україністів 26–29 серпня 1996 р. – Історія. – Харків, 1996. – С .41.

[36] *Солдатенко В.* Українська революція. Історичні нариси. – К., 1999. – С.134.

питання війни і миру не могли вирішуватися без її участі. М. Грушевський писав, що самостійне становище України в складі Росії буде забезпечене лише в тому разі, коли утворені в ній республіки будуть не "автономними провінціями, а державами, зв'язаними федеративним зв'язком"[37] Вину за зрив такої перспективи дослідниця покладає на Тимчасовий уряд Росії та Раднарком РСФРР.

На початку 90-х років було опубліковано дослідження І. Хміля, О. Щусь, О. Бойка, А. Гришенка, О. Реєнта та інші, в яких проаналізовано поведінку різних соціальних верств у революційних подіях 1917 – початку 1918 рр. в Україні[38]. Ці автори дійшли висновку, що Центральна Рада, українські політичні партії протягом усього 1917 р. мали досить широку соціальну підтримку, а вплив військ радянської Росії на події в Україні був набагато сильнішим, ніж вважалося до цього.

Питання про українсько-російські відносини було розглянуто в дослідженні О. Романчука „Ультиматум. Хроніка одного конфлікту між РСФРР і Центральною Радою" ще в 1990 р., а в 1995 р. Л. Гарчева захистила докторську дисертацію, присвячену цій темі[39] Автори цих праць на основі значного документального матеріалу дійшли висновку, що Раднарком Росії після 25 жовтня 1917 р. вів проти УНР, очолюваної Центральною Радою, широкомас-

---

[37] Великий Українець. Література з життя та діяльності М.Грушевського. – К., 1992. – С.102-110, 125. 130-131.

[38] *Хміль І.* Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня – 2 червня 1917 р). – К., 1992; *Щусь О.* Всеукраїнські військові з'їзди 1917р. – К., 1992; *Бойко О.* Українська інтелігенція у 1917 р. // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. – К., 1993; *Грищенко А.* Українські робітники на шляху творення національної держави. – К., 1992; *Реєнт О.* Більшовизм і революція 1917–1920 рр.: спроба вивчення характеру і динаміки соціальних процесів. – К., 1994.

[39] *Гарчева Л.* Політична конфронтація та збройна боротьба Росії з Україною (1917 – поч. 1918 рр.): автореф. дис. д-ра іст. наук. – Львів, 1995.

штабну війну, в якій з обох сторін брали участь десятки тисяч осіб. При цьому Л. Гарчева заперечує твердження, що Центральна Рада не мала надійних збройних сил і що її нікому було захищати. За її підрахунками, за три місяці війни відбулося щонайменше 200 боїв і збройних сутичок між військами Ради і Раднаркому. Українські війська у боях довели свою відданість Центральній Раді. У війні з нею війська Раднаркому не виконали головного завдання – не ліквідували Раду, остання в лютому 1918 р. мобілізувала українські полки і загони вільного козацтва кількістю понад 100 тис. осіб[40]. Вони перейшли у контрнаступ, розгромили більшовицькі війська й 1 березня, до приходу німців, з боями оволоділи Києвом. Отже, робить висновок дослідниця – Центральна Рада, Україна витримали двобій із Раднаркомом, більшовицькою Росією.

Організації та розбудові національних Збройних сил та їхній ролі в революційний період 1917–1918 рр. присвячено праці В. Солдатенка[41], В. Голубка[42] та ін. Проголошена третім універсалом Українська народна республіка, зазначає В. Голубко, розбудова її державно-адміністративного апарату охопила й військову справу. Саме в цей період з'являються вищі державні військові органи республіки – Генеральний секретаріат військових справ, генеральний та головний штаби української армії, які роблять спробу запровадити військовіх статути. Поряд з українізованими з'явилися суто українські військові частини. У листопаді 1917 р. УНР налічувала понад 240 тис. військовиків

[40] *Гарчева Л.* Збройні сили Центральної Ради у лютому–квітні 1918 р. // Військо України. – 1993. – № 8. – С.102.

[41] *Солдатенко В.* Становлення української державності і проблема збройних сил (березень 1917- квітень 1918 рр.).- Укр. іст. журн. – 1992. – № 5–12. Його ж: Центральна Рада та українізація армії // Там само. – № 6.

[42] *Голубко В.* Армія Української народної Республіки. 1917–1918. Утворення та боротьба за державу. – Львів, 1997

(с. 209–210). Серед негативних чинників, які перешкоджали створенню Збройних сил України, автор називає загальну втомленість солдатів-українців війною, відсутність досвіду в галузі військового будівництва, а також украй несприятливе міжнародне становище України. Однак попри всі негативні сторони, зазначає В. Голубко, можна стверджувати, що на зламі 1917–1918 рр. з'являється армія УНР (с. 21–211).

Увага науковців зосереджена також на дослідженнях правових аспектів українського державотворення в 1917 – на початку 1918 рр. Уже на початку 90-х років з'явились спеціальні розробки з цієї проблеми[43], які згодом було доповнено і поглиблено. Так, у монографії О. Мироненка проаналізовано політично-правову діяльність Центральної Ради. Автор дійшов висновку про те, що Рада на короткий проміжок часу зуміла добитися значних успіхів в державотворчості: було закладено основи національного самовизначення, населенню гарантовано демократичні свободи, національним меншинам надано право на національну автономію, зроблено значні кроки до справедливого національного законодавства, зроблено перші кроки на міжнародній арені[44]. Поряд із значними досягненнями автор звертає увагу і на прорахунки в діяльності Ради. "Абсолютна більшість керівництва Центральної Ради не мала практичного політичного досвіду, перебувала значною мірою в певній ейфорії на хвилі революційних соціалістичних перетворень, страждала хворобою втрати почуття реальності і небезпеки. Все це призводило до багатьох помилок у справі розбудови нового ладу, невиправданих поступок і компромісів, непослідовності тактичних дій в стратегічних орієнтаціях тощо" (с. 301).

---

[43] *Грабовський С., Ставрояні С., Шкляр І.* Нарис історії українського державотворення. – К., 1992.

[44] *Мироненко О.* Світоч української державності: політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. – К., 1995. – С. 299-300.

Внаслідок зрушень, що відбулися в контексті українського національного відродження, увага приділяється дослідниками аналізу національно-культурних проблем. Так, у статті Д. Розовика[45] висвітлено діяльність Центральної Ради і Генерального Секретаріату в галузі української культури, а Т. Осташко зайнялася вивченням історії літературно-мистецького життя в революційну добу[46]. Інтерес викликають спроби окремих авторів дати пояснення ролі православної церкви в національному державотворенні. На діяльності церкви за часів Центральної Ради, та взаєминах між ними загострювали увагу учасників міжнародних круглих столів релігієзнавці в 1992 та 1996 рр. Н. Божкоі Л. Цубов[47], Л. Пилявець[48]. Який у тезах своєї доповіді констатував: "Серед багатьох причин поразки Української Центральної Ради є всі підстави назвати й недооцінку релігійного чинника в розвитку Української революції" (с.179).

Увагу дослідників привернули й зовнішньополітичні чинники, що суттєво впливали на перебіг подій в той час. Особливе зацікавлення викликали дипломатичні переговори делегації УНР з представниками Четверного Союзу і підписання ними Брестського мирного договору[49].

---

[45] *Розовик Д.* Центральна Рада й українська культура // Укр. іст. журн. – 1993. – № 2. – С.17-27

[46] *Осташко Т.* З історії літературно-мистецького життя в Україні за часів Центральної Ради // Укр. іст. журн. – 1998. – № 3. – С. 24-37

[47] *Божко Н., Цубов Л.* Церква України в добу Центральної Ради // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень II наук. столу. – К., Львів, 1992. – С. 11-13.

[48] *Пилявець Л.* Взаємовідносини Української Центральної Ради з церквою // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень IV Міжнар. круглого столу. – Львів, 1996. – С.178-179.

[49] *Копиленко М., Копиленко О.* Зовнішня політика Центральної Ради // Політика і час. – 1992. – № 12. – С.67-72; *Виртв В., Притуляк П.* Центральна Рада у боротьбі за підписання Брестського миру // Політологічні читання. – 1995. – № 2-3. – С. 50-71; *Притуляк П.* Економічний договір УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918 р. // Укр. іст. журн. – 1997 – № 1. – С. 62-72.

Здійснена перша спроба підвести підсумки вивчення цієї проблеми[50].

Серед істориків й донині точаться дискусії щодо причин поразки та історичного значення Центральної Ради. Майже на кожну тезу автори в наступних публікаціях знаходить в публікаціях висувають антитезу-заперечення. Якщо у своїй публікації І. Гошуляк подає причин поразки Ради, серед яких українофобство більшовиків не займає чільного місця[51], то Л. Гарчева впевнена: основна причина – імперська політика Росії, Австро-Угорщини та Німеччини, а зовсім не низька національна свідомість українського народу, автономістські наміри лідерів Центральної ради щодо національно-економічних питань[52]. Водночас А. Панюк і М. Рожик вважають, що "серед головних причин поразки Ради була відсутність двох основних підвалин державності: дієздатної армії та відрегульованого адміністративного апарату"[53].

Діяльність Центральної Ради в часі, наголошує В. Верстюк, була нетривалою, але її історичне значення виходить далеко за хронологічні межі існування. УЦР не належить якійсь одній політичній течії, це велике надбання українського народу, історичне явище, з якого утворюються пов'язуються глобальні процеси консолідації української державності, надання національній державі демократичних парламентських форм[54]. З такою характеристикою важко не погодитися.

---

[50] *Терлецький І.* Брестський договір. Історіографія проблеми. – Дніпропетровськ, 1994.

[51] *Гошуляк І.* Про причини поразки Центральної ради // Укр. іст. журн.. – 1994. № 1. – С. 31-41.

[52] *Гарчева Л.* Політична конфронтація та збройна боротьба Росії з Українською Центральною Радою (1917- поч. 1918 рр): автореф. дис. д-ра іст. наук. – Львів, 1995. – С. 2.

[53] *Панюк А., Рожик М.* Історія становлення української державності. – Львів, 1995. – С. 86.

[54] *Верстюк В.* Українська Центральна Рада // Довідник з історії України. / За ред. І. Підкови і Р. Шуста. – К., 2001. – С. 54.

Новий етап українських визвольних змагань на чолі з гетьманом П. Скоропадським вивчений значно менше, ніж попередній. Однак і тут відбулися суттєві зрушення.

Теоретичні основи сучасних досліджень доби Гетьманату були розроблені В. Потульницьким у працях з історії української політології. Він один з перших сучасних українських дослідників дав характеристику українській гетьманській державі 1918 р., визначив її соціально-економічну та політичну спрямованість, зробив спробу об'єктивного аналізу її ролі і місця у визвольних змаганнях[55].

Конфлікт серед національних сил, що призвів до падіння української держави у 1918 р. ґрунтовно проаналізовано у працях Я. Пеленського[56].

Тематично нові аспекти проблеми гетьманської держави були досліджені у працях сучасних вітчизняних істориків, зокрема А. Буравченкова[57], М. Скрипника[58], П. Захарченка[59] та ін. Зазначимо також, що оцінка державотворчих зусиль П. Скоропадського залишається суперечливою та неоднозначною в сучасній українській історіографії. Приміром, В. Солдатенко назвав гетьманський режим "контрреволюційним, антинародним, монархічно-диктаторським"[60], а Д. Яневський категорично ствердив, що єдину інтелектуально спрямовану та політично перспек-

---

[55] *Потульницький В.* Історія української політології. – К., 1992; Його ж: Теорія української політології: – Курс лекцій. – К., 1993.

[56] *Пеленський Я.* Гетьман П. Скоропадський. Міфи та дійсність // Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. – К., 1993. – С. 5-12; Його ж: Передмова: спогади гетьмана Павла Скоропадського // Павло Скоропадський. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ, Філадельфія, 1985. – С.11-34.

[57] *Буравченко А.* Час відновлення історичної пам'яті, або дещо про гетьманат з погляду сьогодення // Останній гетьман. – К., 1993.

[58] *Скрипник М.* Гетьманство П. Скоропадського в історії української державності // Там само.

[59] *Захарченко П.* Селянська війна в Україні. Рік 1918. – К., 1997

[60] *Солдатенко В.* Українська революція. Історичний нарис. К., 1999. – С. 11.

тивну модель розвитку тогочасного суспільства й держави запропонували П. Скоропадський та його оточення[61]

В історії України немає більш сфальсифікованої проблеми, ніж проблема Директорії УНР. У радянській історіографії діяльність Директорії розглядали із суто ідеологічних позицій і характеризували як буржуазно-націоналістичну антинародну владну структуру, на боротьбу проти якої у 1919 р. піднялися всі українські трудящі маси.

До другої групи досліджень про Директорію належать праці, видані авторами діаспори. Проте однозначної оцінки доби Директорії УНР вони не містять. У цій групі історичних праць наявні дві концепції щодо її характеристики.

Одна з них закладена її політичними противниками – В. Липинським, Д. Дорошенком та іншими, які розглядали Директорію однобічно, вбачаючи в її діяльності лише сукупність безперервних помилок і провалів.

Другу концепцію, що отримала подальший розвиток, сформульовали члени та прибічники Директорії: В. Винниченко, І. Мазепа, А. Андрієвський. Вони у своїх працях розглядали Директорію з позицій патріотичного прагнення до відродження незалежної УНР. Це ближче до об'єктивності, хоча діяльність Директорії не завжди втілювалася в практику державотворення.

До ґрунтовно досліджених в сучасній вітчизняній історіографії питань того періоду, належить проблема селянсько-повстанського руху в Україні. Цей надзвичайно складний і важливий чинник впливав на різні складові тогочасних подій. Селянсько-повстанський рух позначався на діяльності не лише Директорії, а й інших політичних і військових сил. За визнанням генерала А. Денікіна, махновське повстанство завдало чи не вирішального удару білому російському рухові. Могутній повстанський рух се-

[61] *Яневський Д.* Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. – К., 2003. – С. 440.

лянства – це не бандитизм, як охрестила його більшовицька історіографія, а цілеспрямований соціальний рух, що виріс до потужних збройних формувань. Його дослідники В. Верстюк[62], В. Волковинський[63] та інші з наукових позицій дали об'єктивну оцінку як повстанському рухові загалом, так і його отаманам. За їхніми висновками, це був масовий селянський рух, спрямований проти політики воєнного комунізму, що впроваджувалася радянською владою.

З'явились також статті про державотворчу діяльність Директорії, її аграрну політику, ідеологічну кризу серед її провідників[64]. Однак узагальнювального дослідження доби Директорії УНР сьогодні ще немає.

Досить ґрунтовно останнім часом досліджували історію Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). В умовах незалежності зміг опублікувати свою статтю з висновками, за яку раніше був жорстоко критикований радянськими партійними органами, Олександр Карпенко[65]. Державотворчий досвід ЗУНР систематизовано у монографічних роботах Б. Тишика та О. Вівчаренка[66], М. Литвина та К. Науменка[67], колективній праці істориків

---

[62] *Верстюк В.* Махновщина. – К., 1992.

[63] *Волковинський В.* Нестор Махно: легенди і реальність. – К., 1994.

[64] *Яблонський В.* Директорія УНР: творення конституційно-правових засад української державності // С. Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань: Зб. наук. праць. – К., 1999. – С. 98-118; *Лозовий В.* Аграрна політика Директорії УНР // Укр. іст. журн. – 1997 – № 2. – С. 68-76; Його ж: Політично-ідеологічна криза в добу Директорії УНР // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т.5 (70). – С. 255-260.

[65] *Карпенко О.* Листопадова 1918 р. національно-демократична революція на західноукраїнських землях // Укр. іст. журн. – 1991. – № 1. – С.16-29.

[66] *Тишик Б., Вівчаренко О.* Західноукраїнська Народна Республіка. 1918–1923 рр. – Коломия, 1993.

[67] *Литвин М., Науменко К.* Історія ЗУНР. – Львів, 1995.

Івано-Франківська[68]. Кризові явища на території ЗУНР навесні 1919 р. на підставі маловідомого архівного матеріалу проілюстрував у своїй книзі С. Макарчук[69] Спільною характерною рисою вказаних праць є спроба об'єктивного критичного аналізу історії державного будівництва, польсько-української війни 1918–1919 рр. та характеру суспільно-політичних процесів в ЗУНР. Окрему групу публікацій становлять дослідження, присвячені створенню Збройних сил ЗУНР. Відомо, що предтечею їхньою був Легіон Українських січових стрільців, створений у серпні 1914 р. в складі Австро-Угорської армії. Цю тему ще на початку 90-х років почали розробляти львівські історики М. Литвин і К. Науменко[70]. У 1996 р. побачила світ книга Б. Якимовича "Збройні сили України"[71], у якій окреслено основні віхи воєнної історії держави і висвітлено процес формування Української галицької армії, її участь в польсько-українській війні 1918–1919 рр.

У 1998 р М. Литвин опублікував ґрунтовну монографію "Українсько-польська війна 1918–1919 років", у якій на основі великої кількості різноманітних джерел розглянув основні етапи війни, хід бойових дій на Галицькому і Волинсько-Холмському напрямках.

З'явилися цікаві розвідки про Акт злуки УНР і ЗУНР[72]. Широко висвітлюючи факт укладання відповідних угод

---

[68] Західноукраїнська Народна Республіка, 1918–1923. Історія / За ред. О.Карпенка. – Івано-Франківськ, 2001.

[69] *Макарчук С.* Українська республіка галичан. Нариси про ЗУНР. – Львів, 1997

[70] *Литвин М., Науменко К.* Українські Січові Стрільці. – Львів, 1992.

[71] *Якимович Б.* Збройні сили України. Нарис історії. – Львів, 1996.

[72] *Павлюк О.* Дипломатія Злуки УНР і ЗУНР // Всесвіт. – 1992. – № 1-2; *Карпенко О.* Злука ЗУНР і УНР – видатна подія в історії українського народу // Соборність України і Суверенітет. – Івано-Франківськ, 1999.

та урочистості з цього приводу, дослідники доходять висновку, що Злука все ж мала декларативний характер й не реалізувалася на практиці. Так, О. Бойко підкреслює, що через воєнний стан практичне злиття двох державних організмів відкладалося на майбутнє – до скликання Всеукраїнських установчих зборів, обраних населенням обох частин України. Злука, на думку цього історика, не означала, що УНР стала унітарною або федеративною державою. Радше це було конфедеративне об'єднання, принаймні до остаточного вирішення питання про державне об'єднання установчими зборами[73].

Львівський дослідник О. Павлишин при цьому наголошує: "Дійсно, правно-політична регламентація об'єднання не була відрегульована як слід. Однак треба мати на увазі серйозні ідейні взаємовпливи між керівництвом обох частин України, обопільний обмін фахівцями, економічну взаємодопомогу та й, врешті, спільні дії Наддніпрянської та Української Галицької армії у 1918–1919 рр.»[74].

Предметом наукових студій є також зовнішня політика ЗУНР, ставлення до неї країн Антанти і сусідніх держав – Польщі, Угорщини, Румунії[75].

---

[73] *Бойко О.* Акт Злуки // Довідник з історії України. 2-ге вид. / За редакцією І. Підкови і Р. Шуста. – К.,2001. – С. 20-21.

[74] *Павлишин О.* Об'єднання УНР і ЗУНР: політико-правовий аспект (кінець 1918 р. – перша половина 1919 р.) // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. іст. – Львів, 2002. – Вип.. 37 – Ч.1.

[75] *Павлюк О.* Зовнішня політика ЗУНР // Київська старовина. – 1997. – № 3–4. Його ж: ЗУНР і політика Угорщини // Україна в минулому. – Вип. 7 – К.; Львів, 1995; *Красівський О.* Проблема Східної Галичини на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр. в контексті польської зовнішньої політики // Наукові записки інституту національних відносин і політології НАН України. Сер. "Політологія і етнологія" – К., 1997; *Ададуров В.* Політика Франції стосовно українсько-польського конфлікту за Східну Галичину в період з листопада 1918 по березень 1919 р. // Україна в минулому. – К.; Львів, 1995. – Вип. 7; *Крайтор В.* Проблема Покуття у відносинах між Румунією і ЗУНР // Галичина. – 2001. – № 5–6.

Окрім вивчення діяльності національних державних інституцій, сучасні вітчизняні історики намагаються переосмислити причини та обставини встановлення радянської влади в Україні. Ідеологічні та соціальні аспекти становлення більшовицького режиму в Україні першим ґрунтовно проаналізував С. Кульчицький[76]. Більшовизацію Рад селянських депутатів та селянських з'їздів, створення надзвичайних органів більшовицької влади у жовтні 1917 р. – березні 1918 р. досліджували Я. Малик[77] та О. Ганжа[78]. У посібнику Е. Юрійчук[79] розглянуто історико-правові аспекти становлення радянської влади в Україні у 1917–1922 рр., проблеми її легітимності.

Важливим є й те, що з'явилися узагальнювальні монографічні дослідження з історії української революції, які охоплюють весь її період. До найґрунтовніших належать праці О. Рубльова й О. Реєнта[80], В. Солдатенка[81], Д. Яневського[82], В. Литвина[83].

У 2002 р. побачили світ дві синтетичні праці під назвою "Історія України" Перша належить колективу київсь-

[76] *Кульчицький С.* Комуністична доктрина і спроби її реалізації в Радянській Україні у 1919–1920 рр. – К., 1992; Його ж. УСРР в добу воєнного комунізму (1917–1920). – К.,1994.

[77] *Малик Я.* Більшовицький тоталітаризм в українському селі. Перша спроба впровадження (жовтень 1917 – березень 1918 рр.). – Львів, 1996.

[78] *Ганжа О.* Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.) – К., 2000.

[79] *Юрійчук Є.* Становлення і характер радянської влади в Україні. Історико-правові аспекти (1917–1922 рр.). – К., 1988.

[80] *Рубльов О., Реєнт О.* Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. // Сер. "Україна крізь війни" – Т.10. – К., 1999.

[81] *Солдатенко В.* Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999.

[82] *Яневський Д.* Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. – К., 2003.

[83] *Литвин В.* Україна: доба війн і революцій (1914–1920). – К., 2003.

ких вчених[84], друга – львівським[85]. Обидві праці близькі за своїм історіософським та методологічним спрямуванням, хоча в багатьох випадках відмінним є трактування важливих подій новітньої історії України. Так, у великому за обсягом розділі "Українська революція 1917–1921 рр." Київські вчені подають змістовний аналіз політичного курсу національно-державних утворень того періоду, пояснюють причини невдалих спроб зберегти власну державність. При цьому академічну виваженість продемонстровано, наприклад, у параграфах, присвячених Гетьманській державі. Автори не належать ні до завзятих критиків, ні до апологетів режиму П. Скоропадського. Ключ до розуміння політики Української держави 1918 р. історики пропонують шукати не в особі П. Скоропадського та його оточенні, а в наявності нездоланної й об'єктивної суперечності між консервативним соціально-політичним курсом гетьманату та українським суспільством, "деформованим і політично, і соціально", "нездатним до суголосних форм політичного життя" (с. 236).

Поза контекст української революції київські історики вивели революційно-визвольний рух на західноукраїнських землях. У книзі міститься нетипова для сучасної історіографії помірковано-критична візія ЗУНР. Зокрема, вказано на зволікання зі створенням державних структур, недемократизм окремих законів УН ради (с. 288), критично оцінено проведення аграрної реформи (с. 277). Погоджуючись з правом авторів на такі погляди, можна висловити застереження до деяких тез. Важко погодитись з думкою, що рішучі кроки уряду ЗУНР назустріч УНР робились під "тиском військ і народних мас, а не випливали з ідейних переконань галицьких політиків" (с. 278).

---

[84] Історія України (В. Верстюк, О. Гарань, О. Гуржій та ін.) / За ред.. В. Смолія. – Вид. 3, доп. – К., 2002.

[85] Історія України / Ю. Зайцев, В. Баран, Л. Войтович та ін. – 3-тє вид., змін. та доп. – Львів, 2002.

У праці львів'ян початок "Української національно-демократичної революції" чомусь пов'язано з вибухом Першої світової війни. Виглядає так, що автори розширюють межі революційних подій до 1914 р., що не є переконливим. Від тлумачення революційних подій у київському синтезі їхнє пояснення відрізняється й однозначно позитивною оцінкою гетьманату П. Скоропадського та політики ЗУНР, яка розглядається як складова Української революції.

Останнім часом великі зрушення відбулися у вивченні діяльності провідних діячів Української революції. З'явилися книжки і статті, присвячені постатям М. Грушевського[86], В. Винниченка[87], С. Петлюри[88], М. Міхновського[89] та ін. Авторству В. Верстюка і Т. Осташко належить біографічний довідник діячів Української Центральної Ради[90].

З'явились також публікації про чільних діячів Західноукраїнської Народної Республіки[91].

Сучасна українська історична наука відмовилась від концепції програних визвольних змагань, яку сформулювала українська політична еміграція у 20-х роках ми-

---

[86] *Верстюк В., Пиріг Р.* М.С. Грушевський. Коротка хроніка життя та діяльності. – К.,1996.

[87] *Солдатенко В.* Еволюція суспільно-політичних поглядів В. Винниченка в добу української революції // Укр. іст. журн. – 1994. – № 6.

[88] *Литвин С.* Суд історії. Симон Петлюра і петлюріана. – К., 2001.

[89] *Турченко Ф.М.* Міхновський: становлення світогляду // Молода нація. Альманах. – К., 2003. – № 2 (27).

[90] *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. – К., 1998.

[91] *Власова О.* Державотворча діяльність Костя Левицького // Галичина. – 2001. – № 5–6; *Красівський О., Панчук А.* Президент ЗУНР Євген Петрушевич // Українська ідея: постаті на тлі революції. – К., 1994; *Горак Л.* Дмитро Вітовський // Дзвін. – 1992. – № 2; *Якимович Б.* Генерал Мирон Тарнавський – життя і чин. – Львів, 1994.

нулого століття. Українські історики також практично відмовились від пошуків персональних винуватців визвольних поразок, хоча окремі рецидиви в цьому плані ще відбуваються. Той факт, що українцям під час революції та незавершеної світової війни, причому без підтримки зовнішніх сил, вдалося нехай і на короткий час створити власну державу, говорить не про слабкість, а про силу, про колосальні потенційні можливості українського руху. Про це зокрема йдеться у посібнику Я. Грицака[92], який проаналізував мобілізаційні здатності українського руху в період Першої світової війни і революції 1917–1920 рр., окреслив причини її поразки, а водночас і чинники перемоги більшовиків. Посилаючись на І. Лисяка-Рудницького, Я. Грицак підкреслює, що українська революція не зазнала поразки, не досягла своєї остаточної мети, однак вона внутрішньо переродила суспільство, створила Україну як модерну політичну націю.

Отже, за роки незалежності України вітчизняна історична наука зробила величезний крок вперед у вивченні історії національно-державного будівництва в роки революції. Як слушно зазначає Володимир Литвин, українські історики, по суті, наново переписали історію революції, повернули їй національні сюжети, сформували нові парадигми які дають змогу інтерпретувати революцію як час пришвидшеного українського націє- та державотворення.

---

[92] *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.. – К.,1996.

Радянська Україна в 20–30–х роках

Публікації радянських істориків про політичні, соціально-економічні й культурні процеси в УСРР 20–30-х років мали апологетичний, заідеологізований характер. І лише в незалежній українській державі розпочалося об'єктивне дослідження неоднозначних, суперечливих, драматичних процесів, які відбувалися у той час в Україні.

Уже в кінці 80-х – на початку 90-х років почався перегляд застарілих стереотипів і періодизації подій, розкриття замовчуваних або сфальсифікованих питань. Виникнення багатопартійності в Україні, ідейний плюралізм, що супроводжував цей процес, викликають інтерес істориків до встановлення однопартійної системи в УСРР, що стала передумовою утвердження тоталітарного режиму.

Як відомо, у 1920 р. більшовики встановили свою владу в Україні. У той час, крім КП(б)У, на території УСРР легально ще діяли й інші партії, що визнавали радянську владу: Українська комуністична партія (боротьбисти), Українська партія лівих соціалістів-революціонерів (борбистів), групи загальноросійських партій лівих есерів і меншовиків та інші. З квітня 1919 р. боротьбисти і борбисти разом з більшовиками входили до Раднаркому УСРР та інших радянських органів. Однак більшовики взяли курс на ліквідацію багатопартійності. Під їхнім тиском у 1920 р. боротьбисти і борбисти оголосили про саморозпуск. Частина з них була прийнята до КП(б)У Аналізуючи перипетії цих подій, М. Панчук, зокрема, підкреслив, що питання однопартійності не було тоді лише питанням міжпартійної боротьби, а було державною справою для

нового режиму і однією з його характеристик.[93] Причини саморозпуску партії боротьбистів спробувала узагальнити О. Любовець. Основною з них, на її думку, була цілеспрямована політика більшовиків, але знищення багатопартійності загалом було зумовлене також і рівнем політичної культури українського суспільства[94]. На думку С. Кульчицького, з багатопартійністю в Україні було покінчено саме в 1920 році, коли самоліквідувалися найбільші українські партії – боротьбисти і борбисти[95].

Узагальнено вигляді механізми та способи ліквідації політичної опозиції РКП (б) в Україні на прикладі меншовиків та есерів розкрили українські історики С. Кокін і О. Мовчан. Звернувшись до ідейних засад легальної опозиції радянському режиму, вони довели необґрунтованість репресій та штучний характер монопартійності, яка була встановлена протягом 1920–1924 років. Автори відзначають, що для придушення політичної опозиції більшовиками було використано трагедію голоду 1921–1923 років[96]. Унаслідок цього до 1924 р. більшовики покінчили з цими організаціями, і в Україні, як і в Росії, була встановлена однопартійна більшовицька диктатура.

Детальніше проблему ліквідації національних партій та встановлення однопартійної системи в Україні в 20-ті роки дослідив у монографії О. Бриндюка[97]. Добиваючись знищення опозиції, пише автор, РКП(б) і ЧК–ДПУ не гребу-

---

[93] *Панчук М.* Партії українського національного комунізму // Наукові праці з питань політичної історії. – 1992. – № 172. – С. 95,103.

[94] *Любовець О.* Партія боротьбистів в Українській революції 1917–1920 рр.: автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 1993. – С. 14.

[95] *Кульчицький С.* Комунізм в Україні – перше десятиріччя (1919–1928 рр.). – К.,1996. – С. 151-155.

[96] *Кокін С., Мовчан О.* Ліквідація більшовиками правоесерівської і меншовицької опозиції в Україні в 1920–1924 рр. – К.,1993. – 58 с.

[97] *Бриндюк О.* Ліквідація більшовиками політичної опозиції та встановлення однопартійної системи в Україні в 20-ті роки ХХ ст. – Одеса, 1998.

вали ніякими засобами (законодавчі обмеження, агітація, моральний і фізичний терор тощо) та використовували тактику "батога і пряника", амністуючи та перетягуючи до себе тих, хто покаявся, та нещадно розправлялися з тими, хто хоч частково не погоджувався з партійною лінією більшовиків. РКП(б) тримала під постійним контролем роботу органів держбезпеки. За час своєї діяльності органи ЧК–ДПУ пройшли через неодноразові реформування і виробили специфічний каральний механізм, методи і форми роботи якого частково були запозичені у царських "охранок" (спостереження, агентурна робота) і вдосконалені, а частково створені у процесі боротьби з політичними противниками РКП (б): позбавлення карток, прав, позасудова розправа, вислання за кордон, переслідування за погляди, концтабори.

Протягом 20-х років робота каральних органів пройшла повну еволюцію. Масові операції проти легальних або напівлегальних опозиційних партійних організацій 1920–1922 років після їхнього розгрому були замінені на агентурне спостереження за підпільними групами та практикою полювання на поодиноких партійців і тих, хто вже відбув покарання.

У висновках монографії О. Бриндюк підкреслює, що спроба більшовиків встановити тоталітарний режим в країні у 1919–1920 рр. провалилася. Під загрозою втрати влади більшовики змушені були відступити в економічній (НЕП) та культурницькій (коренізація) площині, але в площині політики РКП(б) зберегла усі здобутки (насамперед – однопартійність), оскільки саме абсолютна монополія на владу створювала передумови для реалізації комуністичного експерименту в майбутньому (с. 141–142).

Звільнення від пут ідеології, розширення джерельної бази, перевидання праць політиків та економістів 20-х років спонукали дослідників 90-х років до переосмис-

лення процесу формування концептуальних засад нової економічної політики (НЕП). Першим, хто з нових методологічних засад спробував переглянути економічну політику більшовиків у 20-ті роки, був відомий український історик С. Кульчицький. У статті "Нова економічна політика: уроки для сьогодення"[98] він зробив спробу переосмислити теорію і практику непу в Україні, виходячи із завдання реформування сучасної економіки. Новим у висвітленні непу був наголос на ринку як головному змісті нової економічної політики. Чи не вперше доведено, що неп як політика визначався поступово під тиском реалій життя. Вчений описав процес зміни моделей економіки: воєнно-комуністична в період громадянської війни змінилась на ринкову в часи непу, а ринкова – на директивну наприкінці 20-х років, і методи управління економікою, характерні для кожної моделі.

У своїх подальших працях С. Кульчицький висвітлював різні аспекти непу. У статті "Між двома війнами (1921–1941)"[99] він виклав причини зміни економічної політики радянської влади на початку 20-х років, розкрив процес формування непу й реалізації його в Україні, виявив вплив на нову економічну політику індустріалізації та колективізації.

Певним підсумком досліджень непу С. Кульчицького стала монографія "УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.) "[100]. Автор піднімає і розкриває питання взаємозв'язку нового економічного курсу радянської влади і політичних трансформацій у суспільстві і державі. Він досліджує процес утворення СРСР, проблеми внутрішнь-

---

[98] *Кульчицький С.* Нова економічна політика: уроки для сьогодення // Маршрутами історії. – К., 1990.

[99] *Кульчицький С.* Між двома війнами (1921–1941 рр.) // Укр. іст. журн. – 1991. – № 8, 9.

[100] *Кульчицький С.* УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.). – К.,1995.

ої політичної боротьби в Україні і в Радянському Союзі, стан партійно-радянського апарату, каральних органів держави. Вчений вводить у науковий обіг поняття "державна партія" для визначення результату зрощування державних і партійних органів у 20-ті роки.

Наступні праці С. Кульчицького, зокрема монографії "Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1918–1928) "[101] та "Україна між двома війнами (1921–1939) "[102] засвідчують суттєвий перегляд ученим методологічних засад дослідження економічної політики більшовиків у 20-ті роки, зокрема відмову від класового та партійного підходів до оцінки історичних явищ, періодів, подій, осіб. Це дало йому змогу довести, що відмова В. Леніна, панівної партії від комуністичної доктрини була вимушеною й тимчасовою, готової програми повороту до ринку не було, заходи державної партії, які пізніше здобули назву нової економічної політики, визначалися під тиском життя. І зрештою, що економічна політика, яку проводили у 20-ті роки, сприяла збереженню і посиленню влади більшовиків. Загалом внесок С. Кульчицького у вивченні непу є вагомим. Однак питання впливу ринку на стан окремих галузей господарства вчений лише окреслив.

Цю прогалину заповнили праці інших істориків та економістів. Так, у монографії С. Ляха "Наймана праця у сільському господарстві України в умовах непу"[103] висвітлюється один із важливих аспектів непу – використання найманої праці. Досліджуючи цю проблему, С. Лях дав комплексну характеристику соціально-економічного і соціально-політичного становища сільськогосподарських

---

[101] *Кульчицький С.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996.

[102] *Кульчицький С.* Україна між двома війнами (1921–1939). Сер. "Україна крізь віки" – Т. 11. – К.,1999.

[103] *Лях С.* Наймана праця у сільському господарстві України в умовах непу. – К.,1990.

робітників України у 1917–1929 рр. Він з'ясував передумови застосування найманої праці у селянських господарствах, кількість і структуру наймитів, умови їхньої праці й побуту, тощо.

Важливі наукові питання розв'язані в монографії В.Калініченка "Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження"[104]. Вивчаючи індивідуальне селянське господарство, автор описує його стан на початку 20-х років, роль сільськогосподарської кооперації у розвитку селянського господарства та її проблеми, засоби державного регулювання розвитку сільськогосподарського виробництва, голод на селі у 1921–1922 рр. тощо.

У монографії В. Грунчуцького "Промислові трести України в двадцяті роки"[105] знайшла своє висвітлення одна з важливих складових непу – трестування промисловості. Автор, не торкаючи проблем суто політичних, розкриває причини виникнення радянських трестів, організації їхньої роботи та управління, підбору кадрів управлінців, співвідношення ринкових і планових засад у діяльності трестів.

Певним внеском у дослідження проблем непу є й монографія В. Марочка "Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.)"[106], один з розділів якої висвітлює стан і проблеми кооперації дрібних товаровиробників в українському селі 1921–1929 рр.

У дисертації К. Лобач[107] розглянуто такий аспект непу, як проблема регулювання споживчого ринку України.

---

[104] *Калініченко В.* Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження. – Харків, 1997

[105] *Грунчуцький В.* Промислові трести України в 20-і роки. – К., 1997

[106] *Марочко В.* Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) – К.,1995.

[107] *Лобач К.* Історичний досвід регулювання споживчого ринку України в період непу (історико-економічний аспект): автореф. дис. канд. іст. наук. – К.,1994.

Автор досліджує кредитну, податкову, тарифну політику панівної партії стосовно державної, приватної, кооперативної торгівлі, її реалізацію центральними та місцевими партійними органами, владними структурами, громадськими об'єднаннями.

Монографія О.Пиріг "НЕП: більшовицька політика імпровізації" (Київ,2001) присвячена проблемам розроблення та реалізації нової економічної політики в Україні. На багатому матеріалі авторка показує, що неп був вимушеним тимчасовим відступом державної партії від комуністичної доктрини, більшовицькою політикою імпровізації. У дослідженні доведено, що ринкові відносини запроваджувалися в господарстві УСРР під жорстким контролем держави, мали обмежений характер і використовувалися більшовиками задля зміцнення політичної влади. Так, залучаючи селян до ринку, РКП(б) не відмовилася від радгоспів і колгоспів як форми організації сільськогосподарського виробництва і надавала їм всіляку допомогу. Ставши на шлях трестування державної промисловості та запровадження госпрозрахунку, більшовики дещо послабили віжки централізованого управління, але не надали трестам повної господарської самостійності, що зменшувало активність дії госпрозрахунку. Держава виступила монополістом на зовнішньому ринку, перекривши вільний вихід на нього кооперативам і приватним підприємцям. Цим були звужені можливості зростання насамперед чергу приватного капіталу.

Ринок, зазначає О. Пиріг, який значною мірою імпровізовано створила панівна партія, був далеким від цивілізованого, проте він функціонував. Найбільшого розвитку набули ринкові відносини у тих сферах господарювання, де вплив держави був мінімальним. Саме завдяки ринковим відносинам РКП(б) змогла вирвати господарство з прірви кризи, забезпечити економічний поступ, вгамува-

ти соціальні пристрасті (с. 237–238). Руйнація ринкового механізму в кінці 20-х років поряд з насильницькою колективізацією завершили вимушену спробу тимчасового відступу більшовиків від доктрини комуністичної атаки на приватну власність і підприємництво, тобто запровадити НЕП.

У сучасних істориків велике зацікавлення викликає національна політика 20-х років. У квітні 1923 р. XII з'їзд РКП (б) проголосив політику "коренізації", яка передбачала залучення представників корінних національностей до партії та державного апарату, впровадження національних мов у партійну роботу, адміністрацію, освіту, видавничу справу, пресу. Український варіант цієї політики увійшов в історію під назвою українізації.

Дослідники цього питання наголошують, що головною причиною українізації була потреба зміцнення позиції панівної партії в Україні[108] Поворот більшовицького керівництва у національній політиці, як і в запровадженні непу, був вимушеним компромісом. Більшовики змушені були рахуватися з українським національним відродженням, могутній стимул якому дала українська революція. Українізація була спробою опанувати цей процес і спрямувати його в русло соціалістичного будівництва. Українізація мала й зовнішньополітичну мету. Вона покликана була продемонструвати українцям за Збручем, що лише в Радянській Україні вони можуть задовольнити свої національні прагнення. Крім того, нову політику ЦК РКП(б) викликала стабілізація капіталістичної системи і крах сподівань на пролетарську революцію в Європі. Тепер більшовики перенесли увагу на колоніальні країни, яким

[108] Історія України / В. Верстюк, О. Гарань, О. Гуржій та ін. Під ред. В. Смолія. – 3-тє вид., доп. – К., 2002. – С. 301-302; Українізація 20–30 років: передумови, здобутки, уроки. – К.,2003.

потрібно було показати позитивний приклад вирішення національного питання[109]

Поряд із труднощами, дослідники відзначають значні здобутки політики українізації 20-х років. Так, у 1929 р. в УСРР вже діяло 80% шкіл, понад 60% технікумів і 30% інститутів з українською мовою навчання. Понад 97% дітей навчались рідною мовою. Якщо 1922 р. республіка мала не більше десятка україномовних газет і журналів, то 1933 р. з 426 газет 373 видавали українською мовою.

Українізація мала важливі політичні наслідки. Вона не означала примусової денаціоналізації меншин, навпаки, вона супроводжувалася створенням сприятливих умов для їхнього розвитку. Усі ці процеси створювали передумови для формування довкола українського етнічного ядра політичної нації, що охоплювала б мешканців України всіх національностей[110].

Серед істориків триває дискусія, чи політика Сталіна щодо України мала специфічний, відмінний від його ставлення до інших радянських республік характер. Більшість дослідників сходяться на тому, що українська політика не мала такого характеру. Заразом, до України Сталін (як перед ним Ленін) ставився з підвищеною увагою, оскільки вона за людськими ресурсами й економічним потенціалом перевищувала інші неросійські республіки, разом узяті. Український сепаратизм у будь-якій формі, у тім числі націонал-комунізм, загрожував підвалинам тоталітарного режиму. Проте у 1920-х роках Сталін погодився на поступки Україні, виступав за підтримку українізації. Значною мірою ці поступки пояснювало його прагнення гарантувати собі підтримку КП(б)У в боротьбі за владу. З іншого боку, Сталін постійно дбав про те, щоб українiза-

---

[109] Історія України / Ю. Зайцев, В. Баран, Л. Войтович та ін. – 3-тє вид. – Львів, 2002. – С.272-273.

[110] Там само. – С. 274.

ція не поставила під загрозу контроль Москви над Україною. З цією метою він зініціював розправу над національним ухильництвом О. Шумського, М. Хвильового, М. Волобуєва.

Отже, впроваджуючи політику коренізації на початку 20-х років, більшовицьке керівництво СРСР мало на меті створити у світового співтовариства враження про вільний та гармонійний розвиток радянських республік; знайти спільну мову з багатомільйонним полінаціональним селянством; зняти велике протиріччя між народними масами і політичною елітою; поставити під контроль процес національного відродження на окраїнах; частково компенсувати республікам СРСР втрату політичного суверенітету наданням прав "культурно-національної автономії" Коли ж у 30-х роках національне відродження, яке було одним з безпосередніх наслідків політики коренізації, почало виходити за межі міцної командно-адміністративної системи, цю політику було згорнуто.

Радянські історики особливий наголос робили на тому, що СРСР виник на підставі плану, запропонованого В. Леніним: на рівних правах незалежні республіки об'єднувалися в єдину багатонаціональну державу.

Після розпаду СРСР ця схема була відкинута, з'явилися статті із спробами нового бачення проблеми. У них наголошувалося на тому, що союз радянських республік був укладений з порушенням юридичних норм, а тому може вважатися недійсним від початку. Один з нових історичних міфів звучав так: якби радянська Україна не увійшла у 1922 р. до складу Союзу РСР, вона могла б зберегти суверенітет і уникнути страхітливих трагедій у своїй недавній історії.

Обидві схеми, радянська і пострадянська, ґрунтувалися на тезі про незалежний статус національних республік. Фактично ж сукупність радянських республік становила єдину державу й до утворення СРСР.

Союз РСР утворювався за ретельно розробленим в ЦК РКП(б) сценарієм. Сценарій передбачав зміст і послідовність подій, що мали відбутися, характер висловлювань політичних діячів, яким доручалося виконати заздалегідь намічену роль, форми і місця "народного волевиявлення", зміст конституції союзної держави тощо[111].

Наприкінці 20-х років у внутрішній політиці СРСР стався різкий поворот. Панівна верхівка зміцнила свої позиції і вже не потребувала компромісів для збереження свого панування. Розгромивши суперників у боротьбі за владу, Сталін утвердив одноосібну диктатуру в партії і державі. В СРСР утвердилася тоталітарна система, яка характеризувалася повним (тотальним) контролем держави і панівної партії над усіма сферами суспільного життя і над особою. Основні ознаки тоталітарної системи сформувалися в СРСР вже у 20-х роках, але завершеного вигляду вона набула внаслідок сталінського "великого перелому" у 30-х роках.

Поворот в економічній політиці виявився насамперед у прискоренні темпів індустріалізації. Ще Ленін писав, що фундаментом соціалізму може бути лише велика індустрія. Проте на кінець 20-х років СРСР, включаючи Україну, залишався аграрною, селянською країною. Більшовицька верхівка проголосила курс на індустріалізацію, який передбачав перетворити СРСР з країни аграрної в індустріальну. Цю грандіозну трансформацію планували здійснити в стислі строки. Одночасно планували колективізувати сільське господарство, що разом узяте мало не меті побудову економічного фундаменту під радянський тоталітарний режим.

У свій час радянські історики в апологетичній формі висвітлювали лише успіхи індустріалізації, всенародний

[111] Політична історія України XX століття. У 6. – К., 2003. – Т. 3. – С. 164-165.

ентузіазм у виконанні перших п'ятирічок, розгортання "соціалістичного змагання" за перевиконання планів, і зовсім обминали питання, якою ціною заплатило населення за сталінську модернізацію економіки.

Сучасні українські історики, зокрема О. Бойко[112], С. Кульчицький[113] та інші у своїх працях показали справжні джерела фінансування індустріалізації 30-х років. Головними серед них були перекачування коштів із легкої та харчової у важку промисловість, податки з населення (для села "надподаток" – постійний ріст цін на промислові товари); внутрішні позики, випуск паперових грошей, не забезпечених золотом; збільшення вивозу за кордон нафтопродуктів, лісу, хутра та хліба; посилення експлуатації селянства та робітників, інших верств населення, багатьох мільйонів в'язнів ГУЛАГу

Дослідники намагаються об'єктивно проаналізувати хід індустріалізації, її особливості в Україні. Так, О. Бойко зазначає, що індустріальний розвиток УРСР, попри об'єктивні труднощі (відсутність розвиненої інфраструктури, недостатня кількість кваліфікованих кадрів, дефіцит промислового обладнання та ін.) був досить динамічним: у роки 1-ої п'ятирічки з 1500 промислових підприємств, що будувалися в СРСР, 400 будувалося в УРСР, у 2-ій п'ятирічці в Україні будували 1000 заводів з 4500, у 3-ій – 600 з 3000 заводів. До новобудов належали три металургійні заводи (Запоріжсталь, Криворіжсталь, Азовсталь), Дніпробуд, Дніпроалюмінійбуд, Краммашбуд (Краматорськ) і ХТЗ. Гігантськими серед реконструйованих об'єктів були Луганський і чотири металургійні заводи: у Макіївці, Дніпродзержинську, Дніпропетровську.

---

[112] *Бойко О.* Індустріалізація // Довідник з історії України. / За ред. І. Підкови і Р. Шуста. – К., 2001.

[113] Кульчицький С. Україна між двома світовими війнами (1921–1939). – К., 1999.

Процес індустріалізації в Україні, збігаючись із загальносоюзними тенденціями, заразом тим мав низку особливостей: інвестування у промисловість республіки, особливо у початковий період індустріалізації, значних коштів; побудова в Україні у роки перших п'ятирічок більшості запланованих промислових об'єктів; нерівномірність процесу модернізації промислового потенціалу республіки; витіснення приватного сектора вищими за загальносоюзні темпами. Ці особливості були зумовлені, головно, широким спектром природних багатств України (с. 270).

У публікаціях наголошується на неоднозначності наслідків індустріалізації для України. Незважаючи на те, що жодна з перших довоєнних п'ятирічок не була виконана в повному обсязі, все ж індустріалізація вивела Україну на якісно новий рівень промислового розвитку. З аграрної країни республіка перетворилася в індустріальну. Модернізація промисловості сприяла посиленню процесу урбанізації (до індустріалізації в Україні в містах проживав лише кожен 5-ий житель, а на 1941 р – кожен 3-ій). Наслідком швидкого процесу урбанізації стала певна українізація міст. Саме тоді активно формується національне робітництво та інтелігенція. Водночас форсована індустріалізація стимулювала появу низки негативних і, на жаль, тривалих тенденцій у господарстві України. Привілейоване, панівне становище групи „А" (виробництво засобів виробництва) порівняно з групою „Б" (виробництво предметів споживання) в умовах фактичної ліквідації ринкових зв'язків призвело до відриву підприємств групи „А" від кінцевого споживача, а це, своєю чергою, зумовлювало втрату стимулів розвитку, диктувало необхідність створення державою для неї тепличних умов. Під час перших п'ятирічок ставку було зроблено на побудову і реконструкцію підприємств монополістів, які спочатку поглинали левову частку вкладень у промисловість, а подалі фактично "підім'яли" під себе всю економіку краї-

ни, деформуючи її господарство. Промисловий потенціал України формувався диспропорційно і нерівномірно: посилювалися і розширювалися традиційно індустріальні райони – Донбас та Придніпров'я, а промисловість густозаселеного Правобережжя помітно відставала у темпах розвитку. Протягом перших п'ятирічок остаточно було зламано механізм саморегуляції економіки, і централізація економічного життя врешті-решт привела до формування командно-адміністративної системи. У цей час особливо чітко виявляється тенденція централізації управління промисловістю республіки. Вже у 1927–1928 рр. важка промисловість України (група „А") на 89% була у загальносоюзному підпорядкуванні, а група „Б" – на 50%[114]. Загалом ціна індустріалізації була надто високою: для одержання коштів на її виконання пограбували і поневолили село; запровадили командно-адміністративну систему в економіці; ліквідували рештки економічної самостійності України; створили атмосферу напруження, пошуку шкідників, що слугувала виправданням масових репресій.

Набагато більше монографій і статей, матеріалів наукових конференцій, а також збірників документів присвячено трагічним подіям, пов'язаним з насильницькою колективізацією і голодомором 1932–1933 рр. в Україні[115]. Дослідники наголошують, що процес докорінної перебу-

[114] *Бойко О.* Історія України: Посібник. – 2-ге вид. доп. – К., 2002. – С. 393-394.

[115] Голод 1932–1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів. – К.,1990; Колективізація і голод на Україні 1929–1933: Зб. док. і матер. – К.,1992 (2-ге вид. – К.,1993); Упокорення голодом: Зб. док. – К.,1993; *Кульчицький С.* Ціна великого перелому. – К.,1991; Його ж. Україна між двома війнами (1921–1939) / Сер. "Україна крізь віки" – Т.11. – К.,1999; *Веселова О., Марочко В., Мовчан О.* Голодомори в Україні. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 – К.; Нью-Йорк, 2000; Голод-геноцид 1933 р. в Україні. Матеріали міжнар. наук. конф. Матеріали. – К., 2000; *Шаталіна Є.* Селянські висилки під час колективізації (1928–1933 рр). – К., 1997; *Панченко П., Шморчун В.* Аграрна історія України. – К., 2000 та ін.

дови аграрного сектора був ініційований більшовицьким керівництвом наприкінці 20-х років і передбачав перетворення дрібних індивідуальних господарств на колективні підприємства (колгоспи) для встановлення цілковитого контролю держави над сільськогосподарським виробництвом і використання його ресурсів та потенціалу для індустріалізації. Сталін і його оточення були переконані в тому, що потреби індустріалізації простіше і гарантованіше можна задовольнити, спираючись не на 25–30 млн індивідуальних селянських господарств, а на 200–300 тис. колгоспів. На цьому ґрунті визріла думка про кардинальну зміну вектора залежності: не держава мусила залежати від значної кількості неконтрольованих індивідуальних селянських господарств, а сконцентровані у великі спільні господарства селяни мусили перебувати у залежності від державних структур.

Початок кардинальним змінам у сільському господарстві покладено переходом до політики суцільної колективізації 1929 року. Селян почали насильно заганяти до колгоспів. Основну протидію цей процес викликав з боку заможного селянства, що отримало від влади назву „куркулі" Тому колективізація супроводжувалася „політикою ліквідації куркульства як класу" За роки колективізації було розкуркулено понад 200 тис. селянських господарств України. У грудні 1932 р. введено „внутрішній паспорт", що майже не давало можливості без дозволу місцевої влади переїхати до міста не тільки „куркулям", а й бідним селянам. Це рішення знову закріпачувало селянина. За допомогою різноманітних заходів, насамперед репресій, владним структурам вдалося досягти того, що вже у 1932 р. колгоспи об'єднували в Україні майже 70% селянських господарств і 80% посівних площ.

Форсовані темпи колективізації та адміністративні методи її здійснення призвели до катастрофічних наслід-

ків – дезорганізації та деградації сільськогосподарського сектора на початку 30-х років.

За період 1929–1932 рр. в Україні впала врожайність, а поголів'я великої рогатої худоби скоротилося майже на 42%, коней – на 33%, свиней – на 62%, овець – на 74%. Значною мірою наслідком колективізації став голод 1932–1933 рр.

В історіографії є різні твердження щодо причин голоду в Україні. Деякі історики вважали, що він був наслідком політики добування коштів на індустріалізацію, коли доля селян просто не бралася до уваги. Інші доводили, що Сталін та його спільники свідомо спланували і здійснили голодомор, щоб покарати селянство за опір колективізації. Були й такі історики, які вважали, що голодомор був спрямований проти українців як нації.

У 2003 р. в Україні з'явилася перша колективна академічна праця про голод 1932–1933 рр., яку підготували науковці Інституту історії України НАН Україні[116]. У передмові книги її відповідальний редактор, голова Верховної Ради України доктор історичних наук Володимир Литвин наголосив, що „трагедія голоду 1932–1933 рр. в УСРР – найстрашніша сторінка в історії українського народу, жахливий наслідок тогочасної політики тоталітарного режиму Радянського Союзу" (с. 5). Він також нагадав читачам про важливі рішення законодавчого і виконавчого органів влади з політико-правовою оцінкою того страшного голоду. 12 лютого 2003 р. відбулися Парламентські слухання щодо вшанування пам'яті жертв голодомору, на яких вищий законодавчий орган України дав політико-правову оцінку голодомору, визнавши його актом геноциду українського народу.

Автори книги – відомі вітчизняні та зарубіжні дослідники (всього 29 осіб) – прагнули охопити всі аспекти того-

[116] Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / Відп. ред. В. Литвин. – К., 2003.

часної соціально-гуманітарної катастрофи. Перед читачем вперше постають тисячі документів і матеріалів колишніх силових структур – ДПУ, НКВС, Нарком'юсту, Верховного суду, які розкривають факти масового терору голодом, репресій проти селян, причетності посадових осіб партійно-державного керівництва (Й. Сталін, В. Молотов, Л. Каганович, С. Косіор, В. Балицький та інші) до політики нищення українського селянства. При цьому відстежено штучний, тобто спланований характер голодомору. Автори доводять, що не було історичних природних причин голоду, наголошуючи на тому, що це була свідома терористична акція, цинічно виконана сталінським політичним режимом.

Науково виваженим у книзі є аналіз демографічної статистики УСРР. Критично проаналізувавши офіційну динаміку народжень і смертей, переписи 1926 і 1937 рр., історик С. Кульчицький вважає, що втрати населення республіки від голодомору становлять до 4,5 млн. (с. 503), а повні демографічні втрати (з ненародженими) – від 5,5 до 6 млн осіб (с. 505). У книзі подано також статистику смертності (сукупної – як природної, так і спричиненої голодом) в національному розрізі: українці, росіяни, євреї, поляки, молдавани, німці, болгари, греки, інші. У дослідженні висвітлено й інші події, які супроводжували голод 1932–1933 рр., зокрема переселення колгоспників з Росії та Білорусії в Україну як „приховування наслідків голодомору", ліквідація хуторів, як осередків українського сепаратизму, масового закриття церков під приводом їхнього використання для зерносховищ та ін.

Вчені дійшли висновку, що те, що скоїлося в Україні на початку 30-х років, за своїми масштабами перевершує всі відомі людству випадки геноциду. (Геноцид – це цілеспрямовані дії, що мають на меті знищити будь-яку етнічну, расову або релігійну групу населення. Геноцид є найтяжчим злочином перед людством).

Однією з пріоритетних для вітчизняної науки стала проблема утвердження та функціонування тоталітаризму на терені України. Так чи інакше вона неодмінно наявна на сторінках підручників та посібників з історії і політології. Поряд з цим з'явилися детальні, побудовані на значному фактологічному матеріалі праці, що охоплюють у своєму аналізі сталінізм в Україні як систему, його вияви у різних сферах життя українського суспільства. Зокрема, у монографії О. Долженкова „Тоталітаризм в Україні: проблеми формування та трансформації" (Київ, 2000), розглянуто теоретичні проблеми та проаналізовано фактичні обставини утвердження тоталітаризму в Україні в 20–30-ті роки. Автор аналізує ґенезу та головні ознаки тоталітаризму як політичного явища СРСР та його складової частини – Радянської України. Розглядає він також проблеми одержавлення та ідеологізації всього суспільного життя, проблеми статусу України в СРСР, її взаємовідносини з Москвою, дає оцінку тогочасної національної політики.

О. Бойко виділив основні тенденції та процеси 30-х років, які засвідчують зміцнення тоталітаризму в Україні: утвердження комуністичної форми тоталітарної ідеології; монополізація влади більшовицькою партією, усунення з політичної арени інших політичних партій; зростання панівної партії з державним апаратом; блокування державою розвитку громадянського суспільства; встановлення партійно-державним апаратом монопольного контролю над економічною сферою, зміцнення централізованого керівництва економікою[117]

Чимало наукових важливих проблем, пов'язаних з утвердженням в Україні тоталітарної системи, висвітлено в колективній праці „Політична історія України XX століт-

---

[117] *Бойко О.* Історія України: Посібник. – К., 2002. – С. 420-428.

тя" (Київ, 2003). Том третій дослідження охоплює 1921–1938 роки. Про зміст тому свідчать його розділи: КП(б)У в міжвоєнний період (В. Греченко, Ю. Шаповал); Форма і суть української радянської державності (С. Кульчицький); місце органів державної безпеки в системі тоталітарної влади (С. Кокін); Профспілки, жіночі й молодіжні організації в державному і суспільному житті (О. Мовчан); Економічна політика тоталітарного режиму (С. Кульчицький).

Невід'ємною ознакою тоталітарного режиму 30-х років став масовий терор, який мав на меті знищити справжніх і потенційних противників, створити атмосферу страху та абсолютної покори. Починаючи з 1929 р., масові репресії трьома великими хвилями прокотилися Україною: перша – 1929–1931рр. (примусова колективізація, розкуркулення, ліквідація УАПЦ, процес „Спілки визволення України"); друга – 1932–1934 рр. (штучний голод, постишевський терор, „Кіровська хвиля") і третя – 1936–1938 рр. (так званий Великий Терор)[118].

Цю тему першими у 1990 р. почали розробляти історики з Інституту історії України, що невдовзі увінчалося публікацією двох книжок, побудованих на використанні матеріалів центрального та архівів обласних управлінь СБУ[119] Відтоді були опубліковані десятки книжок, сотні, якщо не тисячі статей, брошур, відбулися десятки різноманітних конференцій.

Утім праць, які б подавали панорамне бачення та містили аналіз більшовицького тоталітаризму в Україні 30-х років, не так уже й багато. Документально-аналітичний

---

[118] Історія України / Відп. ред. Ю. Сливка, Ю. Зайцев. –3-тє вид. – Львів, 2002. – С. 283.

[119] Репресоване краєзнавство: 20–30-ті роки / Гол. ред. П.Тронько. – К.,1991; Реабілітовані історією. / Гол. ред. П. Тронько – К.; Полтава, 1992.

характер мають книги І. Біласа „Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн.” (1994 р.) та С. Білоконя „Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.) ” (1999 р.). Останній на основі аналізу унікального за змістом архівного матеріалу вперше в українській історіографії ґрунтовно вивчив роль масового терору як елемента державного управління в СРСР 1917–1941 рр.: створення інформаційної управлінської системи, глобальне нищення дворянства, офіцерства, духовенства, представників т. зв. дрібнобуржуазних партій та українських урядовців періоду Визвольних змагань, диференційований підхід до різних груп селянства, зв'язок репресій з плановим народним господарством, „чистку” НКВС, а також вплив терору на генофонд населення України.

Важливий крок зроблено у висвітленні діяльності тих осіб, руками яких чинився масовий терор 30-х років в Україні. У 1997 р. вийшла друком книжка „ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи”[120]. Крім іншого, вона містить біографічні нариси про кількох впливових чекістів, які працювали в Україні, а також майже 200 коротких довідок про чекістів різного рівня. Тут є, зокрема, нариси про Всеволода Балицького, про Ізраїля Леплевського, який був наркомом внутрішніх справ УРСР з червня 1937 по січень 1938 р. Останнього ненадовго змінив Амаяк Кобулов. За наказом М. Єжова від 25 січня 1938 р. НКВД УРСР очолив Олександр Успенський. У листопаді того ж року він інсценізував самогубство і зник з Києва. У 1939 р. був заарештований, а в січні 1940 р. розстріляний. Після О. Успенського наркомом внутрішніх справ України було призначено Івана Сєрова. Саме на-

[120] *Шаповал Ю., Пристайко В.,* Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.,1997

звані особи, а також, зрозуміло, представники партійно-державного керівництва, серед яких передусім треба назвати Станіслава Косіора, Павла Постишева, Миколу Попова, Андрія Хвилю, Володимира Задонського, Микиту Хрущова та ін., реалізовували настанови московського керівництва щодо здійснення „великого терору" в Україні.

Аналізуючи репресивні акції в Україні, Юрій Шаповал[121] цілком слушно ставить питання про кількісний вираз цих акцій. За офіційними даними у 1935 р. в Україні було заарештовано 24834 особи, у 1936 – 15717, у 1937 – 159573, у 1938 – 108000, у 1939 – 12000, у 1940 – близько 50 тисяч осіб.

Зрозуміло, пише дослідник, для того, щоб уявити загальну картину репресій, до цих цифр слід додати кількість ув'язнених у внутрішніх тюрмах НКВД, проаналізувати смертність у таборах, додати кількість репресованих селян (тільки під час колективізації з України було виселено 1,2 млн осіб), померлих від голоду 1932–1933 років (а це щонайменше 3–4 млн), а також депортованих (с. 277–278).

Систематичне висвітлення проблеми терору й тероризму в історії України, зокрема й 20–30 рр., подано в узагальнювальній праці Інституту історії України НАН України „Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XXст. Історичні нариси" (Київ, 2002 р.).

У дослідженні Миколи Дорошка[122] зроблена спроба реконструювати кількісний та якісний склад номенклатурних працівників УРСР, подати узагальнений образ високого українського посадовця 20–30-х років XX ст. Аналіз

---

[121] *Шаповал Ю.* Більшовицька політична поліція в Україні у міжвоєнний період – невідомі документи і факти // Галичина. – 2001. – № 5–6.

[122] *Дорошко М.* Партійно-радянська номенклатура УРСР у 20–30-ті роки XX ст.: автореф. дис. д-ра іст. наук. – К., 2004.

керівного складу УРСР 1920–1930-х років дав автору підставу стверджувати, що комуністичний режим виплекав і утвердив образ „ідеального" керівника, де компетентність, демократизм, всебічна освіченість, чесність і принциповість не були серед головних чеснот. У фаворі тут були гарна анкета, пробивна сила та вміння проводити „генеральну лінію" партії. Так, система сама тиражувала керівників – непрофесіоналів, тобто людей мало-або й зовсім не освічених, які не знали справи, але таких, що засвоїли лозунги тогочасного моменту.

Аналізуючи діяльність української номенклатури, автор дійшов висновку про її несамостійність у прийнятті найважливіших рішень та цілковиту підпорядкованість Кремлю. Особливо виразно це виявилося під час голодомору 1932–1933 рр., коли керівництво КП(б)У було провідником та виконавцем політики геноциду українського народу.

Номенклатура, яка перетворилася у 20–30 рр. на панівний прошарок радянського суспільства, відіграла надзвичайно негативну роль у його житті. Десятки мільйонів людських жертв, бідність населення, ліквідація свобод, позбавлення членів суспільства елементарних умов для нормального існування, утвердження тоталітарного режиму, наголошує автор, – ось не повний перелік її „заслуг" (с. 25–27).

Активно розвивається останнім часом й така табуйована радянською історіографією ділянка історичного українознавства, як історія релігії і церков в Україні. Переважна більшість таких праць присвячена антицерковній політиці тоталітарної держави та державно-церковним взаєминам на прикладі історії УАПЦ[123]. Останнім часом

[123] *Зінченко А.* Благовістя національного духу. Українська церква на Поділлі в першій третині XX ст.. – К.,1993; Його ж: Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита В.Липківського. – К.,1997; *Пашенко В.* Свобода совісті в Україні: міфи і факти 20–30-х років. – К.,1994; *Пащенко В.* Православ'я в новітній історії України. – Полтава, 1997. – Ч.1.

доволі активно почали розробляти й проблематику історії Римо-католицької та Греко-Католицької церков в Україні радянської доби[124].

З'явилися праці, присвячені українській інтелігенції XX ст., її духовним пошукам, ролі у національному відродженні та визвольних змаганнях України. Історики почали активно вивчати питання опору інтелігенції тоталітарній системі і паралельно досліджувати перманентні репресивні заходи останньої, спрямовані на фізичне знищення або духовне підпорядкування режимові інтелектуальної еліти нації[125].

Тотальна централізація і відродження імперської політики супроводжувалися у 30-х роках поверненням до русифікації. Перших ударів по українозаторах було завдано ще наприкінці 20-х років. Усунення М. Скрипника з посади наркома освіти і його самогубство в липні 1933 р. засвідчили крах політики українізації. Про це йдеться у книзі В. Солдатенка „Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника" (К., 2002). Поступово зменшувалася кількість українських шкіл, скорочувався відсоток українських вчителів і науковців, закривалися українські театри. Водночас почалося прославляння російської культури, підкреслювалася велич російської мови і російського народу. У 1937 р. слово „українізація" остаточно зникло з партійних документів.

---

[124] *Рубльова Н.* Невідома ділянка антирелігійтого фронту: боротьба владних структур УСРР проти Римо-католицької церкви, 1920-і роки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2; Її ж: Антикостьольна кампанія в УСРР: причини, інструментарій, перебіг (кінець 20-х – 30-ті рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1999. – № 1/2.

[125] *Касьянов Г., Даниленко В.* Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-ті роки). К., 1991; *Касьянов Г* Українська інтелігенція 1920–1930-х років: соціальний портрет та історична доля. – К., 1992; Репресоване „відродження" – К.,1993; Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.): У 3 кн. – К.,1994.

Наслідки контрукраїнізації були катастрофічними для українського народу. Вони призвели до падіння престижу української мови і культури, звівши останню до просвітницького рівня, та русифікації значної частини України, передусім східних областей. Під загрозою опинилося саме існування українців як нації. Оцінюючи ситуацію, яка склалася, Я. Грицак стверджує: „Після голодомору та великого терору 1930-х років українці в УРСР вижили як етнічна категорія, але вони перестали бути повноцінною політичною нацією"[126].

Сумну долю українізації розділили й національні менщини України, які також потрапили під репресії: поляки[127], німці[128], євреї[129] За спеціальним рішенням ЦК ВКП(б) у 1939 р. було завершено ліквідацію національних районів та сільрад в Україні.

У грудні 1936 р. було прийнято нову Конституцію СРСР, у січні 1937 р. – Конституція УРСР. Нові Конституції декларували усі демократичні права і свободи громадянам, але все це залишалося тільки на папері. У Радянському Союзі утвердилася тоталітарна система.

Навіть у ілюзію самостійності, яку Україна мала у 20-х роках, було ліквідовано. Український уряд втратив будь-який контроль над ресурсами республіки, її промисловістю і сільським господарством. Україна знову стала провінцією, яка називалася УРСР.

---

[126] *Грицак Я.* Нариси історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. – К.,1996. – С.206.

[127] *Стронський Г* Злет і падіння. Польський національний район в Україні у 20–30-ті рр. – Тернопіль, 1992.

[128] *Кулінич І., Кривець Н.* Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К., 1995.

[129] *Орлянський В.* Євреї України в 20–30-ті роки XX ст.: соціально-політичний аспект. – Запоріжжя, 2000.

Західноукраїнські землі у міжвоєнний період

З відродженням Української незалежної держави з'явилися реальні передумови для глибокого, об'єктивного та всебічного висвітлення історії західних земель України міжвоєнного періоду. Центрами досліджень стали Львівський, Івано-Франківський, Чернівецький, Ужгородський, Волинський університети, інші вищі навчальні заклади та наукові установи. Відповідно історики Львова, Івано-Франківська і Луцька зайнялися дослідами історії Східної Галичини і Західної Волині, які у 20–30-х роках перебували у складі Польщі. Науковці Чернівецького університету вивчали й переосмислювали актуальні питання історії Північної Буковини у складі Румунії, а ужгородські науковці досліджували становище Закарпаття в Чехословацькій республіці.

У 1993 р. в Івано-Франківську побачила світ книга М. Кугутяка „Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст.– 1939 р.)"; в Ужгороді – М. Болдижара „Закарпаття між двома світовими війнами", у Львові – В. Кондратюка і О. Зайцева „Суспільно-політичне життя в Україні у 20–30-х роках XX ст." У 1994 р. волинські історики М. Кучерепа, В. Дмитрук і В. Прокопчук видали книгу „Волинь у міжвоєнний період (1921–1939 рр.)" У цих працях висвітлено маловідомі сторінки з історії західних земель України, заповнено чимало т. зв. „білих плям", питань, замовчуваних або сфальсифікованих у радянську добу.

Одночасно дослідники поглибили вивчення конкретних проблем. Так, національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців у 1919–1939 рр. стала темою дослідів

луцького історика М. Кучерепи[130] та івано-франківського В. Комара[131] Автори висвітлили основні напрями та етапи політики Польщі щодо українців Галичини і Волині впродовж усього міжвоєнного періоду.

Політику польських властей дослідники поділяють на два великі періоди, які відображали розстановку політичних сил у державі: „парламентської демократії" (1919–1926 рр.) і „санаційної диктатури" (1926–1939 рр.). Відповідно до цих періодів щодо українців у Польщі декларувалося застосування політики національної і державної асиміляції. У межах кожного з цих періодів автори виділяють етапи, критерієм поділу яких обрано зміни у політиці властей щодо українського населення (галичан і волинян).

Кінцевою метою польської політики щодо Західної України було її перетворення в інтегральну частину Польщі. Задля цього протягом усіх без винятку її етапів щодо українців застосовувалася політика національної асиміляції. Її реалізували різноманітними методами, які можна охарактеризувати латинським принципом „поділяй і володарюй" Українців, наголошує В. Комар, штучно поділяли і протиставляли за етнічною, політичною, економічною, партійною, становою, релігійною та іншими ознаками. Реалізацією цієї політики займалися міністерства, воєводські й повітові уряди, командування військових округів, польські громадські організації, що нечувано загострило польсько-українські відносини напередодні Другої світової війни (с. 294).

Ґрунтовну статтю про аграрну політику урядів міжвоєнної Польщі стосовно Західної України опублікува-

[130] *Кучерепа М.* Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919–1939 рр.) // Матеріали II Між нар. семінару істориків „Українсько-польські відносини в 1918–1947 рр." – Варшава, 1998.

[131] *Комар В.* Політика Польщі щодо українців Галичини (1919–1939 рр.): основні напрямки та етапи // Галичина. – 2001. – № 5–6.

ла у 1998 р. Зоя Баран[132]. З одного боку, пише авторка, польський уряд прагнув вирішити проблему аграрного перенаселення на власне польській території, а з іншого – посилити економічний та політичний вплив на західноукраїнських землях. Саме колонізація мала служити одним із методів цієї політики. Польські осадники повинні були створити підставу польського панування в Західній Україні, посилити оборону східного кордону Польської Республіки, стати опорою влади на західноукраїнських землях (с.147).

У липні 1919 р. сенат схвалив рішення про принципи проведення аграрної реформи, а через рік затвердив відповідний закон. Документи передбачали парцеляцію державних земель, понаднормової частини поміщицьких земель, занедбаних господарств та ін. Притім, коли в центральних воєводствах норма землі, що не підлягала примусовому викупу становила 60–180 га, то для східних воєводств ця цифра була піднесена до 400 га. Протягом першого періоду колонізації (вересень 1919 – червень 1920 рр.) на 60 тис. га землі Східної Галичини було розселено 12 тис. польських родин, або близько 60 тис. осіб з етнографічної Польщі.

Правовою основою військового осадництва стали два закони від грудня 1920 р. Вони передбачали, зокрема, заселення військовими колоністами земель Волинського воєводства і передачу в безплатне користування до 45 га землі колишнім воїнам, які відзначилися у польсько-українській та польсько-радянській війнах.

Спираючись на ці закони, у сільській місцевості Західної України насаджували мережу господарств польських цивільних та військових осадників. Загалом протягом

---

[132] *Баран З.* До питання про аграрну політику урядів міжвоєнної Польщі стосовно Західної України // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. іст. – Львів, 1998. – Вип. 33.

лише 1919–1929 рр. у Західній Україні було створено понад 77 тис. господарств польських селян, які заволоділи понад 600 тис. га землі (с.149).

Оцінюючи аграрну політику Польської держави міжвоєнного періоду, дослідниця дійшла висновку, що вона була спрямована на реформування аграрного устрою і зумовила загалом глибокі зрушення на селі, які сприяли піднесенню загальної продуктивності сільськогосподарського виробництва, розвитку товарно-грошових відносин. Проте позитивні зміни мало торкнулися східних воєводств Польської Республіки. Урядова політика на цих теренах, що виявилася у проведенні осадницької колонізації, не вирішила проблеми аграрного перенаселення на власне польських територіях, не створила міцної опори польській владі у Західній Україні і спричинила тут загострення національних відносин (с.153).

Увагу дослідників привернула також політика Польської держави щодо шкільництва в Західній Україні[133]. Так, у статті Л. Середяк розглянуто обставини й умови, в яких опинилася система шкільної освіти національних меншин, зокрема українців у Східній Галичині, після підписання Версальського договору. В період 1919–1923 рр. територія Східної Галичини не мала ще чітко визначеного статусу й українське населення сподівалося на отримання політичних та культурних прав від Польської держави. Прийняття закону С. Грабського в 1924 р., зазначає авторка, засвідчило, що заходи польського уряду в галузі освіти спрямовані на втілення політики полонізації. Згідно з цим законом основним типом державних шкіл у Східній Галичині мали стати двомовні (утраквістичні)

---

[133] *Ступарик Б.* Шкільництво Галичини (1772–1939) – Івано-Франківськ, 1994; *Білевич Г., Савчук Б.* Товариство „Рідна школа" (1881–1939 рр.) – Івано-Франківськ, 1999; *Середяк А.* Нормативно-правові заходи уряду польської держави щодо шкільництва в Східній Галичині (1919–1924) // Наукові зошити істор. ф-ту ЛНУ ім. І.Франка: Зб. наук. праць. – Львів, 2003. – Вип. 5–6.

школи. Українські діти мали навчатися і спілкуватися у школі виключно польською мовою, виховуватися на прикладах польської історії та культури. Завданням школи було спрямувати українських дітей на відчуження від національного і виховати їх переконаними патріотами польської держави (с. 269).

Виходячи з потреб суспільного розвитку, відродження кооперативного руху в незалежній Україні, з початку 90-х років XX ст. розпочалось наукове переосмислення і вивчення історії української кооперації. На основі використання нових джерел і застосування сучасних методів дослідження створено низку наукових праць, у яких розроблено різні аспекти історії українського кооперативного руху.

Центром дослідження кооперативної проблематики стала Львівська комерційна академія, науковці якої підготували низку колективних праць. Серед них необхідно виділити серійне видання „Українська кооперація: історичні та соціально економічні аспекти" за загальною редакцією С. Гелея, на сторінках якого висвітлено найрізноманітніші проблеми з історії української кооперації. Дослідженню історії вітчизняного кооперативного руху крізь призму життєвої долі подвижників кооперативної ідеї присвячений біографічний збірник „Українські кооператори" (книга 1. – Львів, 1999; книга 2. – Львів, 2001). До двотомника увійшло понад 50 історичних нарисів про видатних кооперативних діячів. Життєвий шлях та діяльність організатора фахової кооперативної освіти Є. Храпливого на багатому фактичному матеріалі показано в монографії С. Злупка „Початок рідної землі. Євген Храпливий – учений, організатор, патріот" – Львів, 1999. Окремі аспекти історії українського кооперативного руху в Західній Україні у 1920–1939 рр. висвітлені у публікаціях З. Струк[134],

[134] *Струк З.* Діяльність українських кооперативів у Західній Україні 1921–1939 рр. – Львів, 2000.

Л. Реви-Радіонової[135] Практично всі дослідники оцінюють кооперацію як природний вияв соціальної та громадської самоорганізації народу в умовах бездержавного розвитку українського суспільства. Кооперація втягувала селян у товарно-грошові відносини, прилучала до новітніх технологій та передових європейських методів господарювання, що сприяло внутрішньому згуртуванню українського селянства, а відтак ставало важливою передумовою піднесення його господарської культури і підвищення соціально-економічного рівня життя.

Низка праць присвячена проблемам національно-релігійного життя галичан і волинян у міжвоєнний період[136]. Більшість дослідників відзначає, що у цей час остаточно викрастилізувався національний характер греко-католицької церкви, зростав її авторитет і вплив на релігійну та національну свідомість українців. Велика заслуга у цьому належала митрополиту А. Шептицькому, який у складних умовах польської окупації зумів зміцнити УГКЦ, зробивши її чинником консолідації національно-політичного життя.

Значна група публікацій присвячена дослідженню політичної природи українсько-польського протистояння 20–30-х років XX ст.[137] Причому, як зазначає Я. Дашке-

---

[135] *Рева-Радіонова Л.* Українське товариство „Сільський господар" 1899–1944 рр. – Тернопіль, 2000.

[136] *Гладка Г* Суспільно-політична діяльність митрополита А. Шептицького: автореф. дис. канд. іст. наук. – Чернівці, 2000; *Марчук В.* Греко-католики в другій речі Посполитій: суспільний чин та конфесійно-територіальний устрій // Галичина. – 2001. – № 5–6; *Соловей О.* Українське православне духовенство в боротьбі за становлення Української автокефальної православної церкви на Волині у міжвоєнний період // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. – Тернопіль, 2000.

[137] *Швагуляк М.* Пацифікація. Польська репресивна акція у Галичині 1930 р. і українська суспільність. – Львів, 1993; Партійні поділи і загальнонаціональні інтереси. Проблема політичної консолідації українського національного руху в Галичині (1919–1939). // Сучасність. – 1994. – № 2; *Зайцев О.* Націоналізм і національна демократія в Західній Україні у 1920–30-х роках // II міжнар. конгрес україністів. Історія. – Львів, 1994. – Ч.2.

вич, польська сторона першою повинна нести відповідальність за його конфронтаційний характер і наслідки конфлікту[138].

У центрі уваги дослідників перебуває історія національно-визвольного руху західних українців, у якому виділилися три основні течії: демократичні партії, які використовували легальні засоби боротьби; націоналістичний рух; комуністична партія та її прихильники.

Старше покоління українських політиків, духовенство, більшість інтелігенції та частина селянства у 20–30-х роках залишалися соціальною базою легальних українських партій. Не відмовляючись від кінцевої мети – незалежної Української держави – вони зосередили свою діяльність на захисті національних і соціальних прав українців від зазіхань польської реакції. Легальні партії підтримували „органічний сектор" українського суспільного життя, широко використовували парламент, легальну пресу, віча і демонстрації.

Саме на таких позиціях стояло Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), створене у липні 1925 р. Про історію партії у перший період її діяльності (1925–1928 рр.) змістовну книжку написав Ігор Соляр[139] Проаналізувавши великий джерельний матеріал, автор зробив висновок про те, що УНДО стало найбільшою та найвпливовішою українською партією. Воно видавало найбільшу порівняно з іншими партіями кількість газет і журналів, у тому числі часопис „Діло" і офіційний орган „Свобода" Під безпосереднім керівництвом УНДО діяли такі масові громадські організації, як „Союз українок",

---

[138] *Дашкевич Я.* Східна Галичина: етнічні відносини, національні міфи та менталітет // Україна в минулому. – Вип. 6. – К.; Львів, 1993.

[139] *Соляр І.* Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності. 1925–1928 рр. – Львів, 1995.

„Просвіта", „Рідна школа", спортивні товариства „Сокіл", „Луг" Під егідою партії діяли українські торговельно-господарські об'єднання: Центросоюз, Ревізійний союз українських кооперативів та ін. У 1928 р. УНДО завоювало 35 мандатів до польського сейму і сенату.

Як відомо, на початку 30-х років партія висунула вимогу автономії українських земель у межах Польщі, а 1935 р. виступила ініціатором „нормалізації" польсько-українських стосунків. Цей період діяльності УНДО став темою досліджень київського науковця Ірини Бурковської. Оцінюючи причини, розвиток та наслідки українсько-польської конфронтації, дослідниця на прикладі діяльності УНДО розглядає спроби українсько-польського компромісу і приходить до висновку про його неможливість. Причиною цього, на її думку, була не стільки непослідовність політики УНДО, скільки небажання польської сторони виконувати свої зобов'язання щодо українців[140]. В іншій публікації[141] І. Бурковська зробила спробу проаналізувати зовнішньополітичний аспект діяльності УНДО в період від його створення і до переходу на позиції співпраці з владою (політична нормалізація польсько-українських стосунків). У 1995 р. з'явилася брошура Ігоря Райківського про Українську соціал-демократичну партію[142], де визначено основні етапи і форми її діяльності у 1928–1939 рр., роль у суспільно-політичному житті Західної України. Автор підкреслює, що УСДП критично ставилася до комуністичного руху, суспільно-політичного устрою в УСРР, але водночас

[140] *Бурковська І.* Проблема польсько-українського політичного компромісу в діяльності УНДО (1925–1935) // Розбудова держави. – 1997 – № 1. – С. 26-32.

[141] *Бурковська І.* Зовнішньополітичні орієнтири УНДО (1925–1935) // Наукові зошити істор. ф-ту ЛНУ ім. І.Франка: Зб. наук. праць. – Львів, 2000. – Вип.3.

[142] *Райківський І.* Українська соціал-демократична партія (1928–1939 рр.) – Івано-Франківськ, 1995. – 67 с.

зберігала радянофільські ілюзії. Партія діяла у лівоцентристському секторі національно-демократичного табору, намагалась поєднати національну ідею і марксизм, гармонізувати національне й соціальне. Суспільно-політичні процеси у 1930-х роках значно зменшили вплив УСДП на маси. В українському політичному секторі простежується тенденція посилення правих партій. Наростання тоталітаризму й авторитаризму в різних формах, властиве для всієї Європи, підривало національно-демократичні сили, суперечило здійсненню політичного ідеалу УСДП – побудови соціалістичної, самостійної і соборної України. Посилюється занепад профспілкової і культурно-освітньої діяльності партії. Загалом, робить висновок І. Райківський, УСДП як партія українського робітництва, незважаючи на організаційну слабкість, марксистський догматизм і мінливість ідейно-політичних концепцій, відіграла помітну роль у піднесенні національної свідомості робітничих мас, їхній організації на політичну боротьбу проти польського окупаційного режиму.

У 1989 р. з'явилися книги М. Панчука[143] і Ю. Сливки[144] про компартію Західної України. Останній уточнив та конкретизував деякі свої положення і висновки в енциклопедичній статті[145]. Дослідник наголошує, що 20-ті роки були часом зростання впливу партії. КПЗУ діяла в підпіллі, проте під її впливом перебували і легальні організації (1923–1924 рр. – Українська соціал-демократична партія, 1926–1932 рр. – Українське селянсько-робітниче об'єднання – сельроб). Через легальні організації КПЗУ брала участь у виборах, мала своє представництво в сеймі Польщі.

---

[143] *Панчук М.* „Білі плями" героїчного літопису. Із історії Комуністичної партії Західної України. – К., 1989.

[144] *Сливка Ю.* Сторінки історії КПЗУ – Львів, 1989.

[145] *Сливка Ю.* Комуністична партія Західної України // Довідник з історії України / За заг. ред. І. Підкови і Р. Шуста. – Вид. 2. – К., 2001.

Ідеологія КПЗУ 1920-х років була близькою до націонал-комунізму – течії в комуністичному русі, що намагалася поєднати національні інтереси з комуністичними ідеями. Єдиним шляхом до національного і соціального визволення західноукраїнські комуністи вважали соціальну революцію в Польщі, яку спільно мали здійснити робітники і селяни всіх національностей. КПЗУ висувала гасло з'єднання всіх українських земель в єдиній соціалістичній державі – УСРР.

У 1927 р. ЦК КПЗУ підтримав т. зв. „національний ухил" О. Шумського в КП(б)У У відповідь з ініціативи секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича почалися репресії проти частини членів КПЗУ

З кінця 1920-х років, підкреслює Ю. Сливка, почався занепад комуністичного руху в Західній Україні. Під впливом звісток про колективізацію, репресії й голодомор 1933 р. частина населення, що стояла на радянофільських позиціях, відвернулася від комуністів. Національно свідомі елементи виходили з КПЗУ, кількісно в ній стали переважати поляки і євреї. У 1933 р. керівники КПЗУ М. Заячківський (Косар) і Г. Іваненко (Бараба) були викликані в СРСР і знищені там за сфабрикованою справою „Української військової організації" Врешті партія стала знаряддям сталінської політики в Західній Україні, хоча це не врятувало її від репресій. У 1938 р. Виконком Комінтерну схвалив постанову про розпуск компартії Польщі, а разом з нею КПЗУ Приводом стало звинувачення, що нібито керівництво в цих партіях захопила фашистська агентура. Майже всі члени КПЗУ, які опинилися на території СРСР, були репресовані (с. 334).

Історики намагаються також неупереджено висвітлювати ґенезу національного руху міжвоєнної доби, зокрема діяльність Української військової організації (УВО), яку в

1920 р. створили у Празі колишні старшини армії УНР[146]. Незабаром її очолив Євген Коновалець. Серед членів УВО на першому етапі діяльності були люди різної партійної приналежності та різних політичних поглядів. УВО, не маючи чітко окресленої ідеології та політичної програми, визначала своїм головним завданням організацію боротьби проти окупаційних режимів на українських землях. У 1921–1923 рр. УВО організаційно було пов'язане з українським екзильним урядом Є. Петрушевича у Відні і координувала свою діяльність з його зовнішньополітичною акцією, що ставила за мету домагатися підтримки держав Антанти у справі відродження української державності в Галичині. Широкомасштабні акції опору (терористичні замахи на представників польської влади та українських діячів, що виступали за порозуміння з польською державою, масові саботажні кампанії, бойкот польської адміністрації), здійснювані націоналістичним підпіллям, мали водночас слугувати українській дипломатії аргументами для вирішення „галицького питання" на користь українців[147]

У 1923–1925 рр. в УВО точилися дискусії щодо подальшого політичного курсу організації, під час яких обговорювали питання її зовнішньополітичної орієнтації. Розглядаючи українську справу в міжнародному контексті, провід УВО бачив серед ймовірних союзників українців у боротьбі проти версальської системи Німеччину, що спонукало до тісніших контактів і співпраці з німецькими відомствами. Команда УВО з 1926 р. знаходилася у Берліні (с. 905).

---

[146] *Кентій А.* Українська військова організація (УВО) в 1920–1928 рр. Короткий нарис. – К., 1998.

[147] *Швагуляк М.* Українська військова організація // Довідник з історії України / За заг. ред. І. Підкови і Р. Шуста. – 2-ге вид. – К., 2001.

У 1927–1928 рр. в УВО з'явилися націоналістичні тенденції: організація все більше політично орієнтувалася на ідеологію українського націоналізму (сформульовану Д. Донцовим); в її ідейному арсеналі домінував постулат національної революції – загального революційного здвигу українського народу за власну самостійність і соборну державу. На цьому ідейному ґрунті УВО зблизилась з іншими націоналістичними осередками і виступила з ініціативою об'єднання цілого руху в одній організації. На I Конгресі українських націоналістів, що відбувся у Відні (28.1. – 3.2.1929 р.), завершився процес об'єднання і створено Організацію українських націоналістів. Головою проводу ОУН одностайно обрано Є. Коновальця[148].

Ідеологічні постулати і практичну політику ОУН у 30-ті роки узагальнив О. Зайцев у параграфі книги „Історія України" (Львів, 2002). Історик наголошує, що ідеологія ОУН ґрунтувалася на засадах нового інтегрального українського націоналізму, розроблених Д. Донцовим та іншими теоретиками, і який суттєво відрізнявся від ліберального націоналізму XIX ст. Він проголошував націю абсолютною цінністю і вимагав повного підпорядкування їй інтересів окремої особи, що уособлювали „волю нації", відкидав демократичні принципи як такі, що руйнують національну єдність.

Певний вплив на формування нового українського націоналізму мав міжнародний фашизм. Чи не найбільше він позначився на концепції „націократії", розробленій ідеологом ОУН Миколою Сціборським і покладеній в основу Політичної програми ОУН 1939 р., яка передбачала встановлення національної диктатури, а згодом „націократичного" устрою під проводом єдиної націоналістичної партії – ОУН, керованої „вождем нації" з необмеженою владою (с. 300–301).

---

[148] *Кентій А.* Нариси історії Організації українських націоналістів (1929–1941 рр.). – К.,1998.

Захоплюючись італійським фашизмом і намагаючись його наслідувати, діячі ОУН водночас досить критично ставилися до німецького націонал-соціалізму, особливо до його расової доктрини. Співпрацю ОУН з гітлерівцями з кінця 30-х років пояснювали не ідеологічними, а прагматичними міркуваннями – надіями на допомогу Німеччини у створенні Української держави.

О. Зайцев пояснює поворот частини українського національного руху до тоталітарної ідеології розчаруванням у демократичних традиціях старшого покоління, яке не змогло відстояти незалежність України, як вважали, через брак єдності та сильного проводу. Окрім цього, у 30-х роках тоталітарні і диктаторські режими утвердилися в багатьох державах Європи (насамперед у СРСР і Німеччині). Польща теж поступово рухалася від парламентської демократії до диктатури. Тож не дивно, що ці тенденції захопили й частину українців, передусім молодь, яка стала опорою ОУН (с. 301).

У практичній політиці ОУН застосовувала тактику „перманентної революції", що передбачала постійні збройні акції проти окупантів, аж поки революційне кипіння мас не прорветься всенародним повстанням. З цією метою організовували багато терористичних актів. Безкомпромісність і жертовність оунівців здобули їм широку популярність серед молоді Західної України. Напередодні Другої світової війни революційний націоналізм опанував більшість політично активної української молоді, тоді як старше покоління продовжувало підтримувати легальні партії, особливо УНДО.

На Волині близькою до УНДО за ідеологією та тактикою було Волинське українське об'єднання (ВУО), засноване у червні 1931 р. у Луцьку[149] Головним своїм завданням ВУО

[149] *Кучерепа М., Давидюк Р.* Волинське українське об'єднання. 1931–1939 рр. – Луцьк, 1998.

визначило виховання національної свідомості волинян. Головна мета – утвердження соборності та самостійності держави шляхом об'єднання українських земель. Досягати прагматичних цілей передбачалося мирно, шляхом легальної діяльності, парламентськими методами. На першому місці у програмі партії стояли культурно-освітні питання, проте не відкидали й вимог соціально-економічного характеру. Досить багато уваги ВУО приділяло церковно-релігійним проблемам.

Парламентську діяльність політичних партій Західної України досліджував О. Зайцев. Його стаття „Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922–1939)"[150] містить аналіз діяльності українських послів, їхньої ролі у пропаганді ідей державної самостійності України, у протистоянні політиці асиміляції українців. Після виборів 1928 р. (останніх відносно вільних виборів у міжвоєнній Польщі), наголошує О. Зайцев, українці отримали 46 місць у сеймі й 11 у сенаті. Повторні вибори на Волині 1930 р. збільшили українське представництво до 50 послів і 11 сенаторів, але достроковий розпуск парламенту того ж року і подальші репресії значно звузили можливості використання парламенту опозицією і непольськими партіями. А виборчі ординації 1935 р. фактично поставили виборчий процес під контроль виконавчої влади – тепер потрапити до парламенту можна було лише ціною угоди з урядом. Незважаючи на протести українських послів у сеймі, зазначає дослідник, політика національних утисків тривала.

Предметом дослідження Олени Кондратюк[151] стали аграрні програмні документи українських політичних

[150] *Зайцев О.* Представники Українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922–1939 рр.) // Укр. іст. журн. – 1993. – № 1.

[151] *Кондратюк О.* Аграрне питання в програмах та діяльності українських політичних партій Західної України 1919–1939 рр.: автореф. дис. канд. іст. наук. – Львів. 1997

партій, їхній порівняльний аналіз, стратегія і тактика, форми і методи діяльності, основні напрями міжпартійних стосунків і боротьба за розв'язання земельного питання у міжвоєнний період.

Аграрна проблема у Західній Україні, зазначає авторка, у зв'язку з її надзвичайною гостротою перебувала у центрі уваги українських політичних партій, знайшовши відображення в програмних документах. Порівняльний аналіз програм засвідчив, що найбільш обґрунтовані та привабливі для різних прошарків селянства аграрні положення розробили УНДО, УСРП та ОУН. Ці партії домагалися конфіскації поміщицьких, державних і церковних земель та передачу їх українському малоземельному та безземельному селянству без викупу. Унаслідок цього на селі планували створити середні господарства, розвиток яких повинна була підтримувати національна держава. Ліпшою формою організації села ці партії вважали кооперацію, селянські спілки. Землеволодіння мало ґрунтуватися на праві приватної власності. Компартія Західної України і Українська соціал-демократична партія також виступали за скасування великого землеволодіння і передачу землі біднішій частині селянства без викупу, але з подальшою ліквідацією приватної власності.

Політичні партії використовували різні форми і методи діяльності серед селянства: скликання віч і зборів, розповсюдження періодичних видань, листівок, відозв, звернень, організацію страйків і політичних демонстрацій. Одним з важливих напрямів для легальних партій була парламентська боротьба. Для УНДО він був головним, зазначає дослідниця. ОУН використовувала тактику індивідуального терору проти представників польського режиму. Селянство потрапляло в сферу впливу партій завдяки діяльності на селі „Просвіти", кооперативних, релігійних, молодіжних товариств.

Розвиток подій засвідчив, робить висновок авторка, що розв'язати аграрну проблему в Західній Україні на користь місцевого населення у той період було неможливо. Причиною цього стала передусім антиукраїнська політика польських властей, а також брак єдності українських партій (навіть близьких за ідеологією), що призвело до розпорошення сил (с. 11–12).

Отримати більш детальне уявлення про характер діяльності політичних партій дає змогу вивчення персоналій партійних лідерів, чимало з яких увійшли в історію як відомі адвокати, науковці, кооператори. Так, Івано-Франківські історики О. Жерноклеєв і І. Райківський спробували відобразити діяльність УСДП через біографії десяти видатних її діячів[152]. У дисертації І. Скокальської[153] простежено життєвий та громадський шлях Семена Жука як типового представника української інтелігенції на Волині у міжвоєнний період. Авторка з'ясувала його роль в кооперативному русі, в діяльності місцевої „Просвіти", розкрила його діяльність як посла до польського Сейму, як провідного діяча Української соціалістично-радикальної партії. У статті Я. Малика і А. Прокопа[154] висвітлено парламентську діяльність Михайла Галущинського – депутата польського сенату від УНДО.

У 30-х роках в Західній Україні засновано й декілька релігійних політичних об'єднань. У вересні 1930 р. у Львові на нараді політиків консервативного напрямку, що гуртувалися навколо Станіславського єпископа Г. Хомишина

[152] *Жерноклеєв О., Райківський І.* Лідери Західноукраїнської соціал-демократії. Політичні біографії. – К.,2004.

[153] *Скокальська І.* Діяльність Семена Жука у національно-визвольному русі українського народу на Волині у міжвоєнний період: автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 2005.

[154] *Малик Я., Прокіп А.*, Михайло Галущинський: період парламентської діяльності // Наукові зошити істор. ф-ту ЛНУ ім. І.Франка: Зб. наук. праць – Львів, 2000. – Вип. 3.

та газети „Нова зоря", було засновано Українську Католицьку народну партію. У жовтні 1930 р. оприлюднено політичну платформу організації: засади католицтва та консерватизму; поборювання атеїзму, ліберального вільнодумства, масонства та сектантства; вимога національно-територіальної автономії українських земель у складі Польщі.

У 1932 р. було вирішено змінити назву партії на Українську народну обнову. Проте УНО не стала партією у повному значенні цього слова: не створено розгалуженої мережі місцевих груп, не проведено жодного партійного з'їзду[155].

Майже водночас з Українською народною обновою у січні 1931 р. у Львові з ініціативи митрополита А. Шептицького була заснована ще одна суспільно-політична організація – Український католицький союз. Організація ставила за мету забезпечення католицькій вірі та моралі належного місця в суспільному житті, посилення впливу церкви на національний рух, сприяння консолідації українського суспільства на підставі християнських принципів. У політичному плані УКС був тісно пов'язаний з УНДО, об'єднуючи у керівних органах та осередках значну частину членів партії і створюючи своєрідну консервативну надбудову. УКС стояв на ґрунті легальності щодо польської держави, ставлячи своїм завданням сприяти здобуттю для українського населення широких політичних прав, сприятливих умов для розвитку освіти та культури, підвищення його добробуту.

Загалом консерватизму в Західній Україні були властиві загальнолюдські етичні норми, які протистояли формуванню в населення радикальних політичних та еко-

---

[155] *Кондратюк К.* Галицький консерватизм: ідеологія і практика (1896–1939 рр.) // Мандрівець. Всеукр. журн. гуманіст. студій. – Тернопіль, 2003. – № 5.

номічних поглядів. Водночас консерватори допускали можливість соціальних реформ у суспільстві, що повинно було запобігти зростанню соціальної напруженості. Вони виступали за збереження й розвиток традиційних суспільних інститутів – сім'ї, школи, церкви, різних християнсько-демократичних об'єднань. Останні, як засвідчує їхня діяльність в Західні Україні, були проти вседозволеності, аморалізму, анархізму, за збільшення компенсаційної ролі церкви у суспільному житті, за свідоме самообмеження. І хоча український консерватизм за своєю фізичною силою і підтримкою у масах ще був слабкий, однак саме він зробив значний інтелектуальний внесок у суспільно-політичну думку XX ст. (с. 6).

Про непрості взаємовідносини між Українською Греко-Католицькою церквою і національним рухом в Галичині в міжвоєнний період йдеться у статті Б. Яцуна[156]. Головною причиною суперечностей між церквою і Організацією українських націоналістів у 30-ті роки була, зазначає дослідник, розбіжність позицій обох сторін щодо застосування збройної боротьби у формі терору протипольського режиму. Єпископат церкви офіційно засуджував проти польський терор ОУН як такий, що суперечить християнській етиці. Діячі ОУН вважали, що така позиція духовенства шкідлива для українських національних інтересів. Однак, підкреслює автор статті, суперечності між церквою і ОУН були тимчасовими та не мали антагоністичного характеру (с. 238).

У статті Миколи Рожика[157] йдеться про репресії проти політв'язнів у Польщі в 30-х роках. „Загострення внут-

[156] *Яцун Б.* Взаємовідносини церкви і націоналістичного руху в Галичині в міжвоєнний період: ідеологічний і політичний аспекти // Наук. зошити істор. ф-ту Львів. у-ту ім. І.Франка: Зб. наук. праць. Львів, 2003. – № 5–6.

[157] *Рожик М.* Репресії проти політв'язнів у Польщі. 1929–1939 рр. // Галичина. – 2001. – № 5-6.

рішніх суперечностей у Польщі в 1929–1939 рр., зазначає автор, ускладнили державні й суспільні проблеми. Для їхнього залагодження владоможні верхи вдалися до активного застосування сили й постійного тиску на опозицію та політичних противників. Жорстоко переслідували не тільки членів опозиційних партій та організацій, а й страйкарів, демонстрантів, учасників антиурядових акцій і виступів. Їх могли засудити на термін від 2-х до 5-ти років ув'язнення. Унаслідок таких заходів панівних кіл упродовж 1929–1939 рр. в Польщі у тюрмах і концтаборах утримували понад 50 тис. політв'язнів" (с. 329).

З особливим завзяттям переслідували учасників національно-визвольного руху. Над членами і керівниками українських політичних партій з 1921 по 1939 роки відбулося 914 великих політичних процесів. З винесених судами обвинувачувальних вироків дві третини припадало на тих, хто були членами або прихильниками Української військової організації (УВО) і ОУН. З 3771 затриманого 2510 були осуджені. З них 17 покарані на смерть. 27 – на пожиттєве ув'язнення.

У 1934 р. польський уряд ухвалив створити спеціальне „місце відособлення" (концтабір з особливим режимом) у малозаселеній, болотистій місцевості на Волині, в Березі Картузькій. Тут способи знущання й утримання політв'язнів, позбавлення їх волі і сили до боротьби були неймовірно витонченими. У цьому концтаборі тільки на підставі постанови поліції, без суду й слідства на три місяці ізольовували опонентів „санації" Його адміністрації надавалося право на свій розсуд продовжувати на невизначений час перебування ув'язнених у концтаборі. По 14 годин щоденно в'язні трудилися на осушенні боліт й спорудженні доріг. Усі команди табірної охорони виконували бігом і мовчки. За найменше порушення застосовували суворі покарання. Ув'язненим не дозволялося розмовляти

і сидіти в неустановлений час. Виснажлива фізична праця, постійні побої і різного роду приниження викликали масові захворювання й смерть (с. 332).

У книжці Романа Береста[158] висвітлено проблеми становлення, еволюції, ролі, юридичного статусу та фактичного становища професійних спілок в Західній Україні в системі суспільних відносин польського правління міжвоєнного періоду. Автор розкрив питання організаційної структури профспілок, їхньої політичної орієнтації, діяльності у сферах соціального захисту працівників і просвітництва. Українські профспілки, зазначає дослідник, зробили вагомий внесок у розвиток національно-визвольних змагань трудящих краю. Вони виступали співорганізаторами великих політичних акцій до дат національного календаря, антиокупаційних демонстрацій, віч солідарності з політичними в'язнями, на захист національної школи. Незважаючи на трудноці, які постійно чинили органи польської влади, вони виділяли кошти для потерпілих від стихійних лих, організовували допомогу безробітним. Переважно ставили вимоги підвищення заробітної платні, поліпшення побутових, санітарно-гігієнічних, техніко-виробничих умов праці (с. 110).

Історії українського жіночого руху в Західній Україні присвячено монографію Б. Савчука „Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина XIX ст. – 1939 р.)," видану 1998 р. в Івано-Франківську. Історія українського жіночого руху на рівні часткових проблем стала темою дисертацій, які є доброю основою для монографічних досліджень[159]

[158] *Берест Р.* Нариси історії профспілкового руху в Західній Україні (1917–1939 рр.). – Дрогобич, 1995.

[159] *Дякун М.* Політизація українського жіночого руху в Галичині: 1921–1939 рр.: автореф. дис. канд.. іст. наук. – Львів, 2002; *Гнатчук О.* Українські жіночі організації на Буковині (80-ті роки XIX – 30-ті роки XX ст.): автореф. дис. канд.. іст. наук. – Чернівці, 2001.

У дисертації Руслана Пальчевського[160] проаналізовано внутрішній стан і суспільну спрямованість українського молодіжного руху на українських землях, які у 20–30-х роках XX ст. входили до складу Польщі, Румунії та Чехословаччини. Автор навів значний документальний матеріал, який засвідчує, що молодіжний рух протистояв політиці денаціоналізації українського населення, яку проводили уряди країн, до складу яких входили західноукраїнські землі.

У розвідці М. Ільницького[161] зроблена спроба дати картину розвитку українського літературного життя в Західній Україні міжвоєнного періоду, окреслити найважливіші процеси, які відбувалися в ньому.

Суспільно-політичне життя в Західній Україні міжвоєнного періоду, центром якого був Львів, розглянуто у статті Володимира і Степана Макарчуків[162]. Автори проаналізували весь спектр українського національного руху 20–30-х років: утворення і діяльність Українського національного демократичного об'єднання, Української Соціалістично радикальної партії, Компартії Західної України, Організації Українських націоналістів та інших, менш впливових і помітних політичних структур.

Розглядаючи український національно-політичний легальний рух під Польщею, що його представляло насамперед УНДО, та національно-політичний нелегальний рух в особі ОУН, зіставляючи ці дві найважливіші течії політичного українства під Польщею в перспективі двох міжвоєнних десятиріч, автори дійшли висновку, що УНДО з року в рік втрачало свій вплив і авторитет у народній

---

[160] *Пальчевський Р.* Український молодіжний рух на західноукраїнських землях (20–30-ті роки XX ст.): автореф. дис. канд. іст. наук. – Чернівці, 2000.

[161] *Ільницький М.* Літературний Львів першої половини XX ст. // Львів. Історичні нариси. – Львів, 1996.

[162] *Макарчук В., Макарчук С.* Доба суспільно-політичних полярностей і напруги // Львів. Історичні нариси. – Львів, 1996.

масі, а ОУН прихиляла на свій бік з кожним роком щораз більше не тільки симпатиків, а й борців, готових віддати своє життя зо волю України (с. 399).

У статті наведено великий фактичний матеріал, який засвідчує, що полярність і незгоди в українському політичному русі певною мірою нейтралізували загально-громадські організації і комітети. Це створювалося для проведення окремих національних акцій, захисту національних інтересів українців. Важливу національно-виховну роботу серед українського жіноцтва й учнівської молоді проводив Союз Українок. У Львові були осередки таких західноукраїнських товариств, як Союз українських адвокатів, Союз українських купців, Українське лікарське товариство, Українське товариство техніків, Український спортивний союз та ін. Масштабну і плідну роботу проводило крайове правління „Просвіти", яке станом на 1936 р. спрямовувало діяльність 83 місцевих філій і мало 3071 читальню, 2049 аматорських гуртків. Членами товариства числилися 275000 осіб (с. 400–401).

Значним був вплив Львова на всю Західну Україну засобами періодики. Станом на 1936 р. у Львові виходило 88 українських часописів. На Волині їх налічувалося 14, з того 9 – у Луцьку, 2 – в Рівному, 2 – у Крем'янці, 1– в Дубно, а в галицьких містах – 38. На Закарпатті на той час було 13 українських часописів, з яких 7 виходили в Мукачеві, а на Буковині – 10, всі в Чернівцях (с. 403).

Після 1991 р. видано чимало праць з окремих проблем еміграційного руху. Заслуговують на увагу публікації Б. Лановика, М. Трофим'яка, Р. Матейка, які здійснили спробу окреслити масштаби переселення українців з Польщі до заокеанських та європейських країн[163]. Про еміграцію

---

[163] *Лановик Б., Трофим'як М., Матейко Р.* та ін. Українська еміграція: від минувшини до сьогодення. – Тернопіль, 1999.

українців з Волині йдеться у статті А. Шваба[164]. Узагальнювальним дослідженням про еміграцію з Західної України є книга В. Трощинського та А. Шевченка „Українці в світі"[165], у якій зроблено спробу розглянути історію української еміграції на всіх етапах, у тому числі в міжвоєнний період. У 2003 р. у Львові побачила світ монографія С. Качараби „Еміграція з Західної України (1919–1939), у якій детально розглянуто Північно- й Південноамериканський напрям еміграції. За підрахунками автора у міжвоєнний період з Західної України до Канади емігрувало майже 100 тис. осіб, до США – 90 тис., до Аргентини майже 95 тис., до Парагваю близько 10 тис., до Бразилії майже 19 тис. осіб. У розділі „Континентальна еміграція" дослідник охарактеризував еміграцію у Францію, Бельгію, Німеччину та інші європейські країни. Автор прийшов до висновку, що трудова еміграція із Західної України в той період зумовила кількісне зростання українських, польських та єврейських осередків у багатьох країнах й опосередковано сприяла зміцненню їхньої ролі в господарському і суспільно-політичному житті країни іммiграції. Водночас еміграція трагічним чином позначилася на долях десятків тисяч людей, які неодноразово змінювали місце проживання і характер заняття, не раз зазнавали знущань і були ошукані роботодавцями і шахраями.

У 1998 р. колектив чернівецьких істориків підготував синтетичну працю „Буковина. Історичний нарис", окремий розділ якої присвячено Північній Буковині і Хотинщині в складі королівської Румунії 1918–1940 рр.

Країни Антанти, переможниці Першої світової війни, зазначають автори, не визнали спроб українців

---

[164] *Шваб А.* Динаміка еміграційного руху з Волині в міжвоєнний період // Питання історії нового і новітнього часу: Зб. наук. ст. – Чернівці, 1995. – Вип. 4. – Ч.1.

[165] *Трощинський В., Шевченко А.* Українці в світі. – К.,1999.

об'єднатися у єдиній Соборній Україні і навіть зупинили цей процес, передавши Північну Буковину і Північну Бессарабію (Хотинщину) у склад королівської Румунії.

Після загарбання краю румунська влада встановила тут жорсткий режим управління, що не могло не викликати невдоволення серед населення. Чимало робітників і службовців відмовлялися присягати королю, приймати румунське громадянство. Подекуди населення вдавалося до збройного опору. Найбільш значним збройним виступом населення краю проти окупантів було Хотинське повстання у січні 1919р., а також повстання солдатів 113-го піхотного полку в Чернівцях (листопад 1919 р). Румунська влада придушила ці виступи, жорстоко розправившись над повстанцями (с. 227–229). Після цього значних збройних виступів вже не було, але боротьба продовжувалася. У жовтні 1920 р. буковинці взяли участь у загально-румунському політичному страйку. Серед вимог страйкарів були: визнання владою робітничих організацій, вивід військ із підприємств, відміна стану облоги, цензури, відновлення свободи друку, зборів, спілок.

У книзі наведено великий фактичний матеріал, який розкриває суть окупаційного режиму. Так, з метою швидкого впровадження румунської мови в краї як державної, так і розмовної, проводилася румунізація освіти. Вже у 1920 р. було закрито 84 українські школи, а станом на 1927 р. у краї не залишилося жодної української школи. Були закриті українські гімназії у Кіцмані, Вижниці, Чернівцях, ліквідовано кафедру української мови та літератури Чернівецького університету, а сам університет перетворено в румунський.

У розділі книги висвітлено також економічний стан краю у 1918–1940 рр. Так, для промисловості Буковини характерними були невеликі підприємства з малою кількістю робітників, незначною технічною та енергетичною

потужністю, значним обсягом ремісничого виробництва. Для сільського господарства характерним був дещо нижчий рівень розвитку, ніж при Австрії. Більшість селянських господарств (80%) мали наділи розміром до 2 га, а 30 тис. господарств були безземельними. Відчувався брак інвентарю, особливо новітньої техніки. Наслідком цього було й повільне зростання врожайності (с. 231–235).

Велику увагу звернули автори на суспільно-політичне життя того періоду. Заторкують вони діяльність румунських, німецьких, єврейських політичних партій і організацій, що діяли в Північній Буковині, а також легальних і підпільних українських. Восени 1927 р. в Чернівцях було засновано Українську національну партію, яка до 1938 р. захищала інтереси українців у Румунії. Партія добивалася введення української мови як мови викладання низці навчальних закладів різних рівнів не лише на Буковині, а й у Бессарабії та Маромарощині, створення умов для поліпшення матеріального становища селян, робітників та міщан, завоювання політичного рівноправ'я українців з румунами. Незмінним головою УНП був В. Залозецький.

На початку 30-х років на Буковині з'явилися організації українських націоналістів. У 1934 р. на основі злиття груп „Легіон українських революціонерів" та „Месники України" було утворено Організацію українських націоналістів на чолі з О.Зибачинським. До її активних діячів належали П. Григорович, І. Бесараба, Д. Квітковський, І. Григорович. У діяльності організація керувалася ідеєю Соборності України. Нелегальна форма діяльності зумовила обмеження у доборі членів організації, глибоку конспірацію, членство в організації виключно тільки молоді. Щоправда, в даний період діяльність націоналістів була на Буковині більше пропагандистською: поширення листівок, друкованих видань, створення культурних, спортивних товариств, і не набрала такої гостроти, як у Галичині (с.240–241).

Суспільно-політичне та культурне життя українців Буковини міжвоєнного періоду висвітлено також в дисертації Ігоря Піддубного[166].

Серед сучасних досліджень історії Підкарпатської Русі в складі Чехословаччини заслуговують на увагу вже згадувана монографія М. Болдижара „Закарпаття між двома світовими війнами” (Ужгород, 1993) і колективна праця „Нариси історії Закарпаття” (Ужгород, 1995, т. 2), у яких проаналізовано соціально-економічний і політичний розвиток краю у міжвоєнне десятиліття. Становленню і розвитку політичних партій Закарпаття в 1919–1939 рр. присвячена дисертація Маріана Токара[167]

Вагомий внесок у дослідження історії Карпатської України зробив Микола Вегеш. У 1993 р. він опублікував монографію „Карпатська Україна (1938–1939 рр.). Соціально-економічний і політичний розвиток”, а в 1997 р. двотомник „Карпатська Україна 1938–1939 років у загальноєвропейському історичному контексті”

Проголошення незалежної Карпатської України у березні 1939 р., зазначає історик, пояснювалося стремлінням українського населення краю до свободи. Однак важливе значення у поспішності цього акту мав розпад федеративної Чехословаччини і проголошення самостійності Словаччиною. Незважаючи на деяку спонтанність, ця історична подія в житті не тільки населення Закарпаття, а й усього українського народу мала велике історичне значення. Це була перша після 22 січня 1919 р. спроба заявити перед цілим світом, що українська нація живе і готова до державного життя. І хоча акт проголошення

---

[166] *Піддубний І.* Суспільно-політичне та культурне життя українців Буковини міжвоєнного періоду (1918–1940 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. – Чернівці, 1996.

[167] *Токар М.* Становлення і розвиток політичних партій Закарпаття в 1919–1939 роках.: автореф. дис. канд. іст. наук. – Ужгород, 2004.

незалежності Карпатської України був більше символічним, між реальною політикою, він відіграв велику роль у формуванні самосвідомості всієї української нації.

У 2004 р. професор М. Вегеш опублікував нове дослідження „Августин Волошин і Карпатська Україна", у якому висвітлив взаємопов'язані проблеми комплексної теми: міжнародне становище Закарпаття наприкінці 30-х років минулого століття та вплив міжнародного чинника на соціально-економічний, суспільно-політичний і національно-культурний розвиток краю, проаналізував головні етапи еволюції державно-правового статусу Підкарпатської Русі – Карпатської України.

У монографії наведено багато маловідомих фактів з історії становлення автономних урядів, Карпатської Січі, діяльності ОУН на теренах Карпатської України. Значне місце у книзі відведено Президентові Карпатсько-Української держави Августину Волошину.

Проблематика Карпатської України відображена на сторінках фундаментальних узагальнювальних праць з історії України. С. Віднянський в окремому розділі монографії „Уряди України у XX ст." підсумував: „Отже, протягом півроку в Карпатах існувала українська держава двох типів. Від 11 жовтня 1938 р. до 14 березня 1939 р. Підкарпатська Русь – Карпатська Україна була автономною частиною федеративної ЧСР. 14–18 березня 1939 р. Карпатська Україна заявила про себе світу як незалежна держава. При оцінці цієї історичної події важко не погодитися із твердженням дослідників, що акт проголошення Карпатської України самостійною, незалежною державою „був більше результатом спонтанного і стихійного характеру, який став можливим у зв'язку з певними об'єктивними причинами: політичною кризою в Європі, розпадом Чехословаччини, проголошенням самостійності Словаччини тощо". Більше того, через агресію та окупацію

Угорщиною, здійсненими за згодою недавнього „покровителя” Карпатської України – Німеччини, молода незалежна держава, так і не розпочавши своєї діяльності, припинила існування. Однак, незважаючи на це, вона залишила слід в історії боротьби українського народу за національну державність. Виникнення Карпатської України як держави також зайвий раз продемонструвало усьому світу, що Закарпаття – українська земля, де живуть українці, які бажають мати свою соборну державність разом зі своїми кровними братами на інших українських землях”

Отже, сьогодні зроблено чимало щодо дослідження актуальних питань історії західноукраїнських земель міжвоєнного періоду.

Україна в Другій світовій війні (1939–1945 рр.)

В контексті України Другу світову війну сучасні історики поділяють на два етапи. Перший розпочався 1 вересня 1939 р., коли Німеччина напала на Польщу, а Червона армія 17 вересня вступила на територію Західної України. Основний зміст цього етапу, який тривав до 22 червня 1941 р.: встановлення в Західній Україні радянського режиму. Другий етап почався з нападом Німеччини на СРСР і тривав до кінця жовтня 1944 р., коли фашистські війська були вигнані з України. Одначе українці воювали й у 1945 р., коли Червона армія штурмувала Берлін, і у складі радянських військ на Далекому Сході проти Японії.

Як відомо, аж до кінця 80-х років події і процеси, що відбувалися в Західній Україні у 1939–1941 рр. радянська історіографія розглядала виключно в позитивному плані через призму концепції „визвольного походу" Червоної армії та возз'єднання Західної України з УРСР. Від радянських істориків вимагалося доведення історичної зумовленості, справедливості та закономірності цього акту.

Однак після офіційного визнання керівництвом СРСР у 1989 р. факту укладення таємного протоколу до радянсько-німецького договору про ненапад 23 серпня 1939 р., відкриття у 1992 р. оригіналу цього документа, після проголошення державної незалежності України встановились якісно нові умови для об'єктивного, наукового вивчення подій 1939–1941 рр.

У публікаціях Вадима Ковалюка[168], Михайла Шва-

---

[168] *Ковалюк В.* Західна Україна на початку Другої світової війни // Укр. іст. журн. – 1991. – № 9. – С. 30-41.

гуляка[169], Петра Брицького[170], Юрія Сливки[171] та інших істориків, які побачили світ у роки незалежності України, введені у науковий обіг велика кількість мало-і невідомих архівних документів та матеріалів, а також зроблено важливі висновки.

У працях цих дослідників проаналізовано дипломатичні, міжнародно-політичні аспекти проблеми, роль, місце і значення українського питання в міжвоєнний період, напередодні та на початковому етапі Другої світової війни. Ми дослідили основні напрями, форми та методи радянізації суспільного життя населення Західної України, його ставлення до радянської влади, економічні, духовні й психологічні аспекти і наслідки тоталітарної політики.

Щодо оцінки самої події приєднання західноукраїнських земель до УРСР, то в сучасній історіографії висловлюють різні думки, досі ведуть суперечки, вживають протилежні терміни. Оцінка актів об'єднання Західної України, Північної Буковини і Бессарабії з УРСР пройшла істотну еволюцію від „визволення", „возз'єднання" до „приєднання" і навіть „поневолення" та „окупації" В цьому контексті слід відзначити, що в працях останніх років зроблено низку змістовних, обґрунтованих висновків: насамперед про характер встановленого в 1939–1941 рр. режиму. Так, на думку Валентина Вісина, цей режим не мав спеціально окупаційного характеру, а був аналогічним до системи і способу здійснення влади в цілому СРСР чи будь-якому

169 *Швагуляк М.* „Українська карта" Українське питання у міжнародній політиці напередодні та на початку Другої світової війни // Дзвін. – 1990. – № 7 – С. 83-95.

170 *Брицький П.* Україна у Другій світовій війні. 1939–1945 рр. – Чернівці, 1995. – 114 с.

171 *Сливка Ю.* Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспект // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1997 – Вип. 3–4. – С. 3-31.

його регіоні[172]. Таку тезу поділяють й інші вчені[173]. Включення Західної України до складу Радянської України, підкреслює професор Костянтин Кондратюк, означало фактичне возз'єднання двох частин української нації, відокремлених раніше одна від одної державними кордонами. Було зроблено вирішальний крок до єдності усіх українських земель. У цьому історичному акті примхливо переплелися віковічні прагнення українського народу із реаліями політики європейських наддержав напередодні та на початку Другої світової війни[174] Професор Юрій Сливка наголошує й на тому, що ця подія в історичній перспективі „мала важливе значення для встановлення західних кордонів України після Другої світової війни та боротьби за незалежність у наступні десятиліття"[175]

Українські історики звернулися до розкриття проблем, які до останнього часу залишалися своєрідними „білими плямами" у вітчизняній історіографії першого етапу війни. Зокрема, київський історик Андрій Руккас почав комплексно досліджувати польсько-радянський конфлікт у Західній Україні у вересні-жовтні 1939 р. На великому джерельному матеріалі він розглянув військове стратегічне становище польських збройних сил, проаналізував процес підготовки радянських військ до вторгнення у східні райони тогочасної Польщі, відтворив хід наступальної операції в Західній Україні, висвітлив збройний опір польських частин Червоній армії. На думку історика, „вторгнення радянських військ суперечило існуючим нормам міжнародного права й об'єктивно повинно розці-

[172] *Вісин В.* Радянський режим у Волинській області (1939–1941 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. – Львів, 1997 – С. 10.

[173] Див.: 1939 рік в історичній долі України і українців: Матеріали міжнар. наук. конф. 23–24 вересня 1998 р. – Львів, 2001. – С. 29.

[174] Там само. – С. 22.

[175] *Сливка Ю.* Вказ. праця. – С. 18.

нюватися як акт неспровокованої агресії по відношенню до сусідньої суверенної країни"[176].

Помітною стала монографія Івана Біласа „Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз" (К., 1994.). У її другому розділі – „Поглинення Західної України та експансія репресивно-каральної системи (1939–1941рр.)" – відтворено малодосліджені події, пов'язані з формуванням каральних органів у Західній Україні, розкрито роль і діяльність НКВС у депортаціях населення у 1940–1941 рр., розстріли в'язнів у тюрмах Західної України на початку німецько-радянської війни.

Етапною, рубіжною подією в цьому плані став вихід монографії львівських істориків Миколи Литвина, Олександра Луцького і Кіма Науменка[177], яка на сьогодні залишається практично першою і єдиною узагальнювальною працею з проблем в сучасній українській історіографії. У книзі відтворено трагічний злам української історії другої половини 1939 р.: німецько-радянський пакт 23 серпня, договір про дружбу і кордони між Німеччиною і СРСР 28 вересня. "Пакт Молотова – Ріббентропа, – зазначають автори, – став не засобом урегулювання відносин з Німеччиною, про що було задекларовано у тексті, а фактично змовою Сталіна з Гітлером стосовно поділу Європи з перспективою війни Німеччини з демократичними країнами Заходу, відтак початку світової війни" (с. 33). На думку дослідників, „вересневий 1939 р. наступ Червоної армії до берегів Сяну і Вісли, коли сталінський режим став на шлях активного військового співробітництва з нацистами, виз-

[176] *Руккас А.* Польсько-радянський конфлікт на західноукраїнських землях (вересень-жовтень 1939 року): автореф. дис. … канд. іст. наук. — К., 1996. – С. 10.

[177] *Литвин М., Луцький О., Науменко К.* 1939. Західні землі України. – Львів, 1999.

начив вступ СРСР у Другу світову війну на боці Німеччини” (с. 149). Історики аналізують бойові дії Червоної армії у вересні 1939 р. не як „визвольний похід”, а „насамперед як наступальну стратегічну операцію Кремля і вермахту з метою остаточного розгрому Польщі” (с. 47).

У книзі висвітлено бойові дії українського фронту, командуючим якого був С. Тимошенко, начальником штабу – 38-літній комдив М. Ватутін. Розглянуто й інші маловідомі факти, зокрема про військове співробітництво вермахту і Червоної армії у 1939 р., проблему кордонів, наслідки „перемоги”, ставлення населення до радянської влади, вибори до Народних зборів Західної України, початок радянізації краю, вияви руху опору сталінському режиму та інші.

Як бачимо, вітчизняні історики за короткий проміжок часу значно активізували вивчення подій, пов’язаних з першим періодом Другої світової війни.

Щодо другого етапу, то історики теж мають різні погляди. Одні називають цей період радянсько-німецькою війною[178], інші – Великою вітчизняною[179] Р. Сербин у статті „Велика вітчизняна війна” совєтський міт в українських шатах” (Сучасність. – Київ, 2001. – №6) стверджує, що під цим терміном криється міф, який культивував велич радянського режиму, слугував обґрунтуванню його сили і монолітності. Дослідник стверджує, що після розпаду СРСР його дещо послаблено, але він продовжує існувати в Росії та деяких інших пострадянських республіках, у тому числі й в Україні. Автор звертає увагу на те, що у сучасній українській історичній науці, принаймні частина дослідників робить спроби „українізувати” міф

[178] Історія України / Ю. Зайцев, В. Баран, Л. Войтович та ін. — 3-тє вид. зі змін та доп. – Львів, 2002. – С. 315.

[179] Історія України / В. Верстюк, О. Гарань, О. Гуржій та ін. Під ред. В. Смолія. Вид. 3-є, доп. – К., 2002.

про Велику Вітчизняну війну. Це, на думку Р. Сербина, заважає історикам дати відповідь на питання статусу, місця та ролі України у Другій світовій війні, її взаємини з СРСР. Концентруючи увагу на міфі „визволення" й „перемоги", стверджує дослідник, вони відволікають увагу від трагедії, що завдав Україні сталінізм, а глорифікуючи тих, хто боронив Україну від німців, не надають такого ж почесного місця тим, хто захищав її від імперії, під якою у нього виступає СРСР. Порушуючи питання ролі Червоної армії і радянських партизанів у боротьбі за звільнення України від німецьких військ, автор категорично стверджує, що вони не могли стати носіями свободи, бо були інструментами тоталітарного режиму, мета якого полягала у відвоюванні втраченої території і розширенні радянської імперії. Р. Сербин робить висновок, що міф про „Велику Вітчизняну війну" був породжений самим радянським тоталітарним режимом, використовувався тогочасною офіційною ідеологією для посилення централізаторської політики Москви, а нині негативно впливає на розбудову незалежної демократичної Української держави (с. 63-64).

Іншу точку зору, і, на наш погляд, більш зважену і неупереджену, висловив львівський науковець, професор Ю. Сливка. У розлогій розвідці він наголошує, що „надуманими і безпідставними видаються спроби розгорнути штучні дискусії щодо термінів „вітчизняна війна", „визволення", „перемога" і т.п.»[180] Відомо, зазначає вчений, що в Червоній армії, УПА, партизанських та інших збройних загонах, у чехословацькій, американській та канадських арміях, в русі опору країн Європи – Франції,

---

[180] *Сливка Ю.* Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспекти // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1997. – Вип. 3–4. – С. 28.

Італії, Югославії, Чехії, Словаччині, Угорщині та інших – брали участь понад 5 млн українців і всі вони прагнули захистити Україну і весь світ від фашистського поневолювача. Тому для них усіх та війна була вітчизняною, а розгром фашистської Німеччини та її союзників цілком закономірно сприймався як визволення і велика перемога, здобута коштом надлюдських зусиль і величезних жертв. А те, що це було не повне визволення і не справжня перемога, а тільки етап, але важливий і неминучий на шляху до реального визволення і остаточної перемоги – теж аксіома. Це все повною мірою стосується до багатьох народів Радянського Союзу і країн Центральної та Південної Європи. Тож намагання гіперболізувати особливості України у Другій світовій війні, протиставляючи її іншим країнам антигітлерівської коаліції є не що інше, як невдала і нетактовна спроба вилучити український народ із загальноєвропейського і світового процесу середини і другої половини XX століття – періоду найбільших соціальних і національно-політичних збурень.

Тим більш недоречним, зауважує історик, є намагання пов'язати подвиг людини у військовій шинелі з післявоєнним становищем в Радянському Союзі, кинути на неї тінь вини за тоталітарний режим. Відповідальність за все те, що трапилося після війни, лягає виключно на державне і партійне керівництво СРСР.

Зацікавлення викликає невелика за обсягом, але новаторська за концептуальними підходами і сюжетами праця М. Коваля „Україна у Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939–1945 рр.)" – К., 1994. – 57 с. На відміну від Р. Сербина М. Коваль не такий категоричний у судженнях, у цілому сприймає правомірність вживання терміна Велика вітчизняна війна, намагається виділити її український контекст.

М. Коваль наголошує, що до посилення трагедії України у війні долучилася не лише німецька окупація, а й сталінська тоталітарна система, яка не спромоглася захистити її територію. На відміну від традиційної оцінки радянською історіографією питання єдності населення, його беззастережної згуртованості навколо комуністичної партії на момент гітлерівської агресії, М. Коваль слушно зазначає, що воно не було „монолітом", а ті українці, які служили в Червоній армії і воювали проти німців, „захищали не соціалізм сталінського зразка, а передусім власне життя" Вчений відкидає також твердження про те, що вигнання з України німецьких військ було повторною її окупацією Червоною армією. Цікавим і новим аспектом цього дослідження є спроба з'ясувати мотиви, якими керувалося населення у воєнні роки. Тобто він подає війну крізь призму людського чинника. Дослідник вважає, що перехід 170 тис. населення України на службу до різного роду німецьких окупаційних структур пояснювався не лише їхнім бажанням отримати „пайок", а й почуттям кривди, якої воно зазнало від радянської влади.

Ці та багато інших сюжетів і положень М. Коваль доповнив і розвинув у книзі, яка побачила світ у 1999 р.[181]

Про нові концептуально-методологічні підходи і розширення тематичних пошуків, звільнення від ідеологічних схем і штампів свідчила ціла низка проведених в Україні наукових конференцій. У доповідях і повідомленнях Т. Вронська, наприклад, порушила питання про „виживання" міського населення України в 1943–1945 рр., Ю. Зінченко – про національні меншини та депортацію кримських татар, В. Король – про трагедію військовополонених на території України, О. Лисенко – про місце і

---

[181] *Коваль М.* Україна в Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) // Україна крізь віки. – К., 1999. – Т.12.

роль церкви в умовах війни, В. Гриневич – про кількісний склад українців у лавах Червоної армії[182].

Поява публікацій такої тематичної спрямованості і змісту свідчила не лише про вихід науковців на нові дослідницькі горизонти, а й про намагання неупереджено й об'єктивно висвітлювати різноманітні сторінки історії війни. Більше того, зміст цих та деяких інших публікацій виразно відобразив одну вельми визначну і позитивну тенденцію: дослідники впритул підійшли до висвітлення історії України в роки війни в українізованих вимірах та власне долі людини в часи лихоліття.

Підтвердженням цієї думки була поява публікацій про втрати серед цивільного населення та військових[183]. Щоправда узагальнювальної картини людських втрат серед українців в роки війни ці праці ще не давали. Проте колективним зусиллям у 90-ті роки в Україні з'явилося багатотомне видання „Книга пам'яті України" В цьому виданні вперше поіменно названо військовослужбовців, партизанів і підпільників, інших учасників боротьби, які загинули, померли від ран, пропали безвісти в роки війни.

У 1997 р. І. Муковський та О. Лисенко опублікували книгу „Звитяга і жертовність: українці на фронтах Другої світової війни", яка стала помітним явищем не тільки в середовищі науковців. І це не випадково, адже автори вперше в українській історіографії не лише поставили,

---

[182] Україна у Другій світовій війні. Уроки історії та сучасність: Матеріали міжнар. наук. конф. 27–28 жовтня 1994 р. – К., 1995; Друга світова війна і Україна: Матеріали наук. конф. 27–28 квітня 1995 р. – К., 1996 та ін.

[183] *Перковський А., Пирожков С.* Демографічні втрати Української РСР у 40-х роках // Укр. іст. журн. – 1990. – № 2; *Макарчук С.* Український етнос. Виникнення та історичний розвиток. – К., 1992; *Маслов А.* Безвозвратные потери генералитета Красной армии в 1941–1945 гг. // Друга світова війна і Україна. – К., 1990.

а й реалізували дуже складне завдання: „на ширшій і ґрунтовнішій, ніж це було можливо досі, документальній основі розкрити звитягу і жертовність українців на фронтах Другої світової війни, по можливості масштабніше відтворити виявлений у жорстокій боротьбі героїзм і пережиту трагедію, показати зроблений ними разом з усіма народами внесок до спільної перемоги”

Важливо, що автори книги розповідають про наших співвітчизників не лише в лавах Червоної армії, а й в збройних силах іноземних держав і навіть у підрозділах Німеччини, з'єднаннях УПА, національному підпіллі тощо. Торкнулися вони і таких болісних моментів нашої історії, як втрати серед військового контингенту і цивільного населення, колабораціонізму, дезертирства, долі військовополонених тощо.

Водночас вони зробили більш обґрунтовані узагальнення і важливі уточнення. Так, дослідники стверджують, що військову форму в 1941–1945 рр. вдягнули не 4,5 млн осіб, як вважалося досі, а понад 7 млн громадян України, що становило майже 23% особового складу збройних сил СРСР.

Оцінюючи місце і загальний внесок праці І. Муковського і О. Лисенка, наголосимо, що вона не лише започаткувала комплексне вивчення теми участі українців у війні – на всіх її фронтах і у різних з'єднаннях та арміях – але й разом з працями М. Коваля та інших стала свідченням радикальних процесів оновлення історіографії війни та своєрідним дороговказом вивчення подій 1941–1945 рр. у різноманітних ракурсах.

Ще одним документальним дослідженням з історії Другої світової війни без перебільшення можна назвати видання „Безсмертя. Книга пам'яті України 1941–1945” (Київ, 2000). До її написання було залучено декілька десятків провідних науковців. У книзі, обсягом 870 сторінок,

успішно втілені завдання, які у вітчизняній історіографії якщо й порушувалися, то вельми несміливо – показано у всій багатогранності й розмаїтті роль і участь України у перемозі над нацизмом у міжнародному контексті. Авторський колектив подав не лише обґрунтований погляд на з'ясування ролі українців у війні проти гітлерівців, а й дав поштовх до пошуку нових підходів наукового осмислення війни. Особливістю дослідження є те, що воно уникає кон'юнктурних висновків і сумнівних сенсаційних гіпотез. Книга містить глибокий аналіз становища України напередодні вибуху війни, переконливо змальовує її провідне значення у загальносоюзному господарському комплексі. Заслуговує уваги розділ „Український геополітичний вузол", у якому розглянуто радянську та німецьку візію геополітичної ролі України, показано її ключове місце у радянсько-німецькому змаганні за реалізацію своїх геополітичних інтересів.

Вартий уваги і вдумливий аналіз діяльності ОУН у роки війни. Це стосується, зокрема, визначення пріоритетів її боротьби, зовнішньополітичних концепцій, взаємин з третім рейхом. Ця складна проблема на сторінках книги не передається у чорно-білих тонах, а в порівняльному ракурсі, що дає можливість з'ясувати мотиви людей, які сповідували діаметрально протилежну ідеологію і мали цілком відмінний погляд на статус України як не „союзної", а насправді суверенної держави.

Провідне місце в дослідженні посідають питання, пов'язані з військовими операціями, які проводили на території України, участі українців у збройній боротьбі проти гітлерівської навали не лише на території України, а й поза її межами, у тому числі й у європейському русі опору. Великий фактичний матеріал висвітлює масовий героїзм, самопожертву і витривалість українського народу в цій війні. У жодному разі не применшуючи жертв, які

принесено на вівтар перемоги, автори книги показують, що радянське керівництво й тут переслідувало свої ідеологічні цілі, не рахуючись з життям десятків тисяч людей, які ставали заручниками „червоних" дат календаря.

Привертають увагу й сюжети, присвячені розгортанню партизанського руху в Україні. У книзі простежено його кількісний і національний склад, значення, яке йому надавалося в планах радянського командування, співвідношення стихійних та організованих форм партизанської боротьби. Окремо описано націоналістичні збройні формування. Загалом їм дається виважена оцінка. У книзі є нові концептуальні погляди на висвітлення етносоціального виміру війни щодо українського населення: проаналізовано демографічні втрати, які воно зазнало, а також етнонаціональну деформацію, яку відчула Україна у воєнне лихоліття. Відзначаючи безперечний факт, що книга „Безсмертя" на сьогодні є, по-суті, єдиною узагальнювальною фундаментальною працею з історії України періоду Другої світової війни, все ж треба зазначити, що їй певною мірою не вдалося уникнути еклектики. Очевидно це пов'язано з тим, що її численний авторський колектив акумулював у собі різні концептуальні підходи у висвітленні проблем цього періоду. Так, у книзі є два тлумачення щодо початку Великої Вітчизняної війни, мовляв, для України вона розпочалася не 22 червня 1941 р., а 1 вересня 1939 р. Декларуючи благородну мету книги – примирення і консолідацію українського народу, авторам не зашкодило б помістити на „Сторінках фотолітопису звитяги і жертовності" цієї праці бодай декілька світлин, які б засвідчували боротьбу десятків тисяч українців, що боролися в лавах УПА.

Історія України періоду Другої світової війни висвітлена також у працях підручникового характеру. У 2002 р. побачили світ дві синтетичні праці під назвою „Історія

України” Перша належить колективу київських вчених[184], друга – львівських[185]. Провідними темами розділу київських істориків „Друга світова та Велика Вітчизняна війна” є політика гітлерівського окупаційного режиму та його сателітів в Україні, історія військових дій, вклад республіки у воєнно-економічну мобілізацію, рух опору. Поряд з цим викликають заперечення деякі твердження, зокрема, що „мельниківці відкрито стали додатком окупаційного апарату і навіть утворили з українців дивізію СС Галичина” для допомоги фашистам (с. 347). На сьогодні загальновідомо, що найбільших зусиль для організації дивізії доклав Український Центральний Комітет у Кракові на чолі з В. Кубійовичем. У книзі замовчується мовчанкою питання колабораціонізму, українсько-польського збройного протиборства на Волині та Галичині в роки війни.

Львівські історики, на відміну від своїх київських колег, назвали розділ „Україна в Другій світовій війні” і дотримуються концепції війни між Німеччиною та СРСР як „радянсько-німецької” (с. 315). Зупинилися вони на ще малодосліджених питаннях українського колабораціонізму, національно-культурного життя в роки окупації, національно-визвольного руху, українсько-польського конфлікту в роки війни. Хоча симпатії авторів – на боці українських політичних і військових організацій (у тому числі й тих, що співпрацювали з німцями), які, на думку авторів, всіма доступними їм методами захищали інтереси українства, це не завадило виваженому зображенню інших, неукраїнських за характером, сил. Так, позитивно оцінено політику радянської влади в Західній Україні у 1939–1941 рр. в соціальній та освітній сферах (с. 312),

[184] Історія України / В. Верстюк, О. Гарань, О. Гуржій та ін. під ред. В. Смолія. — 3-тє вид., доп. – К., 2002.

[185] Історія України / Ю. Зайцев, В. Баран, Л. Войтович та ін. — 3-тє вид. зі змін. та доп. – Львів, 2002.

віддано належне партизанському руху (с. 330–331), визнано факт обопільної жорстокості в українсько-польському протиборстві (с. 334, 348).

У 90-ті роки в Україні масово з'явилася зовсім нова для науковців і громадськості література, авторами якої є, головно, українці з діаспори. Чимало серед них і безпосередніх учасників оунівського руху, колишніх бійців УПА. Маємо на увазі праці В. Вериги, В. Косика, М. Лебедя, П. Мірчука та ін. Ця література несла читачам практично невідому інформацію про життя в Західній Україні, історію та діяльність ОУН і УПА тощо. І хоча вона містила виразно ідеологічне забарвлення, чимало суперечливих даних, заполітизованих і суб'єктивних оцінок і висновків, та все ж загалом ця література відчутно поповнювала наукову українську історіографію війни новими фактами та відомостями і відкрила нову її сторінку – сторінку про український національний рух опору. Така література була прийнята в Україні неоднозначно. Дискусії навколо цих видань часто-густо переростали в суто ідеологічні, що стримувало наукове осмислення історії ОУН і УПА.

Проте певну групу вітчизняних учених вона підштовхнула до зважених пошуків, серйозних роздумів та написання неупереджених праць на цю тематику.

Саме такі ознаки притаманні публікаціям М. Коваля[186], А. Чайковського[187], Ю. Киричука[188], Я. Дашкевича[189], А. Кентія[190] та ін. Так, праці Ю. Киричука, особливо

---

[186] *Коваль М.* ОУН-УПА і „Третій рейх" // Політика і час. – 1991. – № 6.

[187] *Чайковський А.* Невідома війна. – К., 1994.

[188] *Киричук Ю.* Історія УПА. – Тернопіль, 1991; Його ж: Тарас-Бульба-Боровець: його друзі і вороги. – Львів,1997

[189] *Дашкевич Я.* Штрихи до політичного портрета Романа Шухевича // Україна в минулому. – К.; Львів, 1995. – Вип.7

[190] *Кентій А.* Нариси історії ОУН в 1941–1942 рр. – К.,1999; Його ж: Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. – К.,1999; Його ж: Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. – К., 1999.

монографія „Нариси історії українського національно-визвольного руху 40–50-х років XX ст." (Львів, 2000), на підставі значного документального матеріалу відтворюють різнобарвну, часто суперечливу й неоднозначну в оцінках діяльність тогочасного українського політикуму, чільне місце серед якого посідали ОУН(Б) і ОУН(М). При цьому автор не намагається уникати відповіді на гострі питання: суперечності в націоналістичному політичному таборі, український колабораціонізм, українсько-польське протиборство в роки війни, українсько-єврейські взаємини, служби безпеки ОУН та ін. Намагаючись з'ясувати мотиви, якими керувалися лідери націоналістичних угрупувань, рядові учасники руху опору (бульбівці, мельниківці, бандерівці), автор звертає увагу на суто особистісні риси характеру, притаманні конкретній особі. Це дає спробу сприймати події тих років не крізь призму партійних резолюцій, іншого роду офіційних декларацій, а очима його учасника – пересічної людини з усіма її позитивами і негативами. Даючи інколи досить різку критику діяльності окремих політичних лідерів за допущені ними помилки, Ю. Киричук водночас наголошує на їхньому моральному аспекті. Адже спокутувати промахи проводирів доводилося тисячам рядових учасників збройного підпілля.

Великий інтерес викликають праці А. Кентія, у яких наведено багатющий фактичний матеріал, що висвітлює діяльність ОУН і УПА в роки війни. Дослідник зокрема робить висновок, що, виходячи з міжнародної ситуації на момент вибуху війни у вересні 1939 р., можна зрозуміти тактичні міркування ОУН та співпрацю з Німеччиною. Однак ця фактично вимушена одностороння орієнтація, коли виділявся лише один ворог – московський більшовизм, – виявилася „великим прорахунком", з того часу „пляма фашизму" переслідувала їх та спричинилася до ізоляції на міжнародній арені. Водночас на підставі кон-

кретних фактів автор розвінчує міф про начебто „зоологічний" націоналізм ОУН, її ненависть до всього російського, простежує еволюцію поглядів на це питання серед чільних її діячів.

Значної уваги надає дослідник висвітленню питань створення і боротьби УПА. Зокрема він робить застереження щодо офіційно прийнятої дати її заснування – на Покрову, 14 жовтня 1942 р., доводить, що це було зроблено з політичних міркувань. Насправді ж восени 1942 р. виникли перші збройні загони ОУН(Б) на Волині, а сформована УПА була, на його думку, весною 1943 р. Дослідник спростовує усталений радянською історіографією стереотип про „німецьке походження УПА" У монографії „УПА в 1942–1943 рр." автор детально розглянув її структуру і керівні органи, заходи щодо кадрового і матеріально-технічного забезпечення, бойові дії на протинімецькому фронті, перші рейди на схід за р. Збруч, створення Української народної самооборони (УНС) в Галичині. Окремі параграфи присвячено протистоянню УПА і червоних партизан, ОУН-УПА і поляків.

У підсумку дослідник зауважує, що УПА не тільки вистояла у виснажливій „двофронтовій" (фактично трифронтовій) боротьбі, а й на зламі 1943/1944 рр. стала поважним чинником, з яким мали рахуватися обидві ворожі сторони – Німеччина і Радянський Союз. Водночас для УПА цей період був характерним з огляду на її організаційну незалежність від ОУН, прагнення бути поза партійними суперечками, виступати окремою силою у визвольній боротьбі. Проте після III надзвичайного великого збору ОУН(Б), коли головним командиром УПА став Р, Шухевич, вибрано неухильний курс на повне підпорядкування УПА проводу ОУН, що і сталося впродовж 1944–1945 рр.

Водночас, аналізуючи програмні й керівні документи визвольного руху 1943 року, керованого ОУН(Б), А. Кентій

зазначає: „не можна не побачити їх надмірний оптимізм, який породжував ілюзію можливості одночасного ведення успішної боротьби проти обох імперіалізмів (Москви і Берліна), недооцінювання сил Радянського Союзу, перебільшення значення антибільшовицького фронту поневолених народів як чинника революційних дій" (с. 247).

Якщо для названих досліджень притаманний комплексний підхід до висвітлення історії ОУН і УПА, акцентування уваги на суперечливих сторонах їхньої діяльності в роки війни, то у багатьох інших працях робиться спроба обґрунтувати правомірність та логіку їхніх вчинків, а інколи й виправдати чи замовчати допущені помилки. Так, В. Сергійчук підкреслює, що діяльність ОУН-УПА була стрижнем національно-визвольної боротьби в Україні за її незалежність і соборність, в повній мірі спрямована як проти німецької, так і радянської окупації[191]. Дослідник всупереч знаним подіям стверджує, що українські націоналісти займали непримиренну позицію у ставленні до німців. Разом з тим він звертає увагу на провокаційну діяльність радянських партизанів щодо ОУН-УПА, жертвами якої у багатьох випадках ставало цивільне населення. В. Сергійчук торкається й такого болісного для українсько-польських відносин питання, як збройне протиборство між національним підпіллям обох народів на Волині і в Галичині. Історик дотримується думки, що ОУН-УПА у цьому конфлікті обороняла українське населення і не чинила злочинів проти поляків.

В Україні з'явилися також праці, у яких висвітлюється історія українських збройних формувань, що перебували на німецькій службі. Йдеться про Легіони українських націоналістів, допоміжну поліцію, дивізію СС „Галичи-

[191] *Сергійчук В.* Наша кров – на своїй землі. – К., 1996; Його ж: Радянські партизани проти ОУН-УПА. – К., 2000.

на"[192]. Праці такого напряму об'єднує прагнення їхніх авторів довести, що ці формування не були колабораціоністськими, а стали результатом тактичних міркувань деяких українських політичних кіл, які сподівалися за допомогою Німеччини врятувати незалежність України. При цьому окремі дослідники обстоюють концепцію, що організація подібних формацій навіть в умовах німецьких поразок на фронті була корисною з погляду створення з них ядра майбутньої української армії, яку вдасться використати проти СРСР. Таку точку зору заперечує як не достатньо аргументовану і переконливу професор Ю. Сливка. Об'єктивно, зазначає вчений, створення дивізії „Галичина", попри благородні наміри та вчинки молоді, не лише не сприяло українству в боротьбі за реалізацію національної ідеї, а ще й спричинило людські жертви та дало привід для компрометації української державницької ідеї взагалі як більшовицькою пропагандою, так і певними колами на міжнародній арені[193].

Особливістю сучасної вітчизняної історіографії як вже зазначалося, є прагнення дослідників показати війну в людському вимірі. Саме таких засад дотримується Ю. Ніколаєць, у публікаціях якого розкриваються становище і настрої цивільного населення України на початку німецької окупації, моральний стан Червоної армії, прояви дезертирства та боротьба з ним[194].

---

[192] *Трофимович В.* Історія військових формувань ОУН. 1939–1942. – Львів, 1994; *Боляновський А.* Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). – Львів, 2003 та ін.

[193] *Сливка Ю.*Україна в Другій світовій війні // Україна. Культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1997 – Вип. 3–4. – С. 24.

[194] *Ніколаєць Ю.* Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації (червень 1941 – липень 1942 рр.) – Вінниця, 1999; Його ж: Моральний стан Червоної армії в Україні в перший період війни проти німецько-фашистських загарбників. Дезертирство та боротьба з ним. – К., 1998.

Аналізуючи публікації про Другу світову війну, не можна оминути й такої важливої і гострої проблеми, як українсько-єврейські та українсько-польські відносини того часу. Радянська історіографія залишила тут значні прогалини. Це сприяло утвердженню стереотипу образу українця – колабораціоніста, що чинив розправу над мирним єврейським та польським населенням. Загалом це спростовують публікації, присвячені трагедії єврейського населення України в роки війни[195].

Українські історики звернули увагу на дослідження українсько-польських відносин у роки війни. Очевидно це стало реакцією на аналогічну активність у розробці цієї тематики польськими вченими. У її висвітленні простежуємо з обох сторін два підходи. Перший – спроба з'ясувати, хто був ініціатором збройного конфлікту між обома народами в Західній Україні, другий – виявити його глибинні причини. На наш погляд, перший підхід є безперспективним, з чим погоджується чимало вітчизняних істориків. Вагомий внесок у розроблення цієї проблеми внесли міжнародні наукові семінари „Українсько-польські відносини під час Другої світової війни" (відбулося десять семінарів почергово у Варшаві і Луцьку в 1996–2002 рр.)[196]. Українські історики, що брали участь у їхній роботі (Я. Ісаєвич, М. Кучерепа, К. Кондратюк, Л. Зашкільняк, С. Макарчук, М. Швагуляк, Ю. Сливка, В. Трохимович та ін.) намагалися дійти спільної думки з польськими колегами щодо всіх ключових питань українсько-польських взаємин цього часу, враховуючи позицію сторін, зокрема, на підставі відмови від виключно „національного"

---

[195] *Хонігсман Я.* Катастрофа львівського єврейства. – Львів, 1993; Катастрофа і опір українського єврейства (1941–1944). Нариси з історії голокосту і опору в Україні. – К., 1999.

[196] Polska – Ukraina: trudne pytania. – Warszawa, 1997–2002. – T 1–9 (української версії матеріалів поки що вийшло лише 5 томів).

погляду, спроб ширшого тлумачення фактів, врахування інтересів обох національних рухів. Ця тема продонявжен і висвітлена в книзі „У пошуках правди"[197]

Отже, сучасна українська історіографія Другої світової війни має вагомі здобутки, вона виходить на якісно новий рівень. Насамперед, більш вагомою стала аргументація наукових висновків і узагальнень, зросло теоретичне навантаження більшості праць. Для досліджень останніх років характерні розкутість думок і суджень, неупередженість, оригінальність наукових підходів, розширення дослідницької тематики.

[197] У пошуках правди // Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: ґенезис, характер, перебіг і наслідки: Зб. матеріалів міжнар. наук. конф., Луцьк, 20–23 травня 2003 р. – Луцьк, 2003.

Розділ 2

Стан вивчення історії України другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

Україна в повоєнне десятиліття (1945–1955)

В узагальнених оцінках післявоєнного періоду в українській історіографії переважна більшість дослідників сходилася на думці, що після війни сталінський режим суттєво не змінився, оскільки тривали масові репресії і каральні акції на приєднаних західноукраїнських землях, а влада неухильно керувалася цинічним принципом, сформульованим "батьком народів": немає людини – немає проблеми[198]. В історичній літературі зазначено, що у післявоєнний період сталінізм перейшов в останню фазу свого існування[199], коли випробуваними ще раніше наказно-натисковими методами прагнули якнайшвидше ліквідувати страшні наслідки війни,

---

[198] Див.: *Баран В.* Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). – Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2003. – С. 7

[199] Див.: *В. К. Баран, В. М. Даниленко.* Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / Сер. "Україна крізь віки" Т 13. – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1999. – 304 с.

апелюючи при цьому до героїзму й патріотизму людей. Як і в довоєнні роки тривали зловживання владою, порушувалися елементарні людські права, придушувалося будь-яке інакомислення[200].

Дослідники Інституту історії України НАН України в книзі "Історія України. Нове бачення" звертають увагу на те, що ідеологічна реакція системи, ескалація якої розгорнулася відразу після закінчення війни, значним чином відображала страх тодішнього політичного режиму перед "небезпекою" свободи, а її могли привнести на радянський ґрунт радянські воїни, які переможно пройшли країнами Європи. Саме ідеологічна складова вплинула на те, що комуністичні лідери активно включилися у кампанію "холодної війни", яка не тільки визначалася гонкою озброєнь обох світових систем, а й дала змогу ефективно ізолювати "радянський народ" від зовнішнього світу[201].

Визначаючи загальну політико-ідеологічну ситуацію, що встановилась у повоєнному СРСР і Україні зокрема, професор Волинського університету ім. Лесі Українки Володимир Баран охарактеризував її як формування тоталітарного суспільства. Звертаючись до європейського досвіду, він зазначає, що у 1949 р. французький учений Ж. Моннерот у книзі "Соціологія комунізму" назвав тоталітаризм "абсолютизмом двадцятого століття" і визначив його як мішанину всіх влад – політичної, економічної, духовної. У 1951 р. німецька дослідниця Х. Арендт, у праці "Походження тоталітаризму", обґрунтувала, що в XX столітті з'явилася якісно нова, цілком унікальна форма деспотизму, заснована на масовій мобілізації, всеохопному підпорядкуванні суспільства політико-ідеологічній владі. Інший німецький учений, К. Фрідріх, запропону-

---

[200] Історія України. Нове бачення. У 2 т. – Т.2. – К.: Вид-во "Україна", 1996. – С. 329.

[201] *Шаповал Ю.* Мороз перед "відлигою" // Історія України. Нове бачення. У 2 т. – Т.2. – К.: Вид-во "Україна", 1996. – С. 329.

вав класифікацію ознак тоталітарного суспільства, яка згодом стала найвідомішою. У книзі "Тоталітарна диктатура і автократія", написаній ним спільно із З. Бжезинським і виданій у 1956 р., визначено основні риси тоталітарного суспільства: 1) офіційна ідеологія охоплює усі аспекти людського існування і її сповідує кожен громадянин; 2) наявність єдиної масової партії, ієрархічно організованої, керованої зазвичай однією людиною і тісно пов'язаної з державною бюрократією; 3) система терористичного поліційного контролю, спрямованого не тільки проти "ворогів" режиму, а й проти довільно вибраних суспільних груп; 4) повний контроль за засобами масової комунікації, у тому числі за пресою, радіомовленням, кінематографом; 5) монопольний контроль за всіма засобами збройної боротьби; 6) централізований контроль за всією економікою країни[202].

Оцінюючи загалом концепцію тоталітаризму, подану західними дослідниками, В. Баран вважає, що вона має низку суттєвих недоліків. На його думку, не слід розглядати ознаки тоталітаризму як абсолютні категорії, бо контроль партії за всіма сферами суспільного життя був надзвичайно інтенсивним, але не таким всепроникливим і всеосяжним, як у теоретичній схемі. На думку вченого, тоталітаризм описували як статичний феномен, як застигле соціальне явище. Це спрощувало реальний історичний процес, звужувало пізнавальні межі теорії. За такого підходу ігнорувалися можливості внутрішнього розвитку тоталітаризму, зокрема видозміни його форм, інтенсивності та особливостей вияву ознак і т. ін.

В. Баран зазначає, що в дискусіях останніх років помітною є тенденція розглядати тоталітаризм як динамічне явище, як процес, і нині замість "нерухомої" картини системи, характерної для 50-х років, обґрунтовано кон-

---

[202] Див.: *Баран В.С.* Україна: новітня історія (1945–1991 рр.)... С. 22–23.

цепцію змін у межах тоталітаризму. На думку В. Барана, ця концепція може стати засадничою основою сучасних досліджень, а для її означення автор вживає поняття "еволюційний тоталітаризм"[203].

Отже, концепція еволюційного тоталітаризму може слугувати теоретичним підґрунтям для розуміння та оцінок суспільних процесів, які відбувалися в Україні у післявоєнний період.

У перші повоєнні роки процес повернення України до мирного життя відбувався у надзвичайно важких і несприятливих умовах. Це було викликано великими людськими та економічними втратами: від рук фашистських окупантів загинуло в республіці близько 6 млн осіб, значних втрат зазнало народне господарство, було зруйновано чимало міст і сіл.

Тому визначальним в оцінці суспільних процесів повоєнного часу для істориків стало твердження, що із закінченням війни здавалося нібито повна відбудова промисловості й сільського господарства стане процесом багатьох десятиріч.

Західні експерти передбачали відновлення господарства СРСР через 20–25 років, а то й 100 років, відповідно, радянські історики називали романтизовані причини швидкої відбудови. Нині ж історики відносять до цих причин унікальні можливості, що їх створювала централізована система в мобілізації людських і матеріальних ресурсів, колосальні людські і надлюдські зусилля, про які не було прийнято говорити колишньою радянською офіційною історіографією та пропагандою. Обсяг валової продукції промисловості України у 1946–1950 рр. збільшився у 4,4 раза і перевищив рівень 1940 р. на 15%. Історик Ю. Шаповал стверджує, що певним чином цьому сприяли перманентні мобілізаційно-пропагандист-

---

[203]Див.: *Баран В.С.* Україна: новітня історія (1945–1991 рр.)... С. 27

ські заходи, що їх проводив тодішній режим, інспіруючи "соціалістичне змагання" та різного роду "рухи передовиків і новаторів виробництва" Історик зазначає, що, відбудовуючи господарство, люди відроджували насамперед нормальне життя для себе і своїх дітей, а система списувала все на "найвищі інтереси батьківщини Жовтня" Переконливими є висновки Ю. Шаповала щодо щирості сприйняття населенням кожного кроку влади, який розцінювався ними як поліпшення життя (наприклад, скасування 1947 р. карткової системи, хоча грошова реформа того ж року елімінувала особисті заощадження громадян) [204]. Однак, не дивлячись на те, що процес повернення до мирного життя був складним і суперечливим, подолання труднощів повоєнного часу проходило достатньо активно. Дослідники визначили чинники, які сприяли цьому процесу: відновлення роботи органів радянської влади; скасування органів управління, які працювали в період війни; здійснення реорганізації системи управління промисловістю та сільським господарством. Відповідно до умов мирного часу відновлювався нормальний трудовий режим на підприємствах та в установах, 8-годинний робочий день, профспілкові відпустки робітників і службовців, ліквідовували наднормову неоплачувану працю. Важливим чинником післявоєнної відбудови стало і те, що процес переведення економіки на виробництво мирної продукції почався ще до завершення війни[205].

До важливих чинників відновлення економіки України історик М. Коваль, відносить матеріально-технічну допомогу визволеним від окупації районам з боку усього

---

[204] *Шаповал Ю.І.* Мороз перед "відлигою" // Історія України. Нове бачення. У 2 т. — Т. 2. – К.: Вид-во "Україна", 1996. – С. 331–332.

[205] *Коваль М.* Українська РСР у період відбудови і розвитку народного господарства (1945–1955 рр.) // Укр. іст. журн. – 1990. – № 4. – С. 80.

господарського комплексу СРСР. "Запоріжсталь" відбудовували 57 підприємств і 30 тис. осіб, які приїхали з різних регіонів. Відповідно аналогічні процеси відбувалися у паливно-енергетичній базі, машинобудуванні, харчовій та легкій галузях промисловості. Усі ці чинники вплинули на те, що на кінець 1946 р. процес перебудови економіки в основному був завершений[206].

Практично усі дослідники проблеми сходяться на думці, що відновлення промислового потенціалу України залежало і від вирішення питання робочої сили. Кількість робітників і службовців у 1945 р. (порівняно з 1940 р.) скоротилася на 1/3. Деструктивних змін зазнав і склад робітництва[207] Тому важливими були заходи із забезпечення народного господарства професійними кадрами. Повоєнне робітництво формувалося за рахунок таких категорій населення: робітників і спеціалістів, що поверталися з евакуації; демобілізованих воїнів (в республіку повернулося 2,2 млн колишніх воїнів); повернених на батьківщину осіб, примусово вивезених фашистами до Німеччини, а також військовополонених; мобілізованих робітників з інших регіонів для використання їх на відбудовних роботах; підготовлених трудівників для різних галузей промисловості у системі ремісничих училищ і шкіл фабрично-заводського навчання, в їх числі й безпосередньо навчених на виробництві. Такими шляхами проблему робочої сили загалом було вирішено.

Історик М. Коваль звертає увагу на те, що у повоєнні роки в Україні багато справ здійснювалося завдяки республіканському лідеру, яким був М.С. Хрущов. Він як енергійний і цілеспрямований керівник користувався авторите-

[206] *Коваль М.* Українська РСР у період відбудови і розвитку народного господарства (1945–1955 рр.)... С. 80.

[207] Там само.

том серед населення, багато зробив у ці роки для відбудови господарства та налагодження життя суспільства.[208]

Хоча назагал, в історичних працях відзначено, що це був надзвичайно складний період для населення України, яке зазнало в роки війни і фашистської окупації величезних втрат, бідувало. Значна частина населення залишилася без житла. Однак, навіть у цих умовах, певне поліпшення народного добробуту було пов'язане із збільшенням реальних доходів робітників і службовців шляхом підвищення на третину заробітної плати, зниженням та відміною податків для різних категорій населення, зокрема інвалідів війни.

Водночас в історичних виданнях простежено, що мізерною, навіть нижчою, ніж до війни, залишалася оплата праці колгоспників. Такий стан зумовлювався тим, що для багатьох колгоспів були притаманні відсталі форми ведення господарства, а оплата праці колгоспників залишалася надзвичайно низькою. В цих умовах зростало значення підсобних селянських господарств, а міські жителі займалися городництвом. Саме ці форми господарювання дали змогу населенню виживати у перші повоєнні роки.

Окремо висвітлена проблема житлового будівництва. Напевно найважливішою на цьому етапі була реконструкція і загальний розвиток згідно з генеральним планом столиці України міста Києва. Принципово важливим для благоустрою міст стало розширення водогінних систем, здійснення газифікації 24 міст завдяки спорудженню газопроводу Дашава – Київ[209].

Ще однією сторінкою післявоєнної відбудови є висвітлення в історичній літературі відбудови та розвитку Донецького басейну та реконструкції металургійної про-

---

[208] *Коваль М.* Українська РСР у період відбудови і розвитку народного господарства (1945–1955 рр.)... С. 81.

[209] В історичних виданнях ще не зазначено, що побудова газопроводу з Києва до Москви та Ленінграда та його експлуатація дуже швидко призвели до вичерпання унікального Дашавського газового родовища і західноукраїнський регіон позбавився цього виду палива. – О.С.

мисловості півдня України, де створювались нові виробничі потужності на "Запоріжсталі", "Азовсталі", заводі ім. Г Петровського та ін. У повоєнний період економіка України була представлена такими підприємствами, як Ворошиловградський паровозобудівний, Харківський тракторний, Запорізький трансформаторний заводи. У 40-ві та на початку 50-х років у республіці були засновані нові галузі промисловості – автомобілебудівна та телерадіотехнічна. На Київському авіаційному заводі розпочали випуск літаків АН-2, на Одеському автоскладальному підприємстві – самоскидів. Зростала легка, харчова, місцева й будівельна галузі. На середину 50-х років республіка за всіма промисловими показниками перевершила довоєнний рівень.

Дослідники повоєнного економічного розвитку відзначають, що керівництво республіки у 50-х роках почало здійснювати численні заходи ідеологічного спрямування на посилення робітничої активності. У промисловості розгорнувся пошук нових форм організації праці і ним став рух за випуск продукції високої якості. Одним з ініціаторів цього руху був токар-новатор Харківського турбінного заводу ім. С.М. Кірова К.С. Кисляков. Він створив бригаду, завданням якої було виготовляти продукцію тільки відмінної якості. Цей почин було поширено і вже у 1953 р. на заводі діяло близько 100 таких колективів, які охоплювали майже 2 тис. робітників[210]. Водночас історик М.В. Коваль зазначав, що організації такого руху заважав формалізм, окозамилювання, нехтування принципом гласності.

В історичній літературі відображено, що особливо складною була ситуація у сільському господарстві, яке не було забезпечене не тільки тракторами, комбайнами,

---

[210] *Коваль М.* Українська РСР у період відбудови і розвитку народного господарства (1945–1955 рр.) // С. 82.

автомашинами, але навіть найпростішими сільськогосподарськими знаряддями. Ситуація ускладнювалася й тим, що орні землі за час війни були занедбані, зменшилося поголів'я у тваринництві, бракувало кваліфікованих спеціалістів. Аналізуючи таку ситуацію, історики схиляються до думки, що основною силою сільськогосподарського виробництва стала жінка-колгоспниця. В ідеологічному плані цей стереотип зберігався і в наступні роки[211].

Назагал, історичні публікації показують, що ситуація в сільському господарстві у 1945–1946 рр. залишалася критичною. Не дивлячись на те, що до кінця 1945 р. посівні площі були дещо розширені, Україна змогла продати державі зерна на третину менше, ніж до війни. Ресурси сільгоспартілей були мізерними.

Об'єктом окремого вивчення став голод в Україні 1946–1947 рр. Опубліковані матеріали міжнародної наукової конференції, що відбулася в Києві 1997 р., переконливо спростовують твердження, що голод являв собою "тимчасові продовольчі труднощі", викликані несприятливими кліматичними умовами. Він був спричинений діями центрального московського керівництва, його грабіжницькою економічною політикою щодо селянства.[212] Згадана книга – перша удокоментована публікація з історії голоду 1946–1947 рр. в Україні.

Голод в Україні охопив мільйони людей, забрав життя близько 800 тис. осіб[213]. Дослідники В. К. Баран та В. М. Даниленко зазначають, що голод був викликаний

[211] Див.: Нечитайло В.В. Українське селянство: важкий шлях до волі. – Кам'янець-Подільський: Апостроф, 1995; Сургай Г.І. Сільське господарство України: уроки минулого та сучасний аграрний курс. – К., 1991.

[212] Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. – К., 27 травня 1997 р.: Матеріали. – К.; Нью-Йорк, 1998. – 206 с.

[213] Коваль М. Українська РСР у період відбудови і розвитку народного господарства (1945–1955 рр.)... С. 83.

також і відправкою радянським керівництвом у 1947 р. на експорт 1,7 млн. тон зерна, частину якого безкоштовно було передано братнім країнам у вигляді "інтернаціональної допомоги" Найбільше голод вразив населення Харківської, Запорізької, Ворошиловградської, Сталінської та Одеської областей. Аморальними на цьому фоні виглядають заяви М. Хрущова та Л. Кагановича від 10 жовтня 1947 р., що "колгоспи, радгоспи і селянські господарства Української РСР виконали план здачі хліба державі на 101, 3 %"[214]

О. П. Рабенчук зазначає, що "...голод негативно вплинув на свідомість, психологію", моральне здоров'я людей, що позначилось на їх поведінці та вчинках як під час продовольчої скрути 1946–1947 рр., так і в подальші роки. Багато хто бачив та розумів сутність існуючої державної системи, однак продовжував покірно жити, чи скоріше існувати у звичному ритмі, пристосовуючись до труднощів, залишаючи своє незадоволення при собі."[215]

Ще однією темою, яку вивчають дослідники, стало висвітлення стану соціально-побутової сфери повоєнного часу і, зокрема, повоєнного села. І.В. Рибак зазначав, що в історичній літературі проблема соціального розвитку села розглянута попередниками вкрай спрощено, однобічно і лише в позитивному ракурсі[216]. Реальна ж картина була надзвичайно складною. Передусім йшлося про житловий фонд, який був дощенту зруйнований у роки війни. І.В. Рибак підкреслює, що за п'ятирічним планом у 1946–1950 рр. передбачалося спорудити на кошти колгоспників та селян

[214] Див.: *В. К. Баран, В. М. Даниленко.* Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / Сер. "Україна крізь віки" Т 13. – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1999. – С. 38; Воронов І., Пилявець Ю. Голод 1946–1947 рр. – К.,1991.

[215] Рабенчук О. П. Соціальні настрої та поведінка населення України в період голоду 1946–1947 рр. // Укр. іст. журн. – 2006. – № 4. – С. 98–99.

[216] Рибак І.В. Стан соціально-побутової сфери українського повоєнного села (1946–1955 рр.) // Укр. іст. журн. – 1994. – № 1. – С. 61.

з допомогою державного кредиту 1,2 млн будинків, але оскільки держава своїх обіцянок не виконала, то за вказаний період звели лише 650 тис. хат, що становило 54,6% від державного плану[217]. Цей же автор, спираючись на документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України, подає приголомшливі цифри, що станом на 1 березня 1949 р. в землянках проживали більше 50 тис., а на чужій житловій площі – 48 тис. сімей колгоспників; тисячі родин мешкали в малопристосованих для житла приміщеннях: хлівах, клунях, клубах, культових спорудах[218]. І. В. Рибак зазначає, що збудоване на селі житло було надзвичайно простим і низької якості. Автор аргументує це даними з вибіркового обстеження сіл у Чернігівській області, яке було проведене комісією ЦК КП(б)У у 1949 році. Таке примітивне житло було описане у звіті: чотиристінна хата з великою піччю у кутку; стіни більшості хат сплетені з хмизу або з рублених дерев'яних пластин, обмазаних глиною з двох боків; дахи солом'яні, долівки глиняні, а вікна здебільшого маленькі, з низькими підвіконниками. І. В. Рибак стверджує і про те, що складні житлово-побутові умови колгоспників України були пов'язані із браком палива, особливо у південних областях республіки і рідко у селянських хатах світила навіть гасова лампа, а частіше використовували відому з прадавніх часів скіпку[219].

Оцінюючи здійснені ініціативи щодо зміни соціально-побутової сфери повоєнного села, історик І.В. Рибак підсумовує, що замість наполегливої та послідовної роботи з впорядкування населених пунктів, натомість, у 1949 р. в республіці розпочалася кампанія зі створення показово-експериментальних сіл. Ідеологічним підґрунтям проведен-

---

[217] Рибак І.В. Стан соціально-побутової сфери українського повоєнного села (1946–1955 рр.) С. 61.

[218] Там само. – С. 61–62.

[219] Там само. – С. 62.

ня цих заходів стала партійна ініціатива щодо ліквідації різниці між містом і селом у соціально-побутовій сфері. Скажімо у межах Генічевського району на Херсонщині вирішено було спорудити агромісто ім. Сталіна, яке за проектом повинно було складатися із 33 культурно-побутових споруд, у тому числі кінотеатру, будинку піонерів, стадіону, іподрому, будинку відпочинку тощо. Аналогічні показово-експериментальні комплекси будувалися у селі Новосилівка на Чернігівщині, Писарівка на Вінничині, Чапаєвка на Полтавщині та ін. Підсумовуючи цей сюжет, І.В. Рибак зазначає, що, проводячи кампанію зі створення показово-експериментальних сіл, влада жодним чином не реагувала на складну ситуацію у тисячах інших сіл України, оскільки не виділяла на благоустрій сіл коштів[220].

Важливе значення для створення належних соціально-побутових умов на селі мало проведення електрифікації та радіофікації. У цьому контексті думки дослідника І.В. Рибака дисонують з наявними в історичній літературі твердженнями про широкомасштабну електрифікацію, яку проводили у загальнодержавному масштабі. Автор зазначає, що згідно з п'ятирічним планом відбудови і розвитку народного господарства 1946–1950 рр., а також Директивами розвитку народного господарства на 1951–1955 рр., передбачалося лише спорудження у селах невеликих гідроелектростанцій, а в тих регіонах, де не було гідроресурсів, – малопотужних теплових електростанцій з тепловими та газогенераторними двигунами. Усі ці роботи мали проводити шляхом народної будови. Зрозуміло, що проведення "малої електрифікації села" відразу було приречене на складності фінансування, зважаючи на малі можливості колгоспів у цьому напрямку, а також суто технічні аспекти, пов'язані з недостатньою кількістю турбін, генераторів та електро-

[220] Рибак І.В. Стан соціально-побутової сфери українського повоєнного села (1946–1955 рр.) С. 65.

мережних засобів. І.В. Рибак зазначає, що певні зміни у розширенні електрифікації сіл відбулися лише після того, як у 1954 р. колгоспам було дозволено під'єднуватися до державних електромереж[221].

Що ж до радіофікації на селі, то до 1950 р. вдалося обладнати радіоточками 12% колгоспів та 7,8% сільських населених пунктів республіки. Радіоточки встановлювали у післявоєнний час переважно у громадських місцях села: конторі колгоспу, клубі, школі, сільраді, у центрі села. Радіофікація сільських хат, на думку І.В. Рибака, розпочалася лише у 50-х роках. [222]

Повоєнний розвиток у соціальній сфері став основою і культурних змін у суспільстві. Однак вони обмежувалися зміцненням сталінського тоталітарного режиму, застосуванням насильницьких методів і масових репресій проти інакомислячих. В історіографії відображено грандіозні кампанії, які розгорнулися у другій половині 40-х на початку 50-х рр. в УРСР по боротьбі з "низькопоклонством" і "космополітизмом" у сфері науки і культури, возвеличення усього радянського в науці, техніці, культурі і відкидання досягнень і здобутків "буржуазного Заходу"; стверджується, що такі заходи ввели до самоізоляції.[223]

Особливе місце у створенні синтезу повоєнного розвитку республіки займає книга В. Барана "Історія України. 1945–1953 рр."[224] У книзі, зокрема, подано аналіз політичного, соціально-економічного і національно-культурного розвитку України повоєнного часу; автор використав

---

[221] Рибак І.В. Стан соціально-побутової сфери українського повоєнного села (1946–1955 рр.) С. 64.

[222] Там само.

[223] Юрчук В. І. Культурне життя в Україні у післявоєнні роки: світло і тіні. – К.: Асоціація "Україна", 1995. – С. 78.

[224] *Баран В.* Історія України. 1945–1953 рр.: – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2005. – 184 с.

великий фактичний матеріал, зокрема маловідомі документи центральних архівів України та Російської Федерації, а також опубліковані збірники документів: "Депортации народов СССР (1930-е–1950-е годы) / Часть 1. Документальные источники ЦГАОР СССР. – М., 1992; ГУЛАГ (Главное управление лагерей / 1917–1960 / Сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М., 2000; Военнопленные в СССР. 1939–1956: Документы и материалы / Сост. М. М. Загорулько и др. – М., 2000; Росси Ж. Справочник по ГУЛАГу: В 2 ч. – М., 1991; Сталин и космополитизм. 1945–1953. Документы Агитпропа ЦК / Сост. Д. Г. Наджаров, З. С. Белоусова. – М., 2005; Надзорные производства Прокуратуры СССР по делам об антисоветской агитации и пропаганде. Март 1953–1991.: Аннотированный каталог. – М., 1999.; Лубянка: Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ. 1917–1991: Справочник / Сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М., 2003.

Сучасна національна історіографія охоплює не лише суспільно-політичні процеси повоєнного часу, а й питання розвитку економіки. До її висновків треба віднести положення, що економічний розвиток другої половини 40-х – початку 50-х років відбувся виключно на екстенсивній основі, а понад 70% робітників промислових підприємств України досягали норм виробітку переважно ручною працею. В історичних публікаціях зазначено, що відсутність належної техніки безпеки праці часто призводила до значного травматизму. Під час відбудови й спорудження нових об'єктів майже не брали до уваги економічних аспектів, ігнорували світовий досвід і т. ін. Достатньо критичними є висновки про те, що партійна влада багато говорила про провідну роль робітничого класу у суспільстві, однак мало робила для того, щоби робітники дійсно стали реальними господарями на виробництві. До нових сюжетів сучасної історіографії належать дані про використання на відбудові окремих об'єктів на початку четвертої п'ятирічки

примусової праці військовополонених німців, що суперечило відповідним міжнародним конвенціям[225].

Значно детальнішою і об'єктивнішою в історичних публікаціях стала оцінка фінансово-господарських заходів повоєнного часу, зокрема грошової реформи і відміни карткової системи. Дослідник В. Баран зазначає, що ця акція мала не тільки соціально-економічне, а й політико-ідеологічне значення. СРСР першим з колишніх воюючих країн відмовився від карткової системи, випередивши Англію, Францію, Італію. Історик досить детально і переконливо ілюструє зниження цін, яке відбувалося після грошової реформи і яке активно використовували в тодішній пропаганді. Йшлося про те, що вилучення в процесі реформи значної кількості грошей, і таким чином, скорочення загальної купівельної спроможності, створювало можливість та необхідність зниження цін на товари (у 1948 р. державні роздрібні ціни стали на 17% нижчі за рівень цін, який був напередодні реформи. Відбулося зниження цін на колгоспних ринках, у 1948–1949 рр. державні роздрібні ціни знизилися порівняно з четвертим кварталом 1947 р. на 29%.[226]

Окремим напрямом історичних досліджень національної історіографії стало вивчення державної політики та соціально-економічних процесів на західноукраїнських землях у перше повоєнне десятиліття.

Особливо активним був економічний розвиток західноукраїнських областей, де, крім вдосконалення традиційних галузей – нафтогазової та лісообробної, значні кошти вкладали у розвиток сучасних і перспективних виробництв – машинобудування, приладобудування, електроніки, автомобілебудування.

---

[225] Історія України. Нове бачення. У 2 т. — Т. 2. – К.: Вид-во "Україна", 1996. – С. 332.

[226] *Баран В.* Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – С. 51–52.

Зміни торкнулися й економічного розвитку села. В історичних виданнях зазначено, що першочерговим завданням післявоєнного періоду в західноукраїнському селі стала відбудова зруйнованого війною господарства і налагодження його нормального функціонування.[227] Особливістю регіону було те, що в селах ця робота велася в умовах одноосібного господарювання. Стабілізація приватного сільськогосподарського виробництва, принаймі так декларували офіційні урядові чинники, не повинна була вступати у суперечність з близькою у селі перспективою колективізації. Через це держава підтримувала лише ті тенденції у розвитку сільського господарства західних областей, які мали б сприяти створенню колгоспів.

Водночас, як зазначає дослідник М. Сеньків, абсолютна більшість західноукраїнського селянства не підтримувала ідеї колгоспного ладу: місцеві селяни мали сильно розвинуту психологію власника, бо ще з кінця XIX ст. виїжджали за межі краю в пошуках кращої долі; ще свіжими були спомини про колективізацію на Західній Україні в довоєнний час, яка супроводжувалася масовим терором, депортацією населення до Сибіру, Казахстану та в інші віддалені райони СРСР; у 1946–1947 рр. Східна Україна переживала черговий голод і у пошуках харчів наддніпрянці з'являлись у Галичині, виступаючи мимохіть агітаторами проти колгоспного ладу; активну пропаганду проти колективізації вело підпільне ОУН-УПА, спираючись на підтримку населення[228].

Принципово важливим для оцінки колективізації у західних областях України є висновок істориків О.С. Рубльова і Ю.А. Черченка, що в регіоні сталінському режиму

---

[227] Сеньків М. Західноукраїнське село: насильницька колективізація – 40-і початок 50-х рр. XX ст. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. – 296 с.

[228] Сеньків М. Західноукраїнське село: насильницька колективізація 1940-х років // Україна: культура спадщини, національна свідомість, державність. Збірник на пошану професора Юрія Сливки. – Вип. 7 2000. – С. 488–489.

не вдалося розколоти селянство за класовою ознакою, створити той актив, який здійснював свого часу колективізацію у східних районах України. На західноукраїнських землях не було такого соціального розшарування населення, як на Наддніпрянщині, тут бракувало заможного селянства. Проте й бідняки здебільшого опирались колективізації, а тому не вдалося створити бідняцьких організацій на зразок комнезамів та ін.[229]

В історичній літературі зазначається і те, що з'явилося суттєве розходження між темпами колективізації та реалізацією комплексу завдань, спрямованих на організаційно-господарське зміцнення артілей. У час завершення колективізації у квітні 1950 р. на республіканському рівні було прийнято рішення про організаційну та технічну реконструкцію колгоспів західних областей. Ставилось завдання застосовувати такі методи організаційно-господарського зміцнення господарств, які були сформульовані у попередніх рішеннях загальносоюзних і загальнореспубліканських органів. Виняток робився лише для економічно слабких колгоспів гірських і передгірських районів, для яких визначались дещо відмінні засоби[230]

Проведення колективізації в західних областях УРСР повинно було утвердити тоталітарну ситему правління суспільством, а також підірвати соціально-економічну основу діяльності ОУН-УПА в регіоні. Ця проблема нині представлена значною кількістю видань.

Дослідник М. Сеньків зазначає, що загони УПА і підпілля ОУН чинили відчайдушний опір утвердженню

---

[229] Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Згадка про сумні роковини. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1990. – С. 9.

[230] Когут П.В. Запровадження колгоспної системи в західних областях України (1944–1953 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. – Львів, 2000. – С. 16–17; Гаврилюк О.Н. Радянізація економічного і духовного життя західноукраїнського села другої половини 40–50-х років (на матеріалах Волинської, Рівненської та Львівської областей): автореф. дис. канд. іст. наук. – Чернівці, 1996.

колгоспного ладу і радянської влади в цілому. Протягом 1945 р., незважаючи на втрати – 9 тис. вбитими і близько 24 тис. полоненими, загони УПА здійснили понад 3 тис. збройних акцій. Тільки на Львівщині було вбито близько 5 тис. енкаведистів, бійців винищувальних частин, партійних, комсомольських і радянських функціонерів та інших вихідців зі східних теренів, що приїжджали утверджувати радянську владу на Західній Україні. По суті, у перші повоєнні роки ця влада функціонувала лише в містах і містечках, а села контролювало українське підпілля[231].

Питання утвердження колгоспного ладу в західних областях УРСР розглядається в історичній літературі у комплексі із загальними процесами радянізації у регіоні. Синтетичною працею, яка висвітлює характер цих процесів на західноукраїнських землях у післявоєнний час стала об'ємна робота І. Біласа "Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953" (у двох томах)[232]. Автор зазначав, що шляхом масових арештів та фізичного винищення населення, а також примусового виселення радянські каральні органи очистили територію Західної України від небажаних тоталітарному режимові осіб, насамперед активних учасників національно-визвольного руху. Автор стверджує, що до кінця 1944 року в західних областях України було вбито 57,4 тис. осіб та виселено 4 744 родини, або 13 320 осіб, а в 1947 році кількість виселених відповідно становила 26 332 та 77 791 тис.[233]. Незважаючи на це, у західних областях України, збройний рух опору радянському тоталітарному режимові продовжувався аж до початку 50-х років.

---

[231] Див. Сеньків М. Західноукраїнське село: насильницька колективізація – 40-і початок 50-х рр. XX ст. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. – С. 489.

[232] Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. – У 2-х кн. – К., 1994.

[233] Так само... Кн. 1. – С. 270, 284.

Сучасний етап вивчення національно-визвольного руху післявоєнного часу, а передусім історії ОУН та УПА, пов'язаний з діяльністю Центру досліджень визвольного руху, який з 2003 р. розпочав видання наукових збірників. Наукові вісники центру публікують документи, дослідження, спогади, які присвячені історико-теоретичним аспектам визвольного руху. Особливе місце у збірнику займають дискусії, історіографічний аналіз робіт з історії визвольних змагань, рецензії та інформації про наукове життя. У редакційну раду збірника увійшли професори Я. Дашкевич, В. Косик, В. Сергійчук, Ю. Сливка, В. Штойко та молоді дослідники В. В'ятрович, М. Посівнич, М. Романюк. До 2007 р. видано 9 збірників Центру.

Дослідники центру стверджують, що сучасне вивчення історії ОУН-УПА пройшло два етапи свого розвитку: перший – з кінця 1980-х до середини 1990-х рр., який означений ейфорійним зацікавленням діяльності УПА у суспільстві, передусім у західному регіоні України. Цей етап, – на їх думку, – визначився малокритичним ставленням до джерел та історіографії (насамперед діаспорної), постійним очікуванням відкриття таємних архівних матеріалів; другий етап розпочався від середини 1990-х рр. і триває до нині. Він означений застосуванням критичних підходів до оцінок історії ОУН-УПА, певним її переосмисленням та стабілізацією джерельної бази.[234]

Разом з тим, у сучасних дослідженнях розвиток національно-визвольного руху в Західній Україні аналізується

---

[234] Грицьків Р. Історіографічне значення матеріалів міжнародних семінарів "Україна -Польща: важкі питання" у дослідженні історії Української повстанської армії періоду Другої світової війни // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху. Збірник 1. – Львів: Видавництво "МС", 2003. – С. 201; Дашкевич Я. Р. Україна вчора і нині. Нариси, виступи, есе. – Київ, 1993. – С. 26–32; Кагуй П. Матеріали до історії УПА, ОУН у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України // Україна в минулому / Ред. кол. Я. Дашкевич, М. Капраль, І. Скочиляс. – Київ; Львів, 1993. – Вип. III. С. 7–9.

не лише у контексті спротиву радянській владі. Окремі дослідники вважають, що пріоритетними у формуванні визвольно-революційної стратегії українського підпілля у повоєнний період стали чинники міжнародного політичного життя. Ще на Другій конференції ОУН(б) у квітні 1942 р. була сформульована міжнароднополітична концепція, яка передбачала кардинальну перебудову європейського регіону та світу на засадах утворення незалежних національних держав в етнічних межах. У післявоєнний час вона набула нового сенсу, оскільки була, – на думку О.Стасюк, – реальною альтернативою політичному безсиллю країн так званої західної демократії[235]. Дослідниця стверджує, що основним інструментом здійснення концепції було оголошеня антитоталітарних революцій народів Центрально-Східної Європи та Азії, для яких у повоєнний період з'явилося реальне підґрунтя. Поширення впливу СРСР у Європі та Азії після Другої світової війни неминуче мало викликати спротив поневолених більшовизмом європейських націй, стверджували українські націоналісти[236].

Однак ці теоретичні положення націоналістів, як зазначають сучасні дослідники, не знайшли своєї практичної реалізації, бо наприкінці 1946 р. командуючий УПА Р. Шухевич отримав від УГВР директиву про докорінну реорганізацію повстанської армії. У зв'язку з тим, що надії повстанців на американсько-радянську війну не виправдалися, окремі частини армії демобілізовувалися, а також частково відправлялися на Захід. У 1948 р. була проведена реорганізація підрозділів УПА – створювалися групи з 10–15 бійців та зменшувалася кількість збройних

[235] Стасюк О. Ідейно-політична стратегія ОУН(б) повоєнного періоду // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2006. – Збірник 8. – С. 254–255.

[236] Там само. – С. 255.

акцій[237] Загалом намітилася тенденція до затухання національно-визвольної боротьби.

Назагал, українська історіографія національно-визвольного руху пройшла шлях від системного нагромадження джерельних матеріалів до осмислення боротьби збройного підпілля. Розширено тематичний спектр дослідження, зокрема розкрито функціонування радянської карально-репресивної системи в Україні, дано історико-правову інтерпретацію подій, з'ясовано ідеологічну і практичну складову українського самостійницького руху, показано функціонування націоналістичних з'єднань і груп та їх боротьбу з рядянським карально-репресивним апаратом.

Певним чином доповнюють осмислення повоєнних процесів у західноукраїнському регіоні і праці присвячені його "радянізації"

Що ж до загальних оцінок діяльності радянських органів влади у регіоні, то переважна більшість дослідників підтверджують, що радянізація в західних областях УРСР супроводжувалася командно-адміністративними методами, а представники влади вдавалися до примусу, погроз, залякування, шантажу, провокацій, депортацій у віддалені райони СРСР і, навіть, убивств[238].

Однак це зовсім не означає, що влада дотримувалася лише цієї лінії. Історик Ю. Киричук, звернув увагу на доповідну записку до Президії ЦК КПРС з приводу ситуації

---

[237] Сеньків М. Західноукраїнське село: насильницька колективізація – 40-і початок 50-х рр. XX ст. С. 490.

[238] *Кентій А.* Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні 1946–1956 рр. – К., 1999; Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові документи і матеріали. – К., 1998; Іщук О., Ніколаєва Н. Діяльність молодіжних структур ОУН у повоєнні роки (1945–1948 рр.): деякі аспекти проблеми // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів: Вид-во "Мс", 2006. – Збірник 7 – С. 232–242; Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні і національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії. – К., 2002. – 301 с.

у західних областях України, де причини незадовільної політичної ситуації вбачалися у наступному:

1) відсутності ефективних заходів з організаційно-господарського зміцнення колгоспів, які мають низькі прибутки, що в свою чергу знижує матеріальний добробут колгоспників і відштовхує від радянської влади;

2) брутальному викривленні ленінсько-сталінської національної політики, а саме у складі керівництва дуже мало представників місцевого населення, і існує тотальне недовір'я до місцевої інтелігенції, особливо до старшої генерації, що виняткове болісно сприймає населення і недооцінка української мови, зокрема у навчальних закладах;

3) адмініструванні, свавіллі й беззаконні щодо місцевого населення з боку окремих працівників[239].

Суттєво доповнюють сучасний аналіз післявоєнної історії в західних областях УРСР роботи вчених Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України "Культурне життя в Україні. Західні землі (Т. І 1939–1953)" за редакцією Ю. Сливки та "Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади".[240] Робота охоплює оригінальні документи значна частина яких друкується вперше.

Післявоєнне становище інтелігенції та розвиток гуманітарної науки, передовсім у Львові, висвітлює наукова розвідка Я. Дашкевича "Боротьба з Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів"[241].

---

[239] Див.: Киричук Ю. Український національний рух 40-50-х років XX століття: ідеологія та практика. – Львів: Добра справа, 2003. – С. 301

[240] Культурне життя в Україні. Західні землі. / За ред. Ю. Сливки. – Т. І. 1939–1953. – Львів, 1994; Т. II. – Львів, 1996. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. – У трьох томах. Т. 1. 1939–1945. – Львів, 1996.

[241] Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів // Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали конференції. / За редакцією Я. Грицака, Я. Дашкевича. – Львів: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету імені Івана Франка; Інститут української археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського НАН України, Львівське відділення. 1999. – С. 226–266

Вчений ув'язує унікальний місцевий матеріал із загальною політикою радянського керівництва у гуманітарній сфері, відношенням влади до корифеїв галицької науки – І. Крип'якевича, М. Возняка, М. Рудницького, М. Кордуби, О. Терлецького.[242]

Радянський режим одним із найважливіших своїх завдань у боротьбі за вплив на західноукраїнське населення вважав встановлення над ним жорсткого ідеологічного контролю. Серйозним суперником у цьому плані виступала Греко-католицька церква. Не в змозі подолати її вплив на духовне життя краю ідеологічними засобами, режим вдався до її фізичного знищення. Дана проблема знайшла відображення у роботах В. Сергійчука, М. Марущака та ін.[243]

Аналіз суспільно-політичної обстановки у перші місяці після смерті Сталіна ілюструє дослідження проф. Юрія Сливки, де висвітлюється завершальний етап діяльності Л. Берії у 1953 році – з часу смерті Йосипа Сталіна до арешту і страти Лаврентія Берії. Цей період привертає увагу у контексті початку десталінізації тоталітарного режиму, а українські дослідники прагнуть докладніше з'ясувати мотиви і

[242] Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів // Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали конференції. / За редакцією Я. Грицака, Я. Дашкевича. – Львів: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету імені Івана Франка; Інститут української археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського НАН України, Львівське відділення. 1999. – С. 226–266

[243] Сергійчук В. Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. – К., 2001. – 493 с.; Марущак М. Ліквідація УГКЦ – ідеологічна диверсія Москви проти визвольного руху на західноукраїнських землях // Державність. – К., 1992. – № 4. – С. 30–34; Боцюрків Б. Українська Греко-католицька церква в катакомбах (1946–1989) // Ковчег. Збірник статей з церковної історії. – Ч. І. – Львів, 1993. – С. 123–164. Репресована церква (Про трагічну долю Української греко-католицької церкви). – Дрогобич, 1994. – 526 с.

суть політичної програми дій Л. Берії, з позицій визначення українських перспектив та національного чинника.[244]

Ю. Сливка зазначає, що окремі історики рішуче виступають проти того, щоби представити Берію "майже провісником епохи реформ, предтечею перебудови." Одіозна постать Лаврентія Берії у контексті реформ і змін напевно виглядає крамольною і неправдоподібною. Хоча, коли йдеться про накази, доповідні записки та прийняті за його пропозиціями постанови Президії ЦК КПРС, то як зазначає автор, – його не можна не вважати "провісником епохи реформ", бо й, зрештою ухвали XX з'їзду КПРС, які однозначно характеризують як початок десталінізації та хрущовських реформ в своїй основі не виходили за рамки питань, порушених у доповідних записках Берії.[245] Новації Лаврентія Берії хоч і не змінювали природи комуністичного режиму, все ж сприяли його лібералізації.

Реалізація політичної програми Л. Берії в Західній Україні, яка зводилася до заборон проводити операції по ліквідації озброєних оунівців, а скеровувалася на проведення агентурно-оперативних заходів, які б забезпечували захоплення учасників озброєного підпілля тільки живими; припинення "опрацювання" уніатської церкви; набір в органи держбезпеки молодих людей української національності, для яких українська мова є рідною (від оперативних працівників вимагали бездоганного знання української мови); висування місцевих кадрів на керівні

---

[244] Ю. Сливка подає коротку національну бібліографію питання: Ведінєєв Д., Шаповал Ю. Чи був Лаврентій Берія українським націоналістом? //Дзеркало тижня. – 2001 – 7–13 липня; Шаповал Ю. Війна після війни // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 3. – Київ; Торонто, 2001; Його ж: "Українці з радісним вигуком кинулись до мене." Як 50 років тому Лаврентій Берія розігрував "українську карту" // День. – 2003. – 20 червня; Баран В. Україна: Новітня історія (1945–1991 рр). – Львів, 2003. – Див.: Сливка Ю. Лаврентій Берія і Україна. 1953 рік / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів: Галицька видавнича спілка, 2005. – С. 3.

[245] Див.: Сливка Ю. Лаврентій Берія і Україна. 1953 рік... – С. 25.

посади; розвиток національних традицій в галузі культури і мови (ввести у республіках власні ордени і нагороди) та ін. Усе це викликало пожвавлення усіх верств населення, і, особливо, інтелегенції.

У дослідженні цитується фрагмент з виступу ректора Львівського державного університету ім. І. Франка Євгена Лазаренка про історичне значення постанови ЦК КПРС: " тут з цієї трибуни я вперше чую слова, які правильно малюють становище в західних областях України... Мені здається, що ці помилки є наслідком того, що обласний комітет партії забув основні принципи національної політики, а інколи політика, яка проводилася у Львівській області була подібною до політики, яку проводять колонізатори".[246]

Ю. Сливка зазначає, що вважаючи таку господарську і національно-політичну ситуацію вкрай небезпечною для зміцнення в Західній Україні радянської влади, Президія ЦК КПРС визнала незадовільним стан керівництва західними областями з боку ЦК КП України та Ради міністрів республіки. Тому було усунуто з поста першого секретаря ЦК КП України Леоніда Мельникова та рекомендовано на його місце Олексія Кириченка[247], а на посаду першого заступника голови Ради міністрів Олександра Корнійчука [248].

---

[246]Цит. за: Сливка Ю. Лаврентій Берія і Україна. 1953 рік – С. 46

[247] Окремі дослідники вважають, що усунення з посади першого секретаря ЦК КПУ Л. Мельникова, якого звинувачували у русифікаторстві західних областей УРСР і призначення на цю посаду українця О. Кириченка, не слід ув'язувати із змінами в національно-культурній сфері. Підтвердженням цьому може бути ставлення О. Кириченка у приватних бесідах до Київського університету, як до "розсадника націоналістів", образливі висловлювання на адресу окремих професорів. Хоча одночасно він і займався реабілітацією репресованих в Україні, багато їздив по республіці, вникаючи в життя трудових колективів, колгоспів та підприємств // Табачник Д. В., Шаповал Ю. І., Кириченко О.І.: Історія однієї політичної долі. – Укр. іст. журн. – 1990. – № 5. – С. 87–97

[248] Цит. за: Сливка Ю. Лаврентій Берія і Україна. 1953 рік – С. 38

Водночас дослідники Ю. Киричук та Ю. Сливка звернули увагу на виняткове значення західних областей України у реалізації програми Берії, про що засвідчують також його спроби змінити тактику боротьби з націоналістичним підпіллям, очолюваним ОУН: йшлося про перехід від репресивно-каральних методів до переважно пропагандистських засобів боротьби та пошуків шляхів примирення із владою. Саме в руслі цих підходів, велися переговори із заарештованими – референтом служби безпеки ЗЧ ОУН Мироном Матвієйком та керівником розвідки ЗП Української Головної Визвольної Ради Василем Охримовичем; йшлося також про можливі контакти з Василем Куком – останнім головнокомандувачем УПА; за дорученням Л. Берії до Москви із гулагівських таборів привезли сестер Бандери, Президента УГВР Кирила Осьмака та Митрополита греко-католицької церкви Йосипа Сліпого. Однак після розстрілу Л. Берії це питання було відкинуто: митрополита відіслано до табору у Мордовії; Кирила Осьмака повернули до Володимирської в'язниці, а Василя Охримовича – розстріляли [249]

Події, які відбувалися відразу після арешту Л. Берії, професор Юрій Сливка називає театром абсурду: з місць до обласних центрів і Києва йшла інформація про одностайну підтримку політики Л. Берії, як вірного ленінця, а газети та радіо – вже гучно сповіщали про викриття і арешт запеклого ворога радянського народу, агента міжнародного імперіалізму; особи, які ще вчора оспівували Л. Берію за принципову і послідовну ленінсько-сталінську національну політику комуністичної партії, вже таврували його як запеклого ворога ленінсько-сталінської дружби народів. Ю. Сливка зазначає, що такий сценарій був

---

[249] Киричук Ю. Український національний рух 40-50-х років XX ст.: ідеологія та практика... – С.301; Сливка Ю. Лаврентій Берія і Україна. 1953 рік – С. 40.

розписаний зверху і що такою була жорстока дійсність тоталітарного суспільства. [250]

Сучасна національна історіографія післявоєнного десятиріччя визначається передовсім працями про сутність сталінського режиму, окремими інтерпретаціями радянської політики у промисловому та аграрному секторах. Особливе місце в літературі знайшли процеси індустріалізації та колективізації в західних областях УРСР, нові факти та оцінки національно-визвольної боротьби на західноукраїнських землях.

---

250 Сливка Ю. Лаврентій Берія і Україна. 1953 рік – С. 50

Суспільно–політичні, етнокультурні та соціально–економічні процеси в УРСР періоду десталінізації другої половини 1950-х – першої половини 1960-х років

Сучасна національна історіографія послаблення тоталітарноі диктатури після смерті Сталіна розглядає як умову, яка вела до лібералізації усіх напрямів суспільно-політичного життя республіки, яке відображалася у нестабільності "колективного керівництва", постійній боротьбі за верховну владу. Лібералізація політичного життя означала відмову від сталінських методів державного керівництва, відкинутих XX з'їздом КПРС, та перехід України на новий шлях розвитку.

Для тодішнього радянського суспільства повість письменника Іллі Еренбурга "Відлига", що з'явилася у 1954 р. дала назву цілому історичному періоду, який розпочався після смерті Сталіна. Цей новий етап, який визначався послабленням тоталітарноі влади, передовсім зачепив мільйони людей, які були в'язнями системи. За амністією уже в перші тижні було звільнено з радянських концтаборів 1,2 млн. ув'язнених. Розпочався процес реабілітації в'язнів.

У сучасних виданнях зазначається, що для значної кількості українців ГУЛАГ продовжував існувати і після смерті Сталіна. В'язні Воркути, Норильська, Магадана та інших місць примусової праці, серед яких було немало оунівців, бійців УПА і "банд пособників", у 1953 р. провели серію страйків, протестуючи проти нелюдських умов праці і режиму. Відомо про жорстоке придушення страйків адміністрацією таборів. У травні–червні 1954 р. відбулося повстання в таборі Кінгір (Казахстан), для придушення якого застосовували навіть танки. Переважна більшість повстанців, які загинули, були українці[251].

---

[251] Див.: Порендовський В.-І. У кігтяг СПЕЦЛАГУ (Кенгір 1949–1954).Спогади. – Львів: Вид-во "Сполом", 2005. – 272 с.

У післявоєнний час про ситуацію в СРСР заговорили і на Заході. Історик С.В.Кульчицький вважає, що першим проривом інформаційної блокади став 1955 р., коли із "Відкритого листа українських політичних в'язнів до Об'єднаних Націй", підписаного ув'язненими мордовських спецтаборів, світ дізнався про становище в радянських концтаборах[252].

Дещо змінилася ситуація із ув'язненими українцями: держава амністувала після десятирічного ув'язнення засуджених за співробітництво з окупаційним режимом під час війни; до 1957 р. на Україну повернулися 65 534 оунівці, вояки УПА і "банд пособники"[253].

Як зазначає С.В.Кульчицький, реабілітації не підлягали колабораціоністи, активні діячі ОУН-УПА, жертви політичних репресій до 1934 р., а також усі репресовані під гаслом "українського буржуазного націоналізму" І ще на один аспект вказує дослідник – держава не визнала себе винною у депортаціях селян під час масової колективізації, вибіркової депортації населення західних областей, депортацій кримських татар, німців та інших етнічних груп з України[254].

У нових політичних реаліях післясталінського СРСР доповідь М. Хрущова на XX з'їзді КПРС справила значний вплив на мільйони радянських людей. У ній на незаперечних фактах доводилася відповідальність Й.Сталіна за трагедію перших років війни з гітлерівською Німеччиною, депортації цілих народів за звинуваченням у "співробітництві з ворогом", масові репресії 1937–1938 рр. і післявоєнних років – "ленінградська справа", "справа лікарів-вбивць" та ін..

---

[252] Кульчицький С.В. Спроби реформ (1956–1964) // Укр. іст. журн. – 1998. – № 2. – С.107

[253] Там само. – С.108.

[254] Там само. – С.108.

Проте сучасні українські дослідники нині звертають увагу і на обмежений характер історичної доповіді Микити Хрущова. Дослідник С.В. Кульчицький зазначає, що, незважаючи на інформаційну насиченість та емоційність, доповідь скоріше маскувала справжню картину недалекого минулого. У ній засуджувалися тільки зовнішні прояви тоталітаризму ("культ особи" і найбільш вражаючі випадки зловживання владою – масові репресії). Що ж до історії радянського суспільства, то вона як і раніше розглядалася крізь призму сталінського "Короткого курсу історії ВКП(б)", а політика партії на всіх етапах "соціалістичного і комуністичного будівництва" визнавалася правильною[255].

Однак, все таки, реалії хрущовської відлиги дуже швидко змінювали республіку, торкаючись усіх сфер суспільно-політичного життя, в тому числі і радянської і партійної номенклатури, яка дуже жваво відчувала і реагувала на зміни у суспільстві. Професор Станіслав Кульчицький назагал виділяє такі головні тенденції українського радянського суспільства другої половини 50-х рр.:

1) відбулася загальна лібералізація суспільно-політичного життя в СРСР; компартійно-радянська олігархія відмовилася від терористичних методів державного управління;

2) УРСР почала одержувати політичні девіденди від свого становища найбільшої національної республіки; смерть Сталіна поставила центр у становище "колективного керівництва" і викликала підвищену дружелюбність до України з боку претендентів на владу і, особливо, Хрущова. Останній вважав республіку "своєю";

3) з перемогою М. Хрущова українська політична еліта дістала істотну перевагу над управлінською елітою ін-

[255] Див.: Кульчицький С.В. Спроби реформ (1956–1964)... С.107

ших регіонів країни, адже кадри, які новий вождь знав особисто і міг покластися на них, походили здебільшого з України[256].

Водночас зміни у владі творили можливості для нового етапу розвитку передовсім партійної номенклатури. Як зазначає С. В. Кульчицький, членство у президії ЦК КПРС було ознакою приналежності до компартійної радянської олігархії, якій належала вся повнота влади в СРСР. Формальним лідером серед десяти членів президії вважався перший секретар ЦК КПРС. Але офіційне проголошення "колективного керівництва" після XX з'їзду КПРС свідчило, що члени президії не збиралися коритися людині, яку вони самі призначили на цю посаду, – М. Хрущову. Фактичним лідером у системі диктаторської влади мав стати найсильніший[257]

Згодом політичні реалії засвідчили, що навіть несуттєва десталінізація радянського режиму викликали опір з боку окремих ортодоксів керівництва Комуністичної партії, які здійснили спробу усунути М. Хрущова від влади. Учасників змови – голову союзного уряду Г Маленкова та його заступників В. Молотова і Л. Кагановича було звільнено з високих державних посад, що таким чином створило умови для подальшої лібералізації у суспільстві.[258]

В одній із сучасних робіт С. В. Кульчицький, аналізуючи XX з'їзд КПРС і політичну ситуацію епохи акцентує увагу не на з'їзді КПРС, а на еволюції радянського комунізму, зазначаючи: "Спадщина радянського комунізму вкорінена в нас самих. Вона виявляється, по-перше, у матеріальній та психологічній залежності надто великої

[256] Кульчицький С.В. Спроби реформ (1956–1964) С.111–112.

[257] Там само... С.105.

[258] Див.: Історія України / Відп. ред. Ю. Сливка; керівник авт. кол. Ю. Зайцев. – Вид. 3-тє, перероб. і доп. – Львів: Світ, 2002. – С. 350.

кількості людей від держави. Вона виявляється, по-друге, у невмінні "слуг народу" подолати в собі ставлення до держави як до приватної власності. Проте в Україні вже формується покоління, яке відстоює своє право жити в демократичному суспільстві."[259]

Зміни, які відбувалися у республіці після смерті Й. Сталіна прийнято називати новою хвилею українізації. Часткове реформування тоталітарної радянської системи, спрямоване на перетворення її у більш життєвий суспільний організм, далося взнаки і в духовному житті.

Для українців такою першою "ластівкою" пробудження стала публікація в червні 1955 р. в "Литературной газете" статті О. Довженка "Мистецтво живопису і сучасність", яка містила заклик "розширювати творчі межі соціалістичного реалізму" Стаття знайшла підтримку в Україні і за її межами і сприйнялася як сигнал нових можливостей для вільного творчого пошуку.[260]

В історичній літературі зазначається, що найшвидше на нову політичну ситуацію в Україні відреагували письменники. З позицій "розширеного трактування методу соціалістичного реалізму" написані автобіографічна повість "Розстріляне безсмертя", "Мазепа" та повість "Третя рота" В. Сосюри, роман Л. Первомайського "Дикий мед" та роман Г Тютюнника "Вир" У національно-культурному контексті політична "відлига" спричинила нову хвилю "українізації", що вилилось у порушенні питання про збереження української мови та розширенні сфери її вживання, появі низки нових україномовних видань.

Однак у мовному питанні, як це доречно підмітили В. К. Баран та В. М. Даниленко, ситуація погіршилася у

---

[259] Кульчицький С. В. XX з'їзд КПРС – переломний пункт в історії радянського комунізму // Укр. істор. журн. – 2006. – № 2. – С. 125.

[260] Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.). Сер. "Україна крізь віки" – Т. 13. – К.: Видавничий Дім "Альтернативи", 1999. – С. 115.

зв'язку з освітньою реформою. Коли у листопаді 1958 р. ЦК КПРС опублікував тези про реформу освіти, де містилося положення, що батьки самі повинні вибирати якою мовою повинні навчатись їхні діти, то це викликало хвилю протестів в Україні і не знайшло навіть підтримки у керівництва республіки. Секретар ЦК Компартії України з питань культури й освіти С. Червоненко, член Президії ЦК КПУ і заступник Голови Ради Міністрів УРСР С. Гречуха та інші вважали, що українська мова має залишитися обов'язковою для вивчення у російськомовних школах України. Вони також настоювали, щоб республіка мала більше прав у сфері освіти та контролю над нею.[261] Згодом, під тиском реальних обставин навіть перший секретар ЦК КПУ П. Шелест неодноразово висловлювався на захист української мови.

Назагал, усі ці процеси, які відбувалися в тодішньому українському суспільстві були пов'язані із загальними демократичними змінами, що проходили у специфічній формі і були означені дослідниками як десталінізація. У сучасній українській історичній науці виділяють три етапи цієї десталінізації: перший період, який тривав з весни 1953 р. до початку 1956 р. і був пов'язаний з амністією для засуджених на малі терміни, ліквідацією воєнних трибуналів військ МВС і Особливих нарад МВС, які мали право застосовувати в адміністративному порядку заслання та ув'язнення; введенням змін до карно-процесуальних кодексів; створенням комісії Президії ЦК КПРС для вивчення справ жертв масових репресій та прийняттям положення про прокурорський нагляд; здійсненням кадрових змін у республіканській партійній організації; другий період, – тривав з початку 1956 р. до осені 1961 р. і був означений XX з'їздом КПРС, де вперше

---

[261] Див.: Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.)... С. 118.

прозвучала критика "культу особи" Сталіна і, частково, почали говорити про диктаторські методи соціалістичного будівництва; із таборів і спецпоселень на Україну повернулися ще декілька десятків тисяч ув'язнених; третій період, – охоплював час з кінця 1961 р. до осені 1964 р. і був пов'язаний з XXII з'їздом КПРС і ще масштабнішою критикою "культу особи" Сталіна та його підручних, зокрема із злочинною діяльністю Л. Кагановича в Україні. З усуненням від влади М.С. Хрущова у жовтні 1964 р. десталінізацію фактично було припинено.[262]

Дослідники В.К. Баран та В.М. Даниленко, аналізуючи розвиток радянського тоталітарного режиму від середини 50-х до 60-х років XX ст., розкриваючи суспільно-політичні, соціально-економічні, національно-духовні процеси в радянській Україні стверджують, що лібералізація суспільного життя в СРСР була неповною і непослідовною. Вона закінчилася на рубежі 60–70-рр. XX ст., а правляча партійна верхівка остаточно відкинули лібералізм і покінчила з інерцією "відлиги" Історики роблять принциповий висновок, що у цей час було розвіяно ілюзію про суверенність союзних республік.[263]

Сучасна історіографія соціально-економічних процесів в УРСР періоду десталінізації демонструє активні зміни, які відбувалися як в організації управління так і самого виробничого процесу, його фінансового забезпечення, кадрових змін.

У національній історіографії соціально-економічного розвитку означеного періоду зазначається також, що економічний розвиток України у кінці 50-х – на початку 60-х рр. визначався й тим, що республіка розвивалася

[262] Див.: Історія України / Відп. ред. Ю. Сливка; керівник авт. кол. Ю. Зайцев... С. 350.

[263] Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.)... С. 71–73.

разом з країнами радянського блоку і ці дії координувалися по лінії Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ). Експорт республіки, крім традиційних сировинних ресурсів, палива, металу був представлений продукцією машинобудування: у 1964 р. почали експортувати літаки Ту-124 і АН-24.

В історичних виданнях відмічено, що серед економічних здобутків республіки й те, що на початку 1960-х рр. стали до ладу нові об'єкти – нафтопровід "Дружба" і перша черга об'єднаної системи електропередач "Мир", які проходили територією УРСР і були збудовані спільними зусиллями СРСР, НДР, Польщі, Чехословаччини та Угорщини.

Характерні зміни у господарському житті ілюструє і література присвячена міжнародним економічним зв'язкам. Прагнучи посилити політичний вплив на країни "третього світу" Москва зобов'язувалася будувати там об'єкти народногосподарського призначення. Вже в середині 60-х рр.. за допомогою СРСР у країнах Азії, Африки і Латинської Америки зводилося понад півтисячі різних об'єктів. Відповідно підприємства і проектно-конструкторські організації України намагалися взяти участь у їх будівництві. Спеціалісти Запоріжжя, Жданова, Дніпропетровська та інших українських міст стали учасниками будівництва 149 підприємств, в тому числі й найбільшого в Азії Бхілайського металургійного заводу в Індії[264].

У літературі зазначено, що у другій половині 50-х рр. почався особливо інтенсивний пошук найбільш ефективних шляхів господарського управління, декларувався курс навіть на його демократизацію. Україні, як й іншим союзним республікам, було надано більше прав, розширювалися правові можливості місцевих Рад. Проте на практиці справжнього суверенітету досягнуто не було.

[264] Кульчицький С.В. Спроби реформ (1956–1964)... С.105.

Водночас проголошувані принципи не відповідали реаліям життя. Так, вживалися заходи щодо скорочення управлінського апарату, а в дійсності його чисельність продовжувала зростати[265].

Як зазначають окремі історичні видання, участь УРСР у міжнародному економічному співробітництві базувалася передовсім на господарських зрушеннях, які відбулися у самій республіці. Передовсім йдеться про зміни в управлінні промисловістю, які у післясталінський період йшли дуже активно: у 1953 р. було зменшено кількість союзних – з 30 до 20 та союзно-республіканських – з 21 до 13 міністерств; з 1953 р. до 1956 р. близько 10 тис. підприємств та установ перейшли в підпорядкування УРСР, що збільшило частку республіканської промисловості з 36,0 до 76,0 %.

В сучасних історіографічних виданнях зазначено, що економічні зміни 50-х рр. пов'язувались владою передовсім з новою системою організації управління, як в рамках усієї держави, так і на республіканському рівні.

Економічні зміни в УРСР визначалися насамперед законом Верховної Ради СРСР, прийнятим навесні 1957 р. про ради народного господарства, згідно якого на місці старої системи галузевого централізованого управління впроваджувалися раднаргоспи. Новостворені господарські структури здійснювали управління промисловістю і будівництвом у відповідних економічних адміністративних районах. У ході реформи створювалося 11 раднаргоспів, яким підпорядковувалися більшість підприємств; в 1960 р. створено додатково ще 3 раднаргоспи. Реорганізація в промисловості вже у 1957 р. привела до ліквідації 10 союзних і 15 союзно-республіканських міністерств та,

---

[265] Курносов Ю.О. Соціально-політичний розвиток УРСР у 50-х – першій половині 60-х рр. // Укр. іст. журн. – 1990. –№ 5. – С.84.

водночас, до об'єднання міністерства оборонної промисловості й загального машинобудування та електростанцій і будівництва електростанцій.

Зміст адміністративно-господарських перетворень в Україні полягав у наступному: було ліквідовано 11 промислових і будівельних міністерств, а 2 міністерства з союзно-республіканських перетворені у республіканські; міністерства, що залишилися, звільнялися від безпосереднього управління підприємствами, а здійснювали керівництво через ради народного господарства; майже вся промисловість України була підпорядкована Раді Міністрів УРСР, в тому числі радам народного господарства[266].

Більшість дослідників сходяться на думці, що нова система породила багато труднощів, пов'язаних із втратою контролю центру над республіками і вже в 1962 р. розпочався процес укрупнення раднаргоспів. Економічна складова демонструвала, що перехід від галузевого принципу управління до територіального не виправдав себе. Передовсім дослідники звертають увагу на те, що економіка розвивалася екстенсивним шляхом, недостатньо було коштів для технічної модернізації виробництва. Зрештою про це свідчили і показники розвитку промисловості групи Б: у 1958–1965 рр. в структурі промисловості України частка легкої промисловості зменшилася з 2,5 до 1,7 %, а харчової – з 17,3 до15,7 %[267]

У сучасних дослідженнях, які висвітлюють розвиток промисловості 60-х рр., передовсім відображено виникнення перших виробничих об'єднань або комплексів, які сформувалися за галузевим принципом і користувалися правом юридичної особи та перебували на повному гос-

[266] Історія України / Відп. ред. Ю. Сливка; керівник авт. кол. Ю. Зайцев... С. 352.

[267] Баран В. Спроба реформ // Історія України / Відп. ред. Ю. Сливка; керівник авт. кол. Ю. Зайцев. – Вид. 3-тє, переробл. і доп. – Львів: Світ, 2002. – С. 352.

прозрахунку. Першим таким об'єднанням стала у 1961 р. взуттєва фірма "Прогрес" у Львові. На кінець 1962 р. у Львівському раднаргоспі налічувалося 26 виробничих об'єднань. Нова форма управління дуже швидко довела доцільність такого об'єднання і їх стали називати "радянськими фірмами".[268]

У соціально-економічних виданнях зазначено, що ще більшою динамікою змін означений період другої половини 50-х – початку 60-х рр. в галузі сільського господарства. Історики пов'язують це не лише з економічно-господарськими тенденціями його загальнодержавного розвитку, але й з особистим вміщуванням у ці процеси М.С. Хрущова. Передовсім новації стосувалися обмеження особистих господарств колгоспників; вводилися податки за утримання худоби в особистій власності громадян, які не були членами колгоспів, аналогічний податок стосувався і громадян-власників худоби, які не займаються суспільно-корисною працею, та з громадян, що утримують худобу з метою особистого збагачення. Усе це вело до зменшення поголів'я великої рогатої худоби в підсобних господарствах.

Не кращою була ситуація і в зерновому господарстві республіки. Статистичні дані, показують, що після 1958 р. темпи розвитку сільського господарства значно знизились, а у 1960 р. валовий збір зерна в Україні не досягав довоєнного рівня. Стан зернового ринку спричинив те, що СРСР змушений був купувати зерно у США. Окремі дослідники стверджують, що усе це було свідченням банкрутства колгоспно-радгоспної системи господарювання[269].

У підсумку, зазначає історик Ю. О. Курносов плани семирічки у сільському господарстві не були виконані, хоча перший секретар Компартії України М.В. Підгорний

[268] Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.)... С. 101.

[269] Баран В. Спроба реформ... – С. 353.

заявляв про її виконання за 5 років. Серед причин такого стану – нереальність планів, непродуманість рішень в організації сільськогосподарського виробництва; негативну роль відігравало то укрупнення, то розукрупнення колгоспів, злиття або ліквідація так званих неперспективних сіл; необґрунтованість перетворення колгоспів у радгоспи; недостатніми залишалися і капіталовкладення у сільське господарство[270]

Таким чином, у сучасних історичних виданнях присвячених аналізу розвитку сільського господарства у другій половині 50-х – першій половині 60-х рр. робиться висновок про малоефективність колгоспів і радгоспів, про стримування розвитку особистих підсобних господарств, здійснення численних волюнтаристських заходів по керівництву сільсько-господарським виробництвом, що й гальмувало розвиток аграрного сектору економіки в цілому.

Водночас період другої половини 50-х – першої половини 60-х рр., зазначають історики, означений пошуком влади не лише нових методів господарювання, але й посиленням виробничої активності працівників промисловості і сільського господарства. Зокрема таким явищем цих років був рух за комуністичне ставлення до праці ("за комуністичну працю") – нова форма соціалістичного змагання, а точніше, змагального волюнтаризму. Він з'явився на хвилі політичного піднесення й ентузіазму трудящих. Одним з перших на Україні у змагання за почесне звання ударників і бригад комуністичної праці включилися робітники Харкова і міст Придніпров'я, Києва і підприємства Донбасу. До 1965 р. учасниками руху "за комуністичне ставлення до праці"

[270] Курносов Ю.О. Соціально-політичний розвиток УРСР у 50-х – першій половині 60-х рр.   С.83.

була майже половина усіх робітників і службовців. Водночас в організації і розгортанні руху дедалі помітніше проявлявся формалізм у присвоєнні почесних звань[271]. Згодом престиж руху був цілком підірваний.

Що ж до сільського господарства, то дуже часто в цей період ігнорувалися здобутки аграрної науки, підмінюючи її "передовим досвідом" окремих виробничників та суб'єктивізмом.

Сучасні історичні праці показують, що післясталінське десятиріччя означене певною увагою влади до соціальних питань. Дослідники відзначають, що після XX з'їзду КПРС посилилася увага до проблем добробуту радянських людей. Насамперед, поступово збільшувалася заробітна плата, яка в 1960–1965 рр. у робітників і службовців зросла в середньому на 16 крб. на місяць при одночасному скороченні робочого дня й запровадженні п'ятиденного робочого тижня. У першу чергу підвищувалася зарплата низькооплачуваним робітникам і службовцям, зменшувалися податки з неї, а деякі категорії працівників звільнялися від них повністю[272].

Водночас, на фоні скорочення темпів розвитку промисловості і трудностей у розвитку сільського господарства, в історичній літературі відображено феномен М. Хрущова у розширенні житлового бідівництва та вирішенні квартирного питання. Курс на масштабне будівництво житла, який підтримував особисто М. Хрущов, хоч і збіднював архітектуру міст, але при допомозі збірних блочних і великопанельних конструкцій, які вироблялися за типовими проектами і в народі називались "хрущовками", дозволив зменшити гостроту житлової проблеми: у

[271] Курносов Ю.О. Соціально-політичний розвиток УРСР у 50-х – першій половині 60-х рр... С.85.

[272] Там само. – С.85.

1956–1964 рр. поліпшили житлові умови 8,8 млн осіб, а у 1961–1965 рр. – 9,1 млн[273].

Дослідник Ю. О. Курносов подає статистичні дані: якщо в довоєнне двадцятиліття у республіці було введено в дію 78,5 тис. кв. м. загальної (корисної) площі, то лише в 1956–1965 рр. – понад 182 тис. кв. м. Одночасно розширювалася мережа торгівлі й громадського харчування, збільшувалася кількість установ охорони здоров'я, поліпшувалося побутове обслуговування населення[274].

Назагал, в історичних виданнях робиться висновок, що зменшення питомої ваги виробництва предметів споживання у валовій продукції промисловості, зміна курсу карбованця, проведена у 1961 р., негативно позначилися на життєвому рівні населення. Заходи уряду не сприяли, а гальмували зростання виробництва сільськогосподарської продукції: заборонено було тримати худобу в містах, обмежено розміри присадибних ділянок колгоспників та ін. Збільшення цін на окремі продукти харчування викликало незадоволення населення, а у Новочеркаську в 1962 р., привело до страйку і демонстрації, яка була розстріляна військами. Неврожай 1963 р. ще більше загострив скрутне становище з продовольством у республіці, особливо з хлібом.

Отже, період другої половини 50-х – першої половини 60-х рр., який увійшов у національну історіографію як "доба правління М.Хрущова" назагал був означений кризою тоталітарного режиму, широкими соціально-економічними реформами та лібералізацією культурно-національного життя.

---

[273] Історія України / Відп. ред. Ю. Сливка; керівник авт. кол. Ю. Зайцев... С. 356.

[274] Курносов Ю.О. Соціально-політичний розвиток УРСР у 50-х – першій половині 60-х рр... С.85.

Українська РСР у період застійних процесів і явищ другої половини 1960–х – першої половини 1980–х років

Сучасна українська історіографія другої половини 60-х – першої половини 80-х рр. головним чином зосереджується на аналізі змін, які торкнулися радянської тоталітарної системи і були пов'язані зі зміною партійного керівництва в державі.

Зміщення у 1964 р. М.Хрущова з поста Першого секретаря ЦК КПРС ознаменувало поворот у великій політиці: невдовзі було вжито ряд заходів, спрямованих на згортання демократичних процесів хрущовської "відлиги" Процес їх згортання супроводжувався наступом реакційних сил, свідченням чого стали масові арешти українських патріотів у середині 1960-х та на початку 1970-х років, постійні цькування і переслідування учасників національного руху в другій половині 70-х – на початку 80-х років XX століття.

У новітніх дослідженнях другої половини 60-х рр. звернуто увагу на господарську складову в діяльності нового керівництва СРСР на чолі з Леонідом Брежнєвим щодо вироблення власної концепції розвитку економіки.[275] Що ж до України, то друга половина 60-х рр. в економічному житті республіки була ознаменована господарсько-економічною реформою, яка отримала в народі назву "косигінської" Історичні видання, які заторкують цей період ілюструють, що в середині 60-х рр. розпочалися пошуки нового механізму господарювання, який би забезпечив високу ефективність виробництва. Дослідник В. Баран зазначає, що продовжувалась дискусія розпочата ще у вересні

[275] Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.)... С. 148–153.

1962 р. професором харківського інженерно-економічного інституту О. Ліберманом, який опублікував у газеті "Правда" статтю "План, прибуток і премія".[276] Йшлося про пошук шляхів вдосконалення економічного планування та управління. Економічна дискусія доводила необхідність проведення кардинальної фінансово-господарської реформи.

Дослідження економічної реформи показують, що її початок визначив вересневий 1965 р. пленум ЦК КПРС. На пленумі критикували прорахунки допущені М. Хрущовим у різних галузях господарства, зокрема, порушення необхідних пропорцій між різними галузями виробництва, незадовільне використання основних фондів та виробничих потужностей. Критикували і планові завдання, які ставились перед підприємствами, де основним критерієм був кількісний показник, а не показник реалізації продукції.

Врешті пленум ухвалив ліквідувати раднаргоспи і відновити галузеву систему управління промисловістю. Як відзначено в аналітичних роботах, на практиці перехід від територіальної до галузевої системи управління означав поступове відновлення жорсткого, всеохоплюючого контролю союзних органів над економікою України. Тобто після відносної господарської автономії республіки, пов'язаної з політикою децентралізації, відновлювалася залежність України від союзних міністерств і відомств, які ігнорували національні інтереси і внутрішні потреби республіки.

Історик В. Баран зазначає, що дискусія, проведена на початку 60-х років, показала непридатність "валу" – обсягу валової продукції – як головного планового показника.

---

[276] Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991рр.). – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. – С. 237

Тому тепер в основу оцінки господарської діяльності підприємств ставилися насамперед показники обсягу реалізації продукції, одержаного прибутку і виконання завдань щодо поставок найважливіших видів продукції.[277]

Назагал, проведена реформа оцінювалася владними структурами позитивно, і як така, що дала відчутні результати. Водночас, окремі економісти стверджували, що реформа мала скромніші результати, а по деяких економічних показниках вони навіть погіршилися. Йдеться про те, що високі звітні цифри досягалися насамперед завдяки прихованому підвищенню оптових цін.

В. Баран звертає увагу на ще одну особливість проведення реформи: в той час як голова Ради Міністрів СРСР О. Косигін виступав за розвиток нових форм і методів керівництва, генсек Л. Брежнєв, ставився до реформи з підкресленою байдужістю. Саме тому партійні інстанції і господарська бюрократія працювали по-старому: диктуючи, наказуючи, вимагаючи. Особливо змінилося відношення до реформи радянського керівництва після відомих подій 1968 р. у Чехословаччині. "Празька весна" серйозно налякала радянське керівництво, яке почало посилювати централізоване планування і силове управління.[278]

Проведення економічної реформи у республіці, за оцінкою переважної більшості дослідників, показало неможливість економічного реформування без політичних змін, без демократизації органів влади та управління, що на практиці означало реальне просування у бік суверенітету республіки.

Ще один напрямок сучасної української історіографії пов'язаний із станом розвитку культури другої половини 60-х – першої половини 80-х рр. Історичні дослідження

---

[277] Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991рр.)... С. 248.
[278] Там само. – С. 253.

показують, що на кінець 60-х рр. демократичні процеси в Україні, як і в усьому СРСР гальмуалися як в культурному, так і в усьому суспільно-політичному житті. Характерними стали посилення диктату центру, переслідування інакомислячих, політичні арешти і ін. Відповідно у сфері культури влада намагалася провести відповідну структуризацію передовсім управлінських структур з тим, щоби поставити їх діяльність під відповідний контроль.[279]

Скажімо на Україні міністерство культури УРСР було головним державним органом керівництва республіканськими установами культури. Воно було у союзно-республіканському підпорядкуванні і підзвітне Раді Міністрів УРСР та Міністерству культури СРСР. Структура міністерства культури УРСР була спроектована по вертикалі і налічувала 26 обласних управлінь культури та 124 відділи культури в містах обласного підпорядкування, в компетенції яких перебувало управління власне професійним мистецтвом. На відміну від самодіяльного, професійне мистецтво не мало такої широко розгалуженої мережі і хоч курс на "впровадження культури в маси" активно пропагувався та заохочувався, професійні мистецькі заклади концентрувалися у найкрупніших адміністративних центрах.[280]

Відповідно, як зазначено в історичних виданнях, діяльність державних та партійних органів, які здійснювали керівництво сферою професійного мистецтва, спрямовувалася на забезпечення стабільного функціонування галузі культури та активне заохочення творчої інтелігенції

---

[279] Див.: Юрчук В.І. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні. – К.: Асоціація "Україна", 1995. – С. 75.

[280] Крупник Л.О. Державна політика у сфері українського професійного мистецтва (1965–1985): автореф. дис.... канд. іст. наук. – Львів, 2003. – С. 7

до співпраці з державою. Ця широко розгалужена система сприяла накопиченню адміністративно-управлінського досвіду, проте головним її недоліком було те, що республіканська державна інфраструктура управління ніколи за умов підпорядкованості центральним державним органам та партійному керівництву не враховувала українських національних інтересів.[281]

Разом з тим, в історичних виданнях відзначено, що у 60–70-х рр. значна увага була приділена будівництву закладів культури, їх технічному оснащенню.

Якщо до 60-х рр. основною культурною новобудовою у сільській місцевості був клуб, то в наступні роки на його місці постає сільський будинок культури. Як правило, останній будувався за типовим проектом, що передбачав приміщення для роботи гуртків, читальний та концертний зали тощо. У 1975 р. будинки культури діяли на території кожної сільської ради.[282]

Попри загальну "радянізацію" у сфері культури львівська дослідниця Т. Галайчак, зазначає, що національно-культурне життя в західному регіоні відображало загальні тенденції культурних процесів в СРСР і в Україні, але водночас через причини, в т. ч. й історичні умови, мало певні особливості: у підпіллі діяла греко-католицька церква, набагато сильнішими, ніж на сході України, були й позиції православної церкви, високою залишалась релігійність населення; порівняно зі східними областями населення краю виявляло стійкіший опір русифікації, насаджуванню радянських звичаїв та обрядів, зберігало вірність народним

[281] Крупник Л.О. Державна політика у сфері українського професійного мистецтва (1965–1985)... С. 7

[282] Кривчик Г Г Протиріччя культурного розвитку українського села у 1960–80-ті рр. // Укр. іст. журн. – 2002. – № 5. – С. 26.

традиціям[283]. І далі, з посиланням на історика І. Терлюка[284], дослідниця зазначає: у другій половині 1960-х рр. західні області України були все ще регіоном із мононаціональним населенням (українці становили більше 90 відсотків), високим рівнем національної свідомості, з безумовним переважанням української мови.[285]

В оцінці національно-культурних процесів другої половини 1960-х рр. українські історики стоять на засадах, що попри суперечливий характер хрущовських перетворень, лібералізація все ж поволі давала позитивні результати, привносячи не тільки нову політичну, але і духовну атмосферу. Чи не найважливішим здобутком пом'якшення політичного клімату, меншої регламентації та більшого динамізму культурного життя стала поява шістдесятників (М. Вінграновський, І. Драч, І. Дзюба, Л. Костенко, В. Симоненко, Є. Сверстюк, І. Світличний, В. Стус, В. Чорновіл та ін.). Новаторська діяльність українських митців значним чином вплинула на процес національно-культурного пробудження України. Відродження власної культури розпочалося із захисту її складових, а саме: мови, літератури, історії, етнографії тощо.

Водночас ці групи молодих інтелектуалів, які по-новому оцінювали реалії соціалістичного буття, відображаючи це у своїй творчості, робили виклик існуючій радянській системі цінностей і орієнтирів.

Оригінальне спостереження з цього приводу подає дослідниця О. Заплатинська, зазначаючи, що у 1970-х рр. поняття "новатори" набуває відверто негативного відтінку, і воно використовується для означення інтелі-

[283] Культурне життя в Україні: західні землі. Т. III / Упоряд. Т. Галайчак, О. Луцький. – Львів.: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006. – С. 3.

[284] Терлюк І. Росіяни західних областей України. – Львів, 1997 – С. 5.

[285] Культурне життя в Україні: західні землі. Т. III / Упоряд. Т. Галайчак, О. Луцький... С. 3.

генції , яку "імперіалістичному Заходу" вдалося збити з "вірних" ідеологічних позицій. А надалі майже повністю виходить із ужитку, що пояснюється не тільки зникненням нонконформістських явищ, скільки бажанням приховати їх від громадськості, яка у 1970-х рр. реагувала лише на розкритиковану продукцію, сподіваючись знайти альтернативу соцреалістичним літературі й мистецтву.[286]

Ще один феномен, який досить активно нині вивчається, представляє національне життя в УРСР другої половини 60-х рр. – першої половини 80-х рр. в контексті виникнення та діяльності – "руху опору" – морального, а згодом і політичного протистояння тоталітарній системі. Синтетичною роботою цієї теми стала монографія Г Касьянова "Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років[287], де висвітлюються події пов'язані з виникненням і розвитком протестного руху в 1960–80-х роках; показано протистояння української інтелегенції тоталітарній державі; спроби національно-культурного відродження 60-х років і його придушення; формування опозиції режиму; політичні течії в дисиденському русі; "український самвидав"; репресії проти інакодумців. Аналогічні проблеми підняті і в книзі Є. Сверстюка "Шістдесятники і Захід / Блудні сини України"[288].

Дослідник Г. Касьянов зазначав, що рух опору 1960-80-х років став, крім усього іншого, своєрідним генетичним кодом подій, які привели до незалежності України. Вчений визначив такі характерні ознаки цього руху: більшість вимог, програм, ідей, які висувалися цим рухом, у тій чи іншій мірі здійснилися або ж здійснюються у сучасній Україні;

[286] Заплатинська О. О. "Формалізм чи новаторство?": Інтелектуальний нонконформізм в офіційному дискурсі 1960–1970-х рр. в Україні // Укр. іст. журн. – 2006. – № 1. – С. 155.

[287] Касьянов Г Незгодні: українська інтелегенція в русі опору 1960–80-х років. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.

[288] Сверстюк Є. Шістдесятники і Захід / Блудні сини України. – К., 1993. – С. 23–32.

майже весь політичний спектр, який був представлений у русі опору, й на сьогодні залишається активним фактором, що впливає на суспільно-політичне життя; рух опору 60–80-х років у багатьох своїх проявах став завершенням майже вікової духовно-політичної еволюції української інтелігенції, підсумком розвитку її ідейної традиції; на жаль діячі руху поки що не дали наочних прикладів розвитку цієї традиції, виведення її на якісно новий інтелектуальний і політичний рівень[289]

Водночас Григорій Касьянов акцентує увагу на специфіці чи парадоксальності цього руху, який був породжений радянською системою, виріс із неї і боровся проти неї, нерідко спираючись на її ідейні засади, навіть, юридичні норми. Ще одна особливість, це те, що й самі учасники руху опору у переважній своїй більшості були породженням цієї системи, були виховані нею, а окремі й досі несуть на собі її відбиття[290].

Певним підсумком в оцінці руху опору радянській тоталітарній системі означеного періоду стала книга А. М. Русначенка "Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років", де розкрито зміст та стан розвитку українського визвольного руху в період, що передував незалежності в контексті антитоталітарних рухів у Центральній і Східній Європі; подано масштаби, рівень, організацію і проблеми цього руху; висвітлено діяльність як підпільної течії руху у вигляді груп, гуртків, так і більш відкриті форми боротьби за незалежність і демократію проти імперіалізму і тоталітаризму[291].

---

289 Касьянов Г Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років...– С.5.

290 Там само..– С.5.

291 Русначенко А. М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1998. – 720 с.

Окремо в монографії А. М. Русначенка досліджується український "самвидав", що з'явився у результаті зосередження в руках тоталітарної держави засобів контролю, заборони виготовлення та розповсюдження друкованої продукції, відмови публікувати "небажані" матеріали. Найвідомішими творами українського "самвидаву" стали праці Ю. Бадзя "Право жити", І. Геля "Грані культури", І. Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація", В.Мороза "Репортаж із заповідника імені Берії", В.Чорновола "Лихо з розуму" Через їх нелегальне розповсюдження, друк за кордоном, змістовну невідповідність комуністичним догмам вони кваліфікувалися як "антирадянські документи" і на цій підставі їх авторів притягували до кримінальної відповідальності. Велике значення для еволюції українського національно-патріотичного руху мала публікація періодичного позацензурного часопису "Український вісник", який означав вихід національно-патріотичного руху УРСР на вищий щабель свого розвитку.

Нині особлива увага істориків прикута до аналізу національно-визвольного руху, який відбувався у 70-х рр. Передовсім йдеться про погроми, які були влаштовані органами КДБ СРСР українським дисидентам, їх арешти, робітничі заворушення у Дніпропетровську, Дніпродзержинську, Кам'янці-Подільському, нагляд властей над представниками творчої інтелегенції.

Одіозною фігорою, з яким уособлювали репресії в тодішньому українському суспільстві, своєрідним "республіканським сусловим"[292] став В. Маланчук.

Досить розлогу характеристику діянь В. Маланчука подає історик з Національного університету "Острозька академія" Віталій Яремчук. У монографії, присвяченій аналізу української історіографії післясталінської доби, він зазна-

---

[292] Суслов М. – секретар ЦК КПРС з ідеології, який відзначався своїм консерватизмом і з особою якого асоціювали гоніння проти творчої інтелігенції, науковців, а то й проти членів Комуністичної партії.

чає, що найвідданішим і найпослідовнішим провідником курсу московських патронів у республіці був секретар з ідеології Львівського обкому партії в 1963-1967 рр., заступник міністра вищої і середньої освіти УРСР у 1967-1972 рр., а згодом секретар ЦК КПУ з ідеології доктор історичних наук Валентин Маланчук. Саме він уособлював консервативну частину українських "верхів", заперечуючи навіть проти обмеженої реабілітації М.Грушевського. Полемізуючи з прихильниками зміни ставлення до спадщини видатного науковця, – В.Маланчук у своїй статті про "дві концепції минулого і сучасного України" писав: «Не заперечуємо, що викладений у ряді розділів основної праці М.Грушевського "Історія України-Руси" історичний матеріал має фактичну цінність. Однак не можна не нагадати, що в цілому його концепція є антинародною, пристосованою до політичних цілей української буржуазії і підпорядкованою їй, в результаті чого історичні факти висвітлюються однобічно, а то й антиісторично"[293].

Львівський дослідник Юрій Зайцев зазначає, що наслідки епохи "маланчукізму" стосувались не лише української інтелігенції загалом, але й окремих університетів. Гоніння УКДБ проти опозиційного руху торкнулися і Львівського університету. Уже 1970 р. завідувача кафедри історії СРСР Юрія Сливку було звинувачено у безпринципності щодо оцінки ідейно-політичних помилок доцента Олександра Карпенка (Ю. Сливка змушений був залишити посаду і повернутися в Інститут суспільних наук, а О. Карпенко – переїхав до Івано-Франківська). Наступного року звільнили завідувача кафедри історії України Миколу Кравця, а у 1972 р. – економіста Степана Злупка, звинувативши його у виправдовуванні "ворогів соціалізму" Під

[293] Цит. за: Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби.– Острог.: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2009.– С.37-38.

час проведення акції з поширення летючок з протестом проти згортання шевченківських свят, працівники УКДБ провели в ніч з 27 на 28 березня 1973 р. арешти студентів університету: усіх їх відрахували з числа студентів, а окремі були піддані арештам.[294]

З 90-х рр. XX ст. значну увагу істориків привертає дисидентський рух в Україні, який трактується як форма національно-визвольної боротьби за здобуття її незалежності. Значним є внесок у висвітлення даної проблеми львівського історика Ю. Зайцева. Він подав узагальнюючу характеристику цього руху, соціальний склад його учасників, проаналізував програмні установки та засади.[295]

Проблеми дисидентського руху вивчали Ю. Курносов[296] та Г Касьянов.[297] Перший зосередився на дослідженні інокодумства в Україні 60-х – першій половині 80-х рр. XX ст., другий – на притистоянні української інтелігенції тоталітарній державі.

З приводу оцінок цього руху Г. Касьяновим історик А. В. Портнов зазначає: "Автор пов'язує появу дисидентства зі збігом історичних обставин, які привели до послаблення тотального контролю держави за інтелігенцією, що тим самим покликало до життя рух опору. Останній став, вважає вчений, майже продовженням попередніх етапів національної боротьби. Треба пам'ятати, що для комуністичної системи дуже важливою була ідеологічна відповідність, коли усі прояви суспільної думки підганя-

---

[294] Див.: Зайцев Ю. Ті, що не мовчали // Львівщина. Історико-культурні та краєзнавчі нариси. – Львів: Вид-во "Центр Європи", 1998. – С. 348–349.

[295] Зайцев Ю.Д. Дисиденти // Сторінки історії України XX ст. – К., 1992. – С. 195–235; Його ж: Ідея і чин Українського національного фронту // Воля і Батьківщина. – К., 1997. – № 2 (23). – С. 26–34.

[296] Курносов Ю.О. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х рр. XX ст.). – К., 1994. – 129 с.

[297] Касьянов Г.В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – К., 1991. – 221 с.

лися під визначені стандарти. Тож не дивно, що система суворо боролася з будь-яким проявом тенденцій до порушення ідеологічної монолітності...”[298]

Синтетичний аналіз національно-визвольних процесів 50-х – 80-х рр. подано також у монографії О. Бажана та О. Данилюк.[299] Вони з'ясували шляхи формування національно-визвольних рухів, основні форми опору тоталітарному режимові в сфері національної політики, показали політичні репресії як засіб придушення інакодумства, релігійне дисиденство. Автори доводять, що в Україні на той час існувала опозиція, представлена власне українським національним рухом, національними організаціями найбільш чисельних національних меншин, різними релігійними течіями, що виступали за дотримання конституційних прав і свобод.

Увага дослідників нині прикута і до діяльності Українського національного фронту (УНФ), якому присвячено об'ємне видання, що містить історичні розвідки, програмні документи, передруки позацензурного часопису “Воля і Батьківщина”, судові вироки над учасниками цієї організації[300].

Провідною думкою матеріалів збірника є констатація факту тяглості українського визвольного руху. УНФ виступав єднальною ланкою між двома його етапами – збройним і мирним[301].

---

[298] Портнов А. В. [Рец. на]: Георгій Касьянов. Незгодні: українська інтелегенція в русі опору 1960–80-х років. – К., 1996. – 224 с. // Укр. іст. журн. – 1999. – № 3. – С. 151–152

[299] Бажан О.Г., Данилюк О.З. Український національний рух: основні етапи і тенденції розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті рр.). – К., 2000. – 232 с.

[300] Український національний фронт. Дослідження, документи, матеріали / Упоряд. М. Дубас, Ю. Зайцев. – Львів, 2000. – 679 с.

[301] Зайцев Ю. Стратегія і тактика Українського національного фронту // Український національний фронт... – С. 14–47

Теоретична спадщина УНФ, на думку Я. Дашкевича, представляє собою не епігонство і еклектизм, а оригінальну концепцію, що засвідчила як тривалість і впливи ідей українського націоналізму, так і його можливості пристосуватись до нових обставин.[302]

Сьогоднішня українська національна історіографія визначається також значними просопографічними пошуками, які передовсім пов'язані з діячами національно-визвольного руху, про яких в силу ідеологічних стереотипів дуже мало писали в радянський період. Нині ж чимало публікацій присвячено окремим активним учасникам українського визвольного руху періоду 60–70-х рр. Передовсім це політичні біографії, публіцистичні нариси, де біографічна складова поєднується із аналізом суспільно-політичних процесів та значним краєзнавчим матеріалом.[303]

Середина 1970-х рр. в історії європейського континенту пов'язана із загальноцивілізаційним процесом руху за високі стандарти міжнародної безпеки і співробітництва, за гарантії прав людини. Відповідно в Україні у цей період розгорнулася ще одна форма протистояння національної інтелігенції тоталітарній державі – правозахисний рух. Його організаційне оформлення було пов'язане із підписанням СРСР у серпні 1975 р. Заключного Акта Гельсінської Наради з питань безпеки та співробітництва у Європі. Наслідком Наради для СРСР стало остаточне визнання післявоєнних кордонів у Європі, що було значною перемогою його дипломатії в руслі політики "розрядки" В обмін

[302] Дашкевич Я. Новий етап розвитку української політичної думки (сторінками "Волі і Батьківщини" (1964–1966)) // Український національний фронт... С. 48–54.

[303] Батенко Т. Опозиційна особистість: друга половина XX ст. Політичний портрет Богдана Гориня. – Львів, 1997 – 350 с.; Його ж: "Я повстаю, отже, я існую" Політичний портрет Івана Геля. – Львів, 1999. – 222 с.; Покальчук Ю. Василь Стус і моє покоління // Дзвін. – Львів, 1991. – № 7. – С. 130–137

на це радянські представники дали обіцянку виконувати пункти гуманітарних статей Заключного Акта, які, зокрема, передбачали недопустимість переслідування громадян за їхні політичні переконання.

Нині значний пласт видань торкається правозахисного руху в СРСР і в Україні, зокрема, де це питання було тісно пов'язане із національним чинником.

Однак, як зазначав дослідник Г Касьянов, – люди, які пішли на відкритий конфлікт із владою в питаннях прав людини, були залежними від наївних сподівань, що СРСР дотримуватиметься гуманітарних статей Заключного Акта й, таким чином, дозволить їм публічно відстоювати свої переконання. Скоріше це був тверезий, раціональний розрахунок на те, щоб привернути увагу західної громадськості до стану справ з інакомисленням в СРСР, організувати своєрідний міжнародний моральний тиск на владу, яка не визнавала елементарних норм демократичного суспільства, спробувати, спираючись на підтримку громадської думки заходу, розпочати діалог з тоталітарною владою з питань прав людини і сприяти таким чином її лібералізації[304].

В Україні правозахисники об'єдналися в Українську Гельсінську групу. Зокрема, перший її документ підписали письменник-фантаст, колишній в'язень сталінських таборів О. Бердник; генерал-майор П. Григоренко; І. Кандиба та Л. Лук'яненко, які щойно вийшли на волю, повністю відбувши 15-річні строки ув'язнення; О.Мешко – мати політв'язня О.Сергієнка, колишній в'язень сталінських таборів, відома правозахисниця; історик М. Матусевич; інженер М. Маринович; учитель, колишній політв'язень О. Тихий; Н.Строката-Караванська і письменник М. Ру-

[304] Касьянов Г Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років...– С.159.

денко. Дослідники відзначають, що усі засновники групи підписали декларацію власними іменами й подали свої адреси, підкреслюючи тим самим свої наміри діяти виключно на легальних засадах[305]

Що ж до дій влади, які нині досить широко представлені в історичних виданнях, то вони були досить агресивними. Як і в попередні роки тривали політичні репресії. Влада лише інтенсифікувала зусилля, спрямовані на приховування цих репресій. Якщо в Москві влада певний час іще утримувалася від активних репресій щодо членів Гельсінської групи, остерігаючись негативного резонансу на Заході, то в Україні, куди доступ представникам західних засобів масової інформації був украй обмежений, місцеві власті демонстрували щодо них жорсткий стиль.

Сучасна історіографія розглядає діяльність Української Гельсінської групи як етап розвитку національного руху. Це була перша опозиційна організація, яка утворилася на легальних засадах і недвозначно поставила українську проблему в контекст загальнолюдських цінностей. Особливе значення мало й те, що вона стала на захист прав не тільки українців, а й представників інших національностей України, співпрацюючи з московськими правозахисниками, що сприяло подоланню політичного бар'єру між російськими і українськими дисидентами.

Підсумовуючи рух опору 60–80-х рр., історик Г.Касьянов зазначав, що діяльність УГГ була своєрідним підсумком цього руху в Україні, але вона стала також свідченням того, що він переходить у стадію занепаду. УГГ могла започаткувати новий етап визвольного руху, однак обставини не дозволили їй цього зробити[306]. Незважаючи на погроми Українська Гельсінська група залишилася в

[305] Касьянов Г Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років...– С.161.

[306] Там само. – С.176.

СРСР єдиною правозахисною організацією, яка не заявила про свій розпуск. В нових історичних реаліях члени групи стали найактивнішими учасниками боротьби за самостійність України.

Отже, українська історіографія другої половини 1960-х першої половини 1980-х рр. ілюструє характер застійних процесів і явищ цього періоду, які розпочалися на етапі згортання демократичних тенденцій “хрущовської відлиги” і завершилися “апогеєм соціалізму”, який засвідчив глибоку кризу тієї моделі соціалізму, яка базувалася на радянському тоталітаризмові та всевладді партійно-державних структур. Водночас у цей час здійснювалася “косигінська реформа”, як один з чинників намагання влади модернізувати господарство. Відбувалися й інші спроби пристосувати економічну систему до потреб наково-технічної революції та посилити її конкурентноздатність. Разом з тим цей період у суспільно-політичному житті визначався подальшим тиском комуністичної ідеології на усі сфери гуманітарного життя, а виявом спротиву такій політиці став рух інакодумства, створення дисидентських організацій та інших видів непокори режиму.

Україна на шляху до державного суверенітету (1985–1991 рр.)

Суспільно політичні зміни, які заторкнули радянське суспільство у середині 1980-х рр. національна українська історіографія ув'язує із квітневим 1985 року пленумом ЦК КПРС та діяльністю генерального секретаря ЦК КПРС Михайла Горбачова. Відзначено, що квітневий пленум завдав удару епосі догматизму і бюрократизму, відкривши шлях могутній суспільно-політичній енергії народу, нестримному бажанню участі у політичному житті усіх верств населення. Ці зміни пов'язуються не лише з оновленням старих політичних і господарських структур, а вони були обумовлені й якісними відчуттями населення – розбудовою суспільства на загальносвітовому рівні.

В цих умовах, зазначається в літературі, Україна неухильно виконувала заходи московського центру по здійсненню перебудови. Спочатку це були спроби прискорення розвитку існуючої системи за рахунок приведення у дію механізму науково-технічної революції, активізації трудових колективів на основі відповідного закону, вирішення соціальних проблем шляхом кампанії по боротьбі з пияцтвом та алкоголізмом тощо. З приводу останньої акції дослідники В.Литвин та А.Слюсаренко зазначають, що розуміючи всю абсурдність її реалізації, керівництво республіки слухняно вживало заходів і старанно контролювало їх виконання. Протягом 1985 й 1986 рр. це питання чотири рази розглядалося в ЦК КПУ. Наприклад, у постанові секретаріату від 19 лютого 1986 р. зазначалася, що за червень-грудень 1985 р. кількість магазинів, що реалізовували спиртні напої, зменшилася на 45 %; було вилучено 418 тис. самогонних апаратів, виявлено й притягнуто до відповідальності 1,1 млн. порушників антиалкогольного законодавства, у тому числі 12,6 тис. членів й кандидатів

у члени партії. Як наслідок, до небачених масштабів зросла спекуляція спиртним, кількість наркоманів збільшилася з 1982 р. до 1989 р. у 4.2 рази, а бюджет України втратив протягом 1986–1989 рр. 10 млрд. карбованців[307]

Водночас історики зазначають, що реалізація постанов квітневого пленуму у республіці здійснювалася без змін соціально-політичної першооснови життя суспільства, а, в окремих випадках, носила декларативний характер.

В історичній літературі зазначено також, що перебудовчий курс М. Горбачова став природньою реакцією здорових сил у керівництві країни на зростаючу загрозу кризи тоталітарної ситеми, а тому вимагав нагальної потреби докорінних змін в економіці, політиці, соціальному і духовному житті радянської імперії[308].

Що ж до України, то дослідники відмічають у ній не лише загальні тенденції до демократизації усіх сфер суспільного буття, які були означені горбачовською перебудовою, але й передусім ріст національного чинника, що ставав щораз вагомішим у політичному житті республіки.

З проголошенням курсу на гласність все гостріше почали обговорюватися національні проблеми, такі трагічні сторінки, як, зокрема, колективізація та голодомор 1932–1933 рр., репресії 30–40-х рр., а також період застою. Особливого звучання набувала тема катастрофи на Чорнобильській АЕС та її наслідків.

Саме пробуджений національний чинник став тим фундаментом, що, по-перше, активізував не лише діяльність творчої інтелігенції, а й пробудив до суспільно-політичної активності широкі верстви населення, і, по-друге, сприяв появі людей, які, пройшовши школу у самодіяль-

[307] Див.: Литвин В.М., Слюсаренко А.Г На політичній арені України (90-ті рр.). Роздуми істориків // Укр. іст. журн. – 1994. – №1. – С.13.

[308] Остафійчук В. Ф. Історія України: сучасне бачення. Навч. посібник. – 4-те вид., випр. Знання- Прес, 2008. – С. 361.

них формуваннях, почали заявляти про себе голосніше й невдовзі виступили на політичній арені як політики. Зокрема, В. М. Литвин та А. Г Слюсаренко наводять приклад, що у доповідній записці до ЦК КПУ "Про самодіяльні громадські об'єднання та заходи по недопущенню негативних виявів у їх діяльності" від 27 липня 1987 р. зазначалося, що вже тоді їх налічувалося у республіці близько 20 тис. Щоправда, при цьому вказувалося на спроби проникнення до них "екстремістських елементів", які намагалися "протиставити самодіяльні об'єднання державним органам і громадським організаціям, вивести їх із-під будь-якого контролю" і використати як "прикриття для політичних спекуляцій, для пошуку виходу на масову аудиторію" [309]

В Україні до таких "екстремістських елементів" компартійні чиновники відносили передовсім членів Української Гельсінської Спілки[310] та організаторів руху за легалізацію діяльності Греко-католицької церкви[311], актив яких складали колишні політичні в'язні радянських таборів та репресовані. Саме вони відразу стали на чолі загальнодемократичного руху, проголошуючи найбільш радикальні гасла змін існуючих суспільних відносин.

Дослідник А. Русначенко звертає увагу на ще один аспект програми Української Гельсінської Спілки – економічний. Соціально-економічна програма УГС передбачала запровадження республіканського госпрозрахунку і самофінансування. Економічне процвітання республіки розглядалося і через зміну форм власності держави, і шля-

[309] Див.: Литвин В.М., Слюсаренко А.Г На політичній арені України (90-ті рр.)... – С.14–15.

[310] УГС офіційно заявила про себе 7 липня 1988 р. у Львові, як правонаступниця Української громадської групи сприяння виконанню гельсінських угод (УГГ), створеної 9 листопада 1976 р. До організації входили В. Чорновіл, брати Михайло і Богдан Горині, В. Берладяну, О. Шевченко, М. Горбаль. Очолював УГС Л. Лук'яненко.

[311] На чолі цього руху стали Й. Тереля та І. Гель.

хом перетворення державних підприємств у акціонерні чи кооперативні, добровільний вихід селян із колгоспів із землею для приватного господарювання чи створення кооперативів, у тому, щоб окремі особи чи спілки могли придбати засоби виробництва. Домінувати повинна ринкова економіка з вільним ціноутворенням. Держава втручається в господарське життя тільки економічними засобами, а не адміністративними.[312]

У переважній більшості історики й політики стверджують, що громадська ініціатива до середини 1988 р. майже не виходила за межі офіційної політики. Мало того, вона значним чином йшла в розвиток рішень ЦК Компартії України або ж "підштовхувала" його до прийняття рішень, що відповідали настроям у суспільстві.

Зміни наступили на етапі, зазначали В. М. Литвин та А. Г Слюсаренко, коли гасло "більше соціалізму" було замінено іншим – "більше демократії", а в оточенні М.Горбачова сталися значні зміни: на роль головного ідеолога тепер уже політичних реформ впевнено просувався О.Яковлєв; обґрунтовувалася доцільність запровадження альтернативних виборів до Рад усіх рівнів; було висунуто завдання переходу владних повноважень від партії до Рад. Рубіжним етапом реалізації цієї програми реформ в середині 1988 р. стала XIX партконференція, після якої були прийняті закони, які відкрили можливість альтернативних політичних виборів, створили легальну основу для утворення народних фронтів та інших політичних організацій, які вже навесні 1989 р. заявили про свої претензії на владу. Характерним явищем народної демократії цього часу стали масові народні мітинги.

В історичних виданнях зазначено, що ініціаторами демократичних змін у республіці стали представники

---

[312] Див.: Русначенко А. Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940–1980-х років. – К.: Видавничий дім "КМ Academia", 1999. – С. 274.

письменницького бомонду у Києві, які у листопаді 1988 р. на партійних зборах сформували групу сприяння перебудові, у яку увійшли І.Драч, Д.Павличко, В.Яворівський, Б.Олійник, П.Мовчан. 8 грудня 1988 р. на пленумі СПУ І.Драч заявив, що група "повинна стати ініціатором народного руху за перебудову"

Процеси, що розпочалися, стверджували В.Литвин та А.Слюсаренко, за задумами керівників руху лежали в руслі перебудовного курсу і були хіба що реакцією на неадекватне реагування компартії й уряду республіки на загострення соціально-економічних, а згодом й політичних проблем. Визначаючи необхідність їх розв'язання, партійні й державні керівники дедалі частіше виступали переважно в ролі статистів розвитку суспільно-політичних процесів. Вони відставали від життя, а суспільство тим часом дедалі більше політизувалося й на авансцену виходили нові політичні сили і політики[313].

Сучасна національна історіографія радикальні зміни в житті українського суспільства кінця 80-х рр. пов'язує передовсім з утворенням та діяльністю Народного руху України за перебудову, установчий з'їзд якого відбувся 8–10 вересня 1989 р. й знаменував собою початок фактичного об'єднання двох суспільно-політичних течій з різним на той період ставленням до державних та політичних інститутів: власне прихильників Руху і більш радикальних, опозиційних сил, що їх в основному уособлювала Українська Гельсинська Спілка в якій налічувалося на початку 1990 р. 2300 членів.

Як стверджують В.Литвин та А.Слюсаренко, – демократів перебудовної доби і дисидентів значно більше розмежовували морально-психологічні бар'єри, ніж погляди

[313] Литвин В.М., Слюсаренко А.Г. На політичній арені України (90-ті рр.)... – С.16.

і гасла. І все це згодом далося взнаки. Але тоді ця, друга група, як нам уявляється, добре знаючи свої організаційні можливості, ставила за мету, по-перше, використати Рух як "прикриття" для проведення власної політки; по-друге, переорієнтувати НРУ на свої позиції, враховуючи, що він перетворюється на реальну політичну силу в республіці"[314].

Синтезами історії Народного руху України, де відображено не лише його діяльність, а й еволюцію Руху в означені політичні структури – партії, стали роботи О. Гараня[315] та В. Ковтуна[316] В окремих виданнях здійснено підсумок суспільно-політичних змін в українському суспільстві другої половини 1980-х років[317]

Особлива увага дослідників нині прикута й до постаті першого секретаря ЦК Компартії України В. В. Щербицького. Це обумовлено передовсім політичною ситуацією, яка склалася в СРСР в кінці 80-х рр.і тим, що М. Горбачов, розуміючи значення республіки для СРСР, до останніх днів свого президентства намагався будь-що затримати Україну в орбіті Союзу і пішов зі своєї посади лише тоді, коли остаточно переконався, що Україна твердо стала на шлях незалежності.

Президент СРСР передовсім враховував, що республіка давала майже п'яту частину національного доходу, понад чверть видобутку вугілля, більше третини сталі та прокату, значну частину продукції сільського господарства. В.М. Литвин та А.Г Слюсаренко стверджують, що таким

[314] Литвин В.М., Слюсаренко А.Г На політичній арені України (90-ті рр.)... – С.18.

[315] Гарань О. В. Убити дракона. З історії Руху та нових партій України. – К., 1993. – 196 с; Його ж: Історія Руху: концептуальні та ідеологічні проблеми // Сучасність. – 1994. – № 11. – С. 97–102.

[316] Ковтун В. Історія Народного руху України. – К, 1995. – 382 с.

[317] Шморгун О. Україна: шлях відродження. – К., 1994; Андрущенко В. П. Духовне оновлення суспільства. – К., 1990. – 200 с.

консолідуючим чинником і для М.Горбачова і для тих сил, які виступали за збереження СРСР була особа першого секретаря ЦК Компартії України В.В. Щербицького, позиція якого багато в чому визначала обстановку в республіці. На думку В.М. Литвина та А.Г Слюсаренка були наступні пояснення сильної позиції в СРСР В.В. Щербицького:

1) В.В. Щербицький завоював міцні позиції у республіці, розставляючи на ключових посадах надійних і відданих йому людей та усуваючи тих, хто вважався висуванцем П.Шелеста;

2) Україна і після квітня 1985 р., з проголошенням нового курсу, залишалася стабільною республікою, краще від інших була забезпечена продуктами та товарами широкого вжитку; особливістю соціально-політичної ситуації в Україні був значно нижчий порівняно, наприклад з Росією, рівень активності населення. Що пояснювалося насамперед традиційно вищим рівнем життя, меншою загалом люмпенізацією й стійкішими джерелами прибутків;

3) В.В. Щербицький на відміну від керівників деяких інших республік, насамперед Середньої Азії вів досить скромний спосіб життя, був, за свідченням тих, хто його близько знав, людиною високоморальною в особистому плані[318].

Були ще й інші чинники особливої позиції В.В. Щербицького в КПРС. Те, що у зв'язку зі смертю К.Черненка в березні 1985 р. В.Щербицький, перебуваючи на чолі делегації у США, негайно повернувся із Сан-Франціско і вчасно підтримав М.Горбачова, допомігши йому таким чином стати генеральним секретарем ЦК КПРС. Був також комплекс причин пов'язаний із тим, що КПУ традиційно була найбільш самостійною з-поміж комуністичних партій союзних республік. Вона мала розвинуту систему добору і навчання кадрів, а її керівники нерідко нехтува-

[318] Литвин В.М., Слюсаренко А.Г На політичній арені України (90-ті рр.)... – С.12.

ли престижними підвищеннями й переведенням в центр, воліючи за краще залишатися на місці. Це насамперед було пов'язано з розвинутою системою привілеїв та наявністю особливої республіканської ієрархії чинів і посад, що стимулювала просування по місцевій посадовій драбині. Йшлося про те, що і В.Щербицький також не пристав на пропозицію перебратися до Москви[319]

Відхід В. В. Щербицького з політичної арени відбувався нетрадиційно, з виявом уваги з боку центрального московського керівництва і, особливо, М. Горбачова. 28 вересня 1989 р. відбувся пленум ЦК КПУ за участю М. Горбачова, який звільнив від обов'язків першого секретаря і члена політбюро ЦК Компартії України В. Щербицького у зв'язку з його заявою про вихід на пенсію, висловивши йому вдячність за плодотворну роботу на чолі республіканської партійної організаціх упродовж сімнадцяти з половиною років. При цьому М. Горбачов повідомив, що що В. Щербицький через вік і погіршення стану здоров'я ще в лютому 1989 р. сам заговорив про відпочинок і написав заяву про відставку.

Загалом же позиції українських істориків відносно постаті В.Щербицького розділилися[320]. Академік П.Т. Тронько вважає, що поки що можна сказати одне: він зробив для України багато, мабуть більше, ніж зробив би на його місці хтось інший[321]. Водночас Ю. Шаповал, В. Литвин та А. Слюсаренко звертають увагу на те, що тривале перебування керівника на високій посаді, особливо якщо він опинився поза контролем і критикою вело

[319] Литвин В.М., Слюсаренко А.Г На політичній арені України (90-ті рр.)... – С.13.

[320] Перші оцінки діяльності В. Щербицького з'явилися вже в 1991 р.

[321] Тронько П. Т. В. В. Щербицький (1918–1990). // Укр. іст. журн. – 2003. – № 1. – С.109–117

до зосередження в його руках необмеженої влади, а "чинопочитання" в період його керівництва було доведене ледь до непристойності[322].

Питанням набуття Українською республікою суверенності в рамках існуючого СРСР присвячені в основному узагальнюючі праці[323]. Дослідники зазначають, що після прийняття 3 липня 1990 р. Закону "Про економічну самостійність Української РСР" та проголошення "Декларації про державний суверенітет" постало питання про майбутнє Союзу РСР, який почав структурно руйнуватися.Найважливішими чинниками розпаду СРСР стало руйнування зв'язків між республіками, між центром і республіками, неузгоджені дії РРФСР, які дестабілізували ситуацію.

У літературі зазначено, що дезінтеграційні процеси започаткували декларації про суверенітет республік, зокрема Росії та України, які закріплювали пріоритет республіканських законів над союзними й відкривали тим самим легальну можливість боротьби із союзним центром. У цей процес міцно вплелася особиста конфронтація між президентом СРСР М. Горбачовим та Російської Федерації Б. Єльциним.

Історики зазначають, що позиція М. Горбачова однозначно окреслювала майбутнє республік в рамках оновленого СРСР. Необхідність підтвердити волю України жити в союзі суверенних держав обґрунтовувалася і проведенням у березні 1991 р., одночасно із Всесоюзним референдумом про долю СРСР, республіканського опитування. Тоді з 37,7 млн. дорослих громадян України 22,1 млн., або

[322] Шаповал Ю. І. В. В. Щербицький: особа політика серед обставин часу. – Укр. іст. журн. – 2003. – № 1. – С.118–127; Литвин В. М., Слюсаренко А. Г На політичниій арені України (90-ті рр.). Роздуми істориків... С. 13-26.

[323] Андрущенко В. П. Духовне оновлення суспільства. – К.: Либідь, 1990. – 200 с; Шморгун О. Україна: шлях відродження. – К., 1994. – 208 с.

майже 59 відсотків, внесених до списків голосування, і понад 70 відсотків тих, що взяли участь у голосуванні, висловилися за збереження Союзу РСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, а 25,2 млн., або відповідно 67 і 80 відсотків, – за входження України до союзу суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет[324].

Історичні твори відтворюють загальну політичну обстановку у республіці щодо майбутнього Союзу, яка полягала у невизначеності українського керівництва і завершилася тим, що офіційна делегація для участі в розробці проекту союзного договору Верховною Радою України так і не була сформована. У публічних виступах політичних діячів дедалі голосніше звучала критика договору, висувалися нові аргументи проти його підписання. М.Горбачов, очевидно, так і не зрозумів, що відбувається на Україні, які цілі насправді переслідують її лідери. Намагаючись ослабити гостроту розбіжностей, він продовжував стверджувати, що Україна підпише договір.

Певне висвітлення у літературі знайшли події 19–21 серпня 1991 р., які різко прискорили процес розпаду Союзу і виявилися фатальними для деяких політиків. Неоднозначну оцінку дістала позиція, зайнята у ті дні Головою Верховної Ради Л.Кравчуком. Одні звинувачували його у зволіканні та обережності, інші – в прихильності до заколотників, ще інші – у зраді КПУ Цей період знаменував остаточний перехід Л.Кравчука з одного політичного стану в інший.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада прийняла Акт проголошення незалежності України як самостійної держави. 25 серпня вийшла постанова Президії Верховної Ради

---

[324] Литвин В.М., Слюсаренко А.Г На політичній арені України (90-ті рр.). Роздуми істориків (Закінчення) // Укр. іст. журн. – 1994. – № 2–3. – С.29.

про власність Компартії України, а 26 серпня – Указ про тимчасове припинення діяльності Компартії України. 30 серпня 1991 р. Президія Верховної Ради України прийняла указ про заборону діяльності Компартії України, внаслідок чого значна група людей випала із політичної та соціальної гри,а це призвело до зміни розстановки політичних сил у суспільстві[325].

Таким чином, провал заколоту і проголошення незалежності України створили принципово нову ситуацію у розстановці політичних сил, коли й опозиція і основний кандидат партійно-державного апарату на посаду президента Л. Кравчук виступали за незалежність[326].

У сучасній національній історіографії стверджується, що зміни в українському суспільстві 80-х рр. XX ст. стали результатом всеохоплюючої кризи, яка привела до розпаду існуючої політичної і суспільно-економічної системи. Водночас в українському суспільстві все більшої ваги набувала діяльність національно-демократичних сил, які виборювали перспективи побудови незалежної Української держави.

---

[325] Бойко О. Д. Історія України. – К., 2001; Історія України / За ред. В. А. Смолія. – К., 1997; Рибалка І. К. Історія України: Підручник для вищих навчальних закладів: У 2 ч. – К., 1995–1996.

[326] Див.: Остафійчук В. Ф. Історія України: сучасне бачення... С. 364–365.

Україна в умовах проголошення та утвердження державної незалежності (1991–2009 рр.)

Сучасна національна історіографія незалежної Української держави представлена головним чином підручниковими синтезами,[327] численними хронологічними роботами,[328] науковими та науково-публіцистичними працями та ін. Усі вони ілюструють новий етап в історії незалежної держави, який пов'язаний з її демократичною розбудовою, створенням нових громадських організацій та політичних партій, легалізацією та утвердженням політичного плюралізму в Україні, і, що найважливіше, творенням нових політичних механізмів та економічного фундаменту суспільства, яке відбувається одночасно з формуванням нових інститутів державної влади. [329]

У літературі зазначено, що після проголошення державної незалежності все суспільно-політичне життя в республіці підпорядковувалося загальноукраїнському референдуму, на якому 1 грудня 1991 р. виборцям належало відповісти на запитання, чи підтверджують вони прийнятий Верховною Радою Акт проголошення незалежності України. Для політиків, які

---

327 Касьянов Г. Україна 1991–2007: Нариси новітньої історії. – К.: Наш час, 2008. – 432с.; Остафійчук В. Ф. Історія України: сучасне бачення: Навч. посіб. – 4-те вид., випр. – К.: Знання-прес, 2008. – 424 с.; Литвин В. Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.). – К., 2000; Його ж: Україна: досвід та проблеми державотворення (90-і рр.). – К., 2000; Сухий О. М. В незалежній Україні // Львівщина: історико-культурні та краєзнавчі нариси / Упоряд. та відповід. ред. Ю. Бірюльов. – Львів: Центр Європи, 1998. – С. 355–370.

328 Підкова І. Україна 1991–1996: хроніка подій. – Львів: Інститут історичних досліджень ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – 494 с. Литвин В. Україна: хронологія поступу (1991–2000 рр.). – К., 2000.

329 Водночас історик Г Касьянов зазначає, що збираючи матеріали для написання курсу модерної української історії у літній школі Гарвардського університету він з'ясував, що історія України після 1991 р. як систематичний виклад фактів і подій являє собою справжню " білу пляму" // Касьянов Г. Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. – К.: Наш час, 2008. – С. 5.

стояли на позиціях повної незалежності України, це було необхідно для того, щоб перекреслити результати референдуму 17 березня. За підтвердження Акта проголошення незалежності України проголосували 90 відсотків громадян, що брали участь у референдумі, а взяли в ньому участь 84 відсотки від тих, хто мав таке право. Позитивним результатам референдуму сприяла передвиборча президентська кампанія, учасники якої одностайно виступали за незалежність України.

Що ж до президентських виборів, то В. Литвин та А. Слюсаренко вважають, що Л. Кравчук мав перевагу над своїми конкурентами – кандидатами в президенти: 1) відіграла свою роль схильність населення віддавати перевагу офіційним особам, особливо високого посадового рівня; 2) після зняття своєї кандидатури О. Ткаченком, чимало виборців, включаючи й комуністів та членів їхніх сімей, голосували за Л. Кравчука не через те, що підтримували його програму та практичні кроки на посаді Голови Верховної Ради, а тому, що не мали іншого виходу: боялися приходу до влади В. Чорновола чи Л. Лук'яненка; 3) в умовах нерозвинутості політичних структур у суспільстві перехідного періоду Л. Кравчук, вінчаючи піраміду влади, мав істотні переваги над своїми конкурентами: реальна влада, контроль над виборчими комісіями; приховані матеріальні і фінансові ресурси для передвиборчого змагання; постійне перебування в зоні уваги електронної і звичайної преси[330].

Як ілюструють історичні видання, вихід України на історичну сцену у якості незалежної держави поставив перед її керівництвом багато складних завдань. Перше з них – ставлення до Союзу. Незважаючи на наполягання М. Горбачова у листопаді 1991 р. парафування союзного договору не відбулося. Лідери республік відмовилися це зробити, а української делегації при цьому не було, оскільки готувалися до власного референдуму. А після його проведення

[330] Литвин В.М., Слюсаренко А.Г. На політичній арені України (90-ті рр.). Роздуми істориків. – С.34.

Л. Кравчук вже міг заявити: Україна в Союз не піде, оскільки грудневий референдум перекреслив березневий.

В українській історіографії, як ще один етап утвердження незалежності розглядається зустріч в Мінську 8 грудня 1991 р. керівників Бєларусі, Росії та України та підписання угоди про створення Співдружності незалежних держав, яка стала установчим актом, з викладом цілей і принципів СНД. Цей акт виявився великою несподіванкою для керівників Союзу та більшості республік, не кажучи вже про населення, тим більше, що в ньому не було місця центру, президенту СРСР, самому Союзу РСР.

Комплексні суспільно-політичні видання висвітлюють початок 90-х рр. як період переходу України від тоталітарної системи суспільного устрою до демократичного суспільства і правової держави, що в майбутньому мало привести до побудови громадянського суспільства. В Україні, як і в інших республіках колишнього Радянського Союзу цей процес почався із творення нової політичної системи.

Прийнята у суспільно-політичній думці, а відтак у практиці схема – спочатку формування політичних структур, а потім – економічної сфери, об'єктивно вела до недооцінки останньої, відсутності реальної концепції її формування, а в результаті до розвитку кризових явищ, до спаду виробництва, створення соціальної напруги, і, зрештою, політичної нестабільності, втрати авторитету владних структур.

Тому, ключовим та вирішальним чинником змін, вважають дослідники, на початку 90-х рр. мав бути сам президент. Саме з його особою пов'язують формулювання для українського народу трансцендентальної мети, – базованої на історичному досвіді та традиції, – вищої за саме поліпшення життєвого стандарту[331]. Особа президента та його інституція розглядалася й через призму гарантій розвитку суспільства та його стабільності.

---

[331] Коропецький І. Вигляди на успіх економічних реформ в Україні // Сучасність. Література, наука, мистецтво, суспільне життя. – 1994. – листопад (11). – с. 70–71.

У своєму виступі на сесії Верховної Ради України 2 квітня 1996 р. Президент України Л. Д. Кучма наголосив: "Насамперед вважаю за необхідне зазначити: якими б фарбами не малювали картину сьогоденної України, реальністю є те, що ми стверджуємося як держава і реформуємося як суспільство. Україна пройшла точку історичного повороту й повернення назад вже не буде. Проте небезпека спроб до цього не виключена, більше того – вона реальна з урахуванням наявних внутрішніх і зовнішніх чинників"[332].

В цьому контексті інститут президентства розглядався як гарант невідворотності незалежницького курсу, чіткого визначення державних перспектив.

Об'єктом дослідницької уваги істориків стали процеси завершення "перебудови" і здобуття Україною незалежності. У цьому напрямку вивчалася історія становлення першої масової антикомуністичної організації – Народного руху України й суспільно-політичні процеси кінця 80-х – початку 90-х рр. XX ст.[333]

Історія Руху та її політичні інтерпретації стали полем гострої політичної та ідеологічної боротьби і, після проголошення незалежності, різні політичні діячі робили спроби так чи інакше переписати цю історію, облагородити власні дії, продемонструвати опозиційність до колишнього режиму. Зокрема О. Гарань зазначає, що виникла загроза певної героїзації ролі Руху та нових об'єднань, своєрідна "модернізація" їхньої діяльності (наприклад, зустрічаються твердження, що від самого початку ство

[332]Виступ Президента України Леоніда Кучми на сесії Верховної Ради України з нагоди подання до Верховної Ради щорічної доповіді про внутрішню і зовнішню політику України "Економічний і соціальний розвиток України у 1995 році" 2 квітня 1996 р. // Голос України. – 1996. – 4 квітня.

[333]Литвин В. Політична арена України. Дійові особи та виконавці. – К., 1994. – 494 с.; Його ж: Политика и власть: на фоне политического портрета Л. Кравчука. – К., 1997 – 335 с.

рення Руху його учасники “всі були антикомуністами й самостійниками”[334]

Викликають інтерес й праці, що належать перу представників колишньої партійної номенклатури, в яких прослідковуються помітні суб'єктивні нашарування, прагненння вмотивувати свої вчинки, котрі нині у суспільстві не завжди викликають однозначну оцінку. Водночас такі праці дають можливість з'ясувати моральні, професійні, національно-політичні цінності тогочасної української партійної еліти, розкрити особистісні фактори, якими вона керувалася у своїй діяльності.[335]

З нагоди відзначення ювілеїв Акту проголошення незалежності України у 1996 та 2001 рр. з'явилися роботи, у яких зроблено певні узагальнення набутого нашою країною досвіду та уроків в галузі державотворення. До них належить посібник “Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1995–1999 рр.)”.[336] Його автори намагалися розкрити передумови, рушійні сили і перспективи процесу розбудови української державності.

Досвід та проблеми перших десяти років незалежності узагальнено у політологічних роботах В. Литвина[337],

---

[334] Гарань О. Історія Руху: концептуальні та ідеологічні проблеми // Сучасність. Література, наука, мистецтво, суспільне життя. – 1994. – листопад (11). – С. 97–107.

[335] Врублевский В. К. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки помощника, воспоминания, документы, слухи, легенды, факты. – К., 1993. – 252 с.; Шелест П. Е. Да не судимы будете. Дневниковые записки, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. – М., 1995.; Погребняк Я. П. Не предам забвению... Записки профессионального партийного работника. – К., 1999. – 399 с.

[336] Алексеєв Ю. М., Слюсаренко А. Г., Кульчицький С. В. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1995–1999 рр.). – К., 2000. – 295 с.

[337] Литвин В. М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки XX ст.). – К., 2002. – 558 с.; Його ж: Україна на межі тисячоліть (1991–2001 рр.) // Сер. “Україна крізь віки” Т. 14. – К., 2000. – 359 с.

Д. Видріна і Д. Табачника[338], а також у колективній праці "Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001 рр.)[339] У них розглянуто суспільно-політичний розвиток країни, економічні процеси, соціальну трансформацію суспільства, його культурний та духовний стан.

Історико-політологічні аспекти національного державотворення впродовж 1991–2000 рр. висвітлює М. Несук.[340] Автор, проводячи аналогії між сучасною українською державністю, минулим та перспективами, приходить до висновку, що завдання нинішньої політичної еліти – уникати абсолютизації "зачарованих кіл минулого", яких не можна механічно переносити у сьогодення.

Проблеми сучасної української історії аналізуюються і в інших узагальнюючих працях[341].

Певним чином в історичних працях заторкується і проблема запровадження ринкової економіки, чи скоріше її декларування в Україні на початку 90-х рр., яке не привели до успіху. Прийняті на урядовому рівні на початку 90-х рр. програми оздоровлення економіки України діяли вкрай повільно ще й тому, що в основі їх проведення лежала "лібералізація", яка за задумом її авторів, одночасно мала стабілізувати бюджет і стимулювати зростання виробництва. При проведенні реформ вважали, що ринкову економіку можна побудувати стихійно, що достатньо розпочати приватизацію засобів виробництва,вивільнити

[338]Видрін Д. Г., Табачник Д. В. Україна на порозі XXI століття. Політичний аспект. – К., 1995. – 291 с.

[339] Україна: утвердження незалежності держави (1991–2001рр.). – К., 2001. – 703 с.

[310] Несук М. Десять років української незалежності: справа історичних аналогій // Політична думка. – К., 2001. – № 3. – С. 21–24.

[341]ІсторіяУкраїни. Національно-державне відродження, становлення незалежної України на сучасному етапі (кінець 80-х – перша половина 90-х років). – К., 1995. – 29 с.; Україна: друга половина XX століття. Нариси історії / П. П. Панченко та ін. – К., 1997 – 348 с.

ціни – і відразу ж стабілізується валюта і з'являться конкурентні ринки. При цьому ігнорувався той факт, що ринкова економіка являє собою соціальну споруду, яка повинна будуватися спрямованими ідеями людей, тобто передбачає наявність активних "творців ринку"

На важливість економічної проблеми звертає увагу й історик С. В. Кульчицький. Він стверджує: "Революційні події 1989–1991 рр. в Україні відбувалися без ускладнень, властивих майже кожній іншій республіці Радянського Союзу. Однак процеси державотворення і входження у світовий ринок виявилися тяжчими, ніж у переважної більшості посткомуністичних країн..."[342]

Ще одна проблема, яка активно вивчається – зовнішня політика України. У перші роки української незалежності базою для концепції зовнішньої політики часто були неузгоджені між собою погляди, що не мають нічого спільного з реальним життям. Була відсутня достатньо продумана стратегія зовнішньо-політичної діяльності, не було уявлення про кінцеву мету тих заходів, що проводилися, рішення щодо доцільності певних зовнішньополітичних акцій приймалися спонтанно і втілювалися в життя непослідовно.

На думку авторів колективної праці "Україна: альтернативи поступу", результатом такої екстенсивної політики стали різкий розрив зв'язків з колишніми радянськими республіками, нагромадження суперечок з Росією, безоглядна орієнтація виключно на Захід, коли майже кожен крок, що його робила українська дипломатія, кожна заява високих посадових осіб з важливих зовнішньополітичних питань була фактично погіршеною калькою з дій США та країн Західної Європи, а коли з якогось питання (наприклад, з проблеми ядерного розброєння)Україна займала

[342] Кульчицький С. В. Утвердження незалежності України: перше десятиліття // Укр. іст. журн. – 2001. – № 2. – С. 22.

власну позицію, то невміння довести світовому співтовариству її обгрунтованість та правомірність створювало в очах наших партнерів хибний образ держави, непередбачуваної в своїх діях, провокувало їх на проведення по відношенню до нашої країни політичного та економічного тиску, який полягав, зокрема, і у відмові в кредитах на структурну перебудову економіки...[343]

Скажімо, зазначають дослідники, Л. Д. Кучма відразу після обрання його Президентом України став реалізовувати на практиці положення, згідно з яким зовнішня політика повинна бути поперед всього виваженою, прагматичною, раціональною і враховувати тільки інтереси народу, а не абстрактні ідеологічні догми чи амбіції тих чи інших представників самозваної політичної еліти.

Автори книги "Україна: альтернативи поступу" стверджують, що в руслі здійснення цього положення, Президент відкинув хибну тезу про нібито традиційну орієнтацію України виключно на Захід, тезу про Схід, як джерело самих тільки загроз нашій незалежності, якою керувались його попередники. Він дав явно зрозуміти, що наша держава має свої інтереси і на Сході, і на Заході, якими і стане керуватися у своїй політиці, і не буде "санітарним кордоном" проти будь-кого[344].

Водночас сучасні дослідження зовнішньо-політичного курсу держави показують, яким складним залишається проектування зовнішньої політики України. Більшість істориків пов'язують зовнішньополітичні вектори з правлячою у державі партією та особою того чи іншого президента. С. В. Кульчицький, наприклад, зазначає, що "зовнішньополітична лінія адміністрації Л. Кучми була

[343] Див.: Кремень В. Г., Табачник Д. В., Ткаченко В. М. Україна альтернативи поступу... С. 709-710.

[344] Див.: Там само. – С. 710.

двовекторною. Російський або західний вектор інколи виходили на перший план, але в межах більш тривалого періоду завжди врівноважувалися. Двовекторність мало кого з політиків цілком влаштовувала. Політологи теж наголошували на тому, що Україна повинна визначитися. Мовляв, просуватися за протилежними векторами означає стояти на місці. Вони не враховували, однак, що Росія і Захід не були розташовані у протилежних напрямках. Російська політична еліта теж просувалася на Захід." [345]

Аналізуючи доробок вітчизняної історіографії останнього десятиліття слід звернути увагу на його методологічну складову, яка визначається двома взаємопов'язаними тенденціями: пошуком та нагромадженням нових (невідомих) фактографічних матеріалів і поступовим відходом від застарілих концептуальних поглядів, а також нечисленними поки що спробами створити новий образ минулого, застосовуючи нові підходи у дослідженні проблем української історії та прагнучи глибше і всебічніше змалювати суспільні взаємини на особистісному рівні.

Однак, методологічна домінанта у сучасних історіографічних дослідженнях поступається політичній, яка ув'язує історичний процес передовсім із суспільно-економічними змінами, які пройшли чи грядуть в українському суспільстві.

У листопаді та грудні 2004 р. в Україні відбулися події, які назвали "помаранчевою революцією" Її було віднесено до одного флористичного ряду революцій "гвоздик" у Ліссабоні (1974), "оксамитової" у Празі (1989), "троянд" у Тбілісі (2003). Формально революційний процес завершився присягою президента В.А. Ющенка у січні 2005 р. Помаранчеву революцію трактують по-різному:

---

[345] Кульчицький С. В. Утвердження незалежності України: перше десятиліття // Укр. іст. журн. – 2001. – № 4. – С. 9.

від масштабного вияву народовладдя, краху авторитарного режиму, до – "змови Заходу" Останню оцінку підтримують російські кремлівські сили та ліві радикали у світі[346]. Мирна революція була зумовлена насамперед зловживаннями в електоральній сфері, що стало поштовхом до розгортання народного опору, який набув організованих форм і висунув нову ідеологічну платформу.

В історико-політологічній літературі Помаранчева революція розглядається як четверта хвиля європейської демократизації (Перша хвиля – денацифікація Німеччини і дефашизація Італії, друга – злам автократичних режимів у Греції, Португалії та Іспанії, третя – крах соціалізму в Центральній та Східній Європі). Теоретична дискусія, яка розгорнулася щодо змісту, завдань та місця Помаранчевої революції у суспільно-політичних змінах в Україні та за її межами, виокремила такі підходи в національних дослідницьких колах. Юрист Всеволод Речинський та історик Ярослав Грицак апелювали до невизначеності кінцевого результату, стверджували, що лише час покаже і дасть змогу переконатися в тому, чи переросли еволюційні зміни у революційну якість. Соціолог Євген Головаха, політолог Володимир Кулик, публіцист Микола Рябчук оцінили Помаранчеву революцію як спробу кардинально змінити систему влади у громадянському суспільстві[347] Проте більшість політологів та істориків сходяться на думці, що важливі революційні завдання завершилися швидкою і мирною трансформацією провідних політичних інститутів, і що пройшла розважлива інавгурація нової європейської нації.

---

[346] *Офіцинський Р.А.* Державотворчий процес в Україні 1921–2004 років (на матеріалах періодики Заходу): автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Ужгород, 2006. – С. 22.

[347] *Офіцинський Р.А.* Політичний розвиток незалежної України (1991–2004) в аспекті європейської ідентичності (на матеріалах періодики Заходу): Монографія. – Ужгород: Гранда, 2005. – С. 288.

Особливе місце зайняла книга С. В. Кульчицького "Помаранчева революція",[348] яка оцінена таким чином: "Щоб глибоко дослідити суть "радянського комунізму", треба було осмислити, насамперед, революційні події 1917 р. Станіслав Владиславович першим відкинув стереотип радянської пропаганди про дві революції в 1917 р. – Лютневу й Жовтневу. Насправді, на його думку, була лише одна революція – російська. Як самостійне явище вчений давно виділяв три українські революції – національну 1917 р., комуністичну 1918–1938 рр. та антикомуністичну 1989–1991 рр. Керований науковою інтуїцією, він ще на початку помаранчевих подій назвав їх революцією. Як бачимо, подальший хід подій та їх науковий аналіз із боку політологів, соціологів, публіцистів і журналістів свідчать про масштабність революційних змін в Україні, які ще далеко не завершені."[349]

Хвиля "помаранчевої" революції об'єднала українців різних національностей, віросповідань, соціальних станів та політичних поглядів – одвіку роз'єднаних, привела до перемоги ідеї особистої свободи в Україні[350].

Проте вивчення процесів Помаранчевої революції історикам головним чином вичерпується публікаціями 2005–2006 рр., що ж до наступних років, то подія заторкується дослідниками лише фрагментарно.

Сучасна національна історіографія представлена також працями, які досить критично оцінюють державотворчі процеси в Україні, особливо, на етапі 90-х рр.

---

[348] *Кульчицький С. В.* Помаранчева революція. – К.: Генеза, 2005. – 368 с.

[349] *Удод О. А.* [Рец. на]: С. В. Кульчицький. Помаранчева революція. – К.: Генеза, 2005. – 368 с // Укр. істор. журн. – 2005. – № 6. – С. 218–220

[350] Див.: Яневський Д. Хроніка "помаранчевої" революції / За ред. О. А. Кравець; Передмова П. О. Порошенка; Худож.-оформлювач І. В. Осипов. – Харків: Фоліо, 2005. – 319 с.

В окремих виданнях зазначається, що роки незалежності України підтверджують неповне переосмислення пройденого історичного досвіду, залишаючись у полоні інерції суспільних процесів; за гаслами про розквіт України ми дійшли етапу варварського нагромадження первинного капіталу (насильство, грабіж, крадіжки, спекуляція, корупція, шантаж і зловживання владою), посиленою атрофією політичної влади. Це й привело вже серед певних верств населення до часткового знецінення самої ідеї української державності, принаймі у тому вигляді, в якому вона була запропонована в романтичний період українського відродження[351]. Автори видання "Україна: альтернативи поступу..." зазначають, що слід погодитися з тією точкою зору, оскільки в першу чергу це пов'язано з відсутністю уявлення про нову для України модель суспільства. Ми почали шлях незалежності, не маючи наукової концепції самої незалежності. Серйозні перетворення в суспільстві неможливо проводити без науково обгрунтованого стратугічного курсу, загального плану структурної політики, яка грунтувалась би на передбаченні, на власних умовах і можливостях, на закономірностях уже набутого в інших країнах досвіду.

Тобто, українське суспільство вже вкотре продемонструвало, що воно в більшій мірі все ще є об'єктом, а не суб'єктом історії. Інерція суспільного поступу все ще тяжіє над нами. І лише переосмислення історичного досвіду може зарадити нам у нашому клопоті"[352].

В останні роки опубліковані праці, які певним чином узагальнюють здобутки історичної науки і є свідченням

---

[351] Кремень В. Г Табачник Д. В., Ткаченко В. М. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). – К.: "ARC-UKRAINE", 1996. – С. 740–741.

[352] Див.: Кремень В. Г Табачник Д. В., Ткаченко В. М. Україна: альтернативи поступу... Ст. 741

якісних змін у сучасній національній історіографії[353].

Попри усі складності останній період означений як утвердження української держави в усіх інституційних аспектах. В. М. Литвин з цього приводу висловив наступне твердження: “ Від існування сильної і згуртованої української спільноти буде залежати дальше зміцнення Української держави, її місце в світі. У цьому зв’язку вважаю за необхідне акцентувати увагу на трьох проблемах.

Перша – усвідомлення кожним українським громадянином своєї причетності до долі України, а від так – нерозривність власної долі з долею всього народу. Ми вже добре засвоїли тезу, що людина є найвищою соціальною цінністю суспільства, що її життя, честь і гідність, особиста недоторканість, інші права і свободи мають отримати належний захист у законодавстві…

Друга – це подолання суспільної невпевненості, розхристаності, конфронтаційності і забезпечення відповідальності та суспільного спокою, консолідації та громадянської згоди…

Третя проблема лежить у площині формування національної свідомості громадян через передачу їм генетично-культурного коду свого народу, його характеру, національного світосприйняття й мислення.

Радикальна трансформація українського суспільства з особливою гостротою підносить питання розвитку культури, цього суттєвого чинника його консолідації, інтегруючої духовної сили. Як на мене, культура і держава – взаємозв’язані, взаємозалежні і взаємозобов’язуючі системи…”[354]

Означена і політична складова сучасного етапу розвитку держави, в заявах, зверненнях, листах, виступах

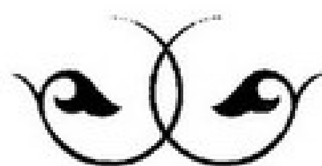
---

[353] Вакулюк Т. Г Актуальні проблеми історії України. – К., 1998. – 166 с.; Україна на порозі XXI століття. Актуальні питання історії. Зб. наук. праць. – К., 1999. – 249 с.

[354] Литвин В. М. Самоствердження України: нелегкий поступ // Укр. іст. журн. – 2003. – № 1. – С. 11–12.

академіка НАН України, Голови Верховної Ради України В. М. Литвина. Аналізуючи процеси пов'язані з політичною ситуацією в нашій державі кінця 2004 – початку 2005 років він зазначав: " наш народ, держава витримали дуже непростий і нелегкий тест на зрілість та життєздатність. Тепер справа за тим, як будуть використані нові можливості. А перш за все – для того, щоб вивершити демократичну й ефективну систему влади, здатну згуртувати націю, сприяти утвердженню і зміцненню інвестицій, які б акумулювали і транслювали сукупну волю народу та добивалися втілення її в життя. І, безумовно, рука об руку з цими громадянськими інституціями працювали..." (Голос України, 2005. – 26–27 січня)[355].

Сучасна національна історіографія ілюструє зміни, які пройшли у політичній системі, у становленні структур державної влади, сучасному націєтворенні, масштабних перетвореннях в економіці, соціальній сфері і т. ін. Провідною лінією сучасної української історіографії є намагання дослідників зосереджувати увагу переважно на політичній базі національного руху і державотворчих процесів в Україні. Соціально-економічні, етносоціальні, соціо-психологічні, культурні питання хоча й розглядаються, але майже виключно з позицій національно-державницького руху. Усунення такої однобічності, вимагає від українських істориків вдосконалення методологічних підходів й дослідницького інструментарію.

[355] Литвин В. Право правди. – К.: Видавничий дім "Лі-Терра", 2005. – С. 391.

Розділ 3

Сучасна історіографія: теоретичні засади, концепції та напрями

Зростання інтересу до історії в сучасних умовах є характерною рисою розбудови незалежної Української держави. У нових умовах вперше стала можливою свобода історичної думки, почався процес переосмислення її минулого у контексті всесвітньої історії, прийшло розуміння, що історія країни є невід'ємною частиною буття європейської спільноти.

Специфічною ознакою сучасної української історіографії є також і те, що на початку 1990-х років відбувалось нагромадження історичних знань, яке було пов'язане із відкриттям для дослідників нових архівних фондосховищ і заборонених раніше історичних праць, в основному видань західних авторів і книг вчених української діаспори. Однак суттєві зміни початку 1990-х років не вичерпувались лише запровадженням у вжиток нових історичних джерел та монографічних видань, які раніше не були доступні історикам. Йшлося насамперед за все про зміни, які торкалися важливої для історичної науки проблеми – методології історичного дослідження. Якщо в попередні роки вчені заявляли про наявність історичних шкіл, наукових напрямів, концепцій у висвітленні історичного процесу, стверджували прагнення осмислити ті чи інші

події відповідно до рівня розуміння явищ суспільного життя та світогляду[356], то у підсумку рівень осягнення ними істинності історичних реалій обмежувався визначальним чинником, яким була єдина марксистсько-ленінська методологія.

Демократичні процеси в українському суспільстві вже від кінця 1980-х років підштовхували істориків до пошуку не тільки нових сюжетів, але й їх нового теоретичного осмислення. Через те, що тодішнє суспільство вимагало від дослідників насамперед інформативного матеріалу, розкриття білих плям в історії, з'ясування їхнього наповнення документальним, а інколи публіцистичним матеріалом, висвітлення епопеї національно-визвольної боротьби українського народу, то вирішення проблем методологічного інструментарію дослідника або відкладалося на потім, або вчені лише декларативно стверджували про власний перехід від радянських стандартів написання історичних праць до їхнього створення у національному річищі. При цьому найчастіше співвідносили власну наукову творчість з позитивістськими підходами.

Нині завдання історіографії як науки зумовлене також необхідністю вироблення новочасних підходів щодо українських історичних праць XIX – початку XX ст. як підросійської України, так і західноукраїнських земель, введенням до наукового обігу всього комплексу знань діаспорної україністики і досягнень західних дослідників українського минулого, з'ясування конструктивістських схем радянської історіографії.

Вказане коло концептуальних наукових пошуків сприяє тому, що історіографія нині посідає особливе місце у системі гуманітарних дисциплін, оскільки виконує не тільки комплекс функцій, які випливають зі змісту її предмета, а й здійснює світоглядну функцію.

---

[356] *Марченко М.І.* Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.).– К., 1959. – С. 3-4.

Нова функціональність історіографії призвела до того, що змінився погляд на неї як на науку, яка реалізує не лише пізнавальні, а й соціокультурні завдання[357] Українську історіографію розглядаються в контексті її впливу на формування національної свідомості від початків становлення національно-культурних і духовних цінностей.

Однак національний аспект української історіографії, на думку західних дослідників та й окремих вітчизняних вчених, відриває її від кращих зразків світового наукового досвіду, який вже пройшов "національний" етап і оперує понаднаціональними категоріями[358]. Наприклад, австрійський вчений А. Каппелер стверджує, що поки що не прийшов час засвоєння національної перспективи. На думку американця М. фон Гаґена, українська історична наука має принаймні три перспективи: націоналістичну, національну та наднаціональну. Український історик з діаспори О. Субтельний зауважує, що не тільки в Україні, а й у середовищі представників діаспорної української історіографії відчутною є прив'язаність до традиційних позитивістських підходів і небажання змінювати їх. Оригінальну версію з приводу "націоналізації" історії висловив Г. Касьянов, що ренесанс патріотичної історіографії з явним переважанням народницької версії української історії, – на його думку, – не можна пояснити лише політичними амбіціями еліт чи успадкованою інституційною інерцією; цілком очевидно, що легітимізаційний синдром породжений і самою пізнавальною ситуацією і певними

[357] Див.: *Колесник І.І.* Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К., 2000. – С. 5.

[358] У цьому контексті важливим є також з'ясування сучасного стану західно-європейської історіографії – див.: Сирота Р.Б. Сучасна британська історіографія нової та новітньої історії країн Центральної і Південно-Східної Європи (організація і методологія): автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 1998.

суспільними настроями та переживаннями[359]. Проблема виявляється не стільки в рівні оволодіння "світовим досвідом", скільки у наявному кадровому потенціалі, який повинен би цей досвід реалізувати. Оцінюючи нинішні наукові кадри істориків в Україні, Я. Дашкевич виділяє старшу ґенерацію українських дослідників минулого, які навчалися ще у сталінський період; середню, що сформувалася в період "застою"; молодшу – "дітей перебудови", що активно входять в українську і світову науку, та "сучасних міфотворців", які ідеологічно закомплексовані в дусі націоналізму, комунізму, клерикалізму[360].

Аналогічний аналіз на основі типології праць українських істориків останнього десятиріччя провів Я. Грицак, виокремивши чотири неоднакові групи дослідників: старших істориків радянського періоду, які сприйняли нові "правила гри"; істориків позитивістського плану; дослідників, які зорієнтувалися на західну історіографію; і молодих науковців, що здобули освіту за кордоном. Серед фахових істориків, на його думку, нині тон задає перша з названих груп. В українській історіографії фактично запанували дві основні парадигми – національна, заснована на схемі М. Грушевського із запозиченнями з т.зв. "державницької", і постпозитивістська – поки що дуже слабка [361]. Я. Грицак пов'язує відставання сучасної української історіографії з тим, що взірцями для молоді пропонуються позитивістські взірці історіо-писання, поширені у XIX ст. Дослідницькі напрями у вітчизняній історії

[359] Касьянов Г Сучасний стап української історіографії: методологічні та інституційні аспекти // Генеза. – 2004. – № 1 (9). – С. 79

[360] *Дашкевич Я.Р.* Дорогами української Кліо. Про становище історичної науки в Україні // Україна в минулому.– К.; Львів, 1996. – Вип. 8. – С. 56.

[361] *Зашкільняк Л.О., Сирота Р.Б.* Міжнародна наукова конференція у Львові "Виклики сучасної історіографії: світовий та український контексти" // Укр. іст. журн. – 2002. – № 2. – С. 152.

зумовлені не лише строкатістю кадрового потенціалу, а й тим, що сучасна історична наука потребує розробок у теоретичній ділянці.

Чимало дослідників почали говорити про кризу, яка нібито є у сучасній історіографії. Стверджуючи наявність кризового стану в сучасному суспільствознавстві загалом, дніпропетровський дослідник Г Заїченко як головну причину його визначає кризу історичного пізнання, зумовлену відсутністю глибинних прозрінь і проривів у теоретичній сфері, ігноруванням евристичних методологічних прийомів, гіпотез, історіософських побудов[362]. На його думку, суспільство, яке претендує на високий рівень самоорганізації, не може обійтися без синтезувальних історичних досліджень, результатом яких є універсальні історичні схеми і категорії, спроможні окреслити наявність чи відсутність закономірностей окремих епізодів у загальноісторичному процесі[363]. На думку дослідника Г.В. Пасещенка, причини невисокої наукової цінності багатьох історичних праць пов'язані передусім з недостатнім рівнем фахової підготовки дослідників, ступенем їхньої історіографічної ерудиції[364]

Однак проблеми сучасних історичних праць пов'язані не тільки з повільними розробками у теоретичній сфері. В інформації, поданій з І-ої Всеукраїнської наради деканів історичних факультетів, вказано: "...На хвилі ейфорії від нарешті отриманої національної державності з'явилася численна кількість "аматорів-дилетантів" від історії, які, користуючись егоїстичними амбіціями за відсутності будь-якої прозорої методології, наживають скандальний капітал сум-

[362] Див.: *Реєнт О.П.* Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Укр. іст. журн. – 1999. – № 3. – С. 16.

[363] Там само.

[364] *Пасещенко Г.В.* [Рец. на]: Колесник І.І. "Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К.: Генеза, 2000. – 256 с. // Укр. іст. журн. – 2002. – № 2. – С. 115.

нівними “виробами” з політичної історії. Сьогодні зрозуміло, що Україні потрібні фахівці-науковці, які здатні ретельно аналізувати не тільки політичні, а й економічні, культурні, міжнародні, краєзнавчі контексти національної історії. Час нагромадження знань, а з ним і час написання “авантюрних романів” замість аналітичних праць, закінчився[365]. Однак категоричний зміст інформації з наради деканів не витворює цілісної концепції розвитку сучасних історичних досліджень в Україні.

Спроба створити таку концепцію здійснена вченими Інституту історії України НАН України. У серії публікацій, уміщених в “Українському історичному журналі”, йдеться про нинішній рівень історичних праць, проблеми й перспективи історіописання. На думку О. Реєнта, з огляду на наявні наукові підходи стосовно місця України в минулому і сьогоденні, деякі вчені випускають з уваги той факт, що окремі її регіони розвивалися в різних умовах: східні перебували під впливом Росії, західні – Литви, Польщі й Австро-Угорщини, а південно-західні – Туреччини. Такі обставини спричинили появу мозаїчної етносоціальної, економічної й політичної картини минулого, сформували неоднорідну ментальність населення України. І сьогодні це певною мірою відбивається на світоглядних засадах висвітлення минулого України істориками. О. Реєнт стверджує, що українська історична наука не повинна захоплюватись ані надмірною орієнтацією на російську історичну модель, ані модерною вестернізацією. Найбільш плідним для неї, зазначає вчений, буде системний, кон-

---

[365] Ця проблема стала предметом розгляду І Всеукраїнської наради деканів історичних факультетів державних навчальних закладів, яка відбулася 25-26 травня 2001 р. у Донецькому національному університеті з ініціативи його історичного факультету і була підтримана Міністерством освіти і науки України. Див.: *Стяжкіна О.В., Гридіна І. М.* Історична наука у вузах. І Всеукр. нарада деканів іст. ф-тів держ. навч. закладів // Укр. іст. журн. – 2002. – № 3. – С. 153.

вергентний підхід, який передбачає вивчення поєднання різноманітних впливів на генезис і розвиток українського народу впродовж віків. На думку О. Реєнта, специфічно українськими можна вважати такі риси історичного розвитку:

" 1) аграрна домінанта у становленні виробничої інфраструктури і похідні та супутні цьому ознаки: переважно селянський світогляд українців, відсутність міцного прошарку українців серед міської буржуазії, релігійність, традиції індивідуального господарювання тощо;

2) проблема політичної еліти, що простежується на різних етапах вітчизняної історії;

3) провінціалізм, брак волі до консолідації і державотворення, порівняно пізнє організаційне (на відміну від ідейно-теоретичного) оформлення корінних інтересів нації, аморфність політичних партій, відсутність традицій політичної, парламентської боротьби, дріб'язковий характер протистояння між українськими національними партіями на рубежі XIX–XX ст.;

4) перенесення центру ваги націотворчої діяльності за кордон, у середовище української еміграції"[366].

Що стосується нинішнього стану науки в Україні, то, на думку вченого, пріоритетними напрямами вітчизняної історичної науки залишаються питання, пов'язані з етногенезисом, формуванням станів та верств українського суспільства, особливостями соціально-економічних відносин, національно-визвольними рухами, державотворчими процесами. У центрі уваги дослідників залишаються етнополітичні, міжнаціональні, міжконфесійні відносини в Україні, стосунки між церквою та державою. Зовсім неосвоєною цариною є проблема формування такого соціокультурного генотипу, як "радянська людина",

---

[366] *Реєнт О.П.* Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Укр. іст. журн. – 1999. – № 3. – С. 19.

його взаємовідносини з радянським політичним режимом, засоби самореалізації і т. ін. О. Реєнт зазначає, що своєрідність геополітичного становища України диктує більш уважне і ретельне вивчення історії наших континентальних сусідів, з'ясування специфічних і загальних, спільних рис розвитку тих держав і народів, доля яких в різні часи була пов'язана з долею народу України[367]

Щодо перспектив історичних досліджень, то О. Реєнт вважає, що у дослідницькому фокусі традиційно перебуватимуть періоди, насичені історичними катаклізмами, кризами, революціями, військовими конфліктами, реформаціями, оскільки перехідні етапи історії завжди приховують в собі невичерпні пізнавальні можливості, а також дають підґрунтя для теоретичних узагальнень і концептуальних побудов[368]. Як ніколи актуальними є й дослідження історії суспільно-політичної думки і політичних вчень в Україні, виникнення та діяльності національних політичних партій, інших громадських організацій. Інтеграція історичної науки з іншими дисциплінами створює нові можливості для вивчення явищ соціокультурного життя народу України; сталим напрямом досліджень залишаються також міжнародні й міждержавні зв'язки України[369].

Прикметною рисою сучасного історіографічного процесу є персоніфікація подій і явищ нашого минулого. Багато постатей української історії повертаються на її сторінки та гідно поціновуються, місце і роль інших переосмислюються, чимало ще не отримало визначених оцінок. Вже на початку 90-х рр. було зреалізовано проект (керівники І. З. Підкова та Р. М. Шуст), в якому пода-

---

[367] *Реєнт О.П.* Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу... – С. 20-21.

[368] Там само. – С. 21.

[369] Там само. – С. 21.

валися біографії українських та зарубіжних державних, громадсько-політичних і військових діячів, письменників, вчених і митців, діяльність яких була тісно пов'язана з Україною.[370] Підсумком роботи стала публікація до 10-ї річниці незалежності України, об'ємного "Довідника з історії України".[371] Виконання цього проекту стало значним вкладом в українську просопографію.

В сучасних історичних дослідженнях певна увага зосереджена на особистісному чиннику в суспільних процесах, в яких історія – це, насамперед, люди і їх вплив на хід історичних процесів[372]. Дослідники В. М. Литвин та А. Г Слюсаренко вважають, що сила цього впливу залежить від місця тієї чи іншої особи в суспільно-політичній ієрархії, особливостей характеру, мислення, таланту, від виховання та умов життя. На жаль, неупередженого сприйняття історії майже не буває. Це добре видно на прикладі оцінки політиків такого рівня, як М. Горбачов, Б. Єльцин та Л. Кравчук. Кожний з них має як прихильників, так і непримиренних опонентів: одні переходять межу у їх звеличуванні, інші звинувачують у найтяжчих гріхах. В. М. Литвин та А. Г Слюсаренко вважають, щоб позбутися впливу суб'єктивізму, необхідно давати характеристику всьому суспільству, його потреб, настроїв, а також стану суспільної свідомості[373]. Головна складність при цьому по-

[370] Довідник з історії України (Видання в трьох томах). Том І (А-Й) За ред. І. З. Підкови, Р. М. Шуста. – К.: Генеза, 1993. – 240 с.; Т. II (К-П), 1995. – 436 с.; Т. III (Р-Я), 1999. – 688 с.

[371] Довідник з історії України (А-Я). Посібн. для серед. загальноосв. навч. закл. / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-ге вид., доопр. і доповн. – К.: Генеза, 2001. – 1136 с.

[372] Сучасна просопографія представлена публікаціями: Кондратенко Л. В., Хойнацька Л. М. До 100-річчя від дня народження М. О. Бурмистенка // Укр. іст. журн. – 2002. – № 6. – С. 152–154; Шаповал Ю. І. Україна XX століття: особи та події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001. – 559 с.

[373] Литвин В.М., Слюсаренко В.Г На політичній арені України (90-ті рр.). Роздуми істориків // Укр. іст. журн. – 1994. – № 1. – С.10.

лягає у тому, щоб не вдатися до характеристики переважно історичного фону чи особистих якостей того чи іншого діяча, а зберегти пропорції між висвітленням суспільних процесів і показом впливу на них політиків[374].

Важливим для з'ясування сучасного стану історичної науки стало, зокрема, проведення низки конференцій, які мали творчий пошуковий характер. Зокрема, на Всеукраїнській науковій конференції "Проблеми української історіографії", присвяченій 30-річчю Українського історичного товариства і часопису "Український історик" (1996 р., Мукачево) обговорювалися характер і перспективи історичної науки в Україні на порозі XXI століття. Вчені О. Мазурок і Г Павленко стверджували, що історіографія надалі залишається ідеологізованою і політизованою[375]. У вересні 2000 р. на історичному факультеті Київського національного університету ім. Т.Г Шевченка відбулися історіографічні читання, присвячені 35-річчю Українського історичного товариства[376]. У листопаді 2000 р. у Харківському гуманітарному інституті "Народна українська академія" пройшли Багаліївські читання "Д.І. Багалій і культура Слобідської України"[377], проведення яких стало традицією. З'ясуванню теоретичних питань історичної науки присвячені "П'яті Астахівські читання" у Харківському університеті (2002 р.), де обговорювалися проблеми

---

[374] Литвин В.М., Слюсаренко В.Г На політичній арені України (90-ті рр.). Роздуми істориків // Укр. іст. журн. – 1994. – № 1. – С.10.

[375] Проблеми української історіографії. Матеріали Всеукр. наук. конф., присвяченої 30-річчю Укр. іст. т-ва і журн. "Український історик" 2 березня 1996 р. – Мукачево, 1996. – С. 6.

[376] *Кентій К.В.* Джерелознавчі та історіографічні читання в Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка // Укр. іст. журн. – 2001. – № 2. – С. 151–152.

[377] *Павлова Т.Г* Треті Багаліївські читання в Харківському гуманітарному інституті "Народна українська академія" // Укр. іст. журн. – 2001. – № 2. – С. 152–154.

періодизації історії та історіографічного процесу (С. Посохов)[378]. Дослідниця Т. Попова (Одеса) запропонувала не змішувати таких понять, як "українська історіографія", "історіографія історії України", "історіографія в Україні", та визначила їхню специфіку[379].

16–18 травня 2000 р. у Чернівецькому державному університеті відбувся Перший міжнародний науковий конгрес Українського історичного товариства "Українська історична наука на порозі XXI століття" На цьому представницькому форумі Ю. Макар зазначав: "За роки розвитку самостійної незалежної Української держави докорінно змінилися завдання Українського історичного товариства. Можна з радістю стверджувати, що наука більше не поділяється на вітчизняну і діаспорну, а переростає в єдину українську історичну науку, якою їй і належить бути"[380].

Важливе місце у з'ясуванні теоретичних проблем сучасної історіографічної науки посіла Міжнародна наукова конференція у Львові "Виклики сучасної історіографії: світовий та український контекст", яка відбулася у листопаді 2001 р. Центральною для учасників конференції стала проблема національної української історіографії. Більшість учасників дискусії підтримали думку про те, що виключно національна парадигма історіописання віддаляє історичну інтерпретацію від багатоманітності і різнобарвності реального минулого, вносить у дослідження політичну заангажованість. Щоб уникнути цього, історикові треба завжди пам'ятати про широкий кон-

---

[378] Проблеми періодизації історії та історіографічного процесу // Харк. історіогр. зб. – Харків, 2002. – Вип. 5.

[379] Проблеми періодизації історії та історіографічного процесу... С. 10.

[380] Див.: *Бурдяк В.* Міжнародний науковий конгрес "Українська історична наука на порозі XXI століття // Укр. іст. журн. – 2000. – № 6. – С. 151.

текст висвітлення об'єкта дослідження – сусідів, регіону, континенту (А. Рібер), а також альтернативні моменти, що містяться в кожній історичній ситуації до моменту її реалізації (Я. Поморський)[381] Натомість український вчений Ф. Турченко розвинув погляд про те, що на сучасному етапі українські дослідники повинні насамперед акцентувати увагу на потребі створення "власного обличчя" історії України, а тоді вже переходити до багатоманітності представлення історичної інформації[382]. Американський учасник дискусії М. Бейкер підкреслив, що в українській історіографії помітні позитивні зрушення у тематиці досліджень, обговоренні дискусійних проблем. Однак переорієнтація багатьох істориків з марксистсько-ленінської на національну парадигму історіописання призводить до заміни одних міфів іншими ("міф Леніна-Сталіна замінений міфом Грушевського-Петлюри")[383].

В такому "переорієнтаційному" процесі особливе місце займає інтелектуальна історія, яка, на думку В. Тельвака, на відміну від традиційної історії звертає пильну увагу дослідників на істориків другого чи третього плану, чиї твори не мають особливої цінності з погляду сучасних історіографічних та інтелектуальних стандартів, але з огляду на формування суспільної думки можуть бути так само важливими, або навіть і більш важливими, аніж праці визнаних сьогодні великих дослідників. Зрештою, й зрозуміти історичне значення видатних істориків неможливо без знайомства з їхнім інтелектуальним оточенням та загальними моральними та естетичними цінностями епохи, а саме характер цього оточення повинен бути встановлений у результаті історичного дослідження природи

---

[381] *Зашкільняк Л.О., Сирота Р.Б.* Міжнародна наукова конференція... // Укр. іст. журн. – 2002. – № 2. – С. 149–150.

[382] Там само. – С. 150.

[383] Там само. – С. 152.

та взаємозв'язків тих ідей, які в ті часи переважали в суспільстві[384].

В середині 90-х рр. XX ст. в українській історіографії визначилася група істориків, які намагаючись впровадити в історичні дослідження нові методологічні підходи, зокрема, критикують "схему Грушевського" та ідею пізнаваності історії. До цієї групи істориків можна віднести Я. Грицака, В. Підгаєцького, О. Толочка, Н. Яковенко та ін. Вони представляють течію в філософії історії, яку називають "філософією постмодернізму" або "ситуацією постмодернізму" у філософії[385].

Дослідник С. Терно зазначає, що позиція В. Підгаєцького, Н. Яковенко та ін. утверджує "українське формулювання проблеми епістемологічної безвиході в історичній науці" при якому "історику ніколи не дано пізнати об'єктивно те, що він вивчає", "що все, що історик говорить, – це тільки те, що виникає у нього тут і не є фактографією об'єктивної дійсності".[386] Врешті, зазначає С. Терно, така позиція означає, що історія – не наука, а мистецтво, в якому правих чи неправих не буває.[387] І далі він стверджує: "   якщо метри історичної науки праві у тому, що історія не пізнавана, то постає запитання: як визначити, які інтепретації історії мають право на існування, а які – ні? Яким "певним логічним нормам і певному фаховому набору історика" вони повинні відповідати? Історія не пізнавана – тому будь-які інтерпретації мають

---

[384] Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). – Київ; Дрогобич: "Вимір", 2008. – С. 11–12.

[385] Терно С. Вони грають зовсім не так, або постмодернізм у сучасній українській історіографії // Генеза. – 2004. – № 1 (9). – С. 92.

[386] Докладно див.: Терно С. Вони грають зовсім не так, або постмодернізм у сучасній українській історіографії   – С. 107

[387] Там само.

право на існування".[388] Підсумовуючи С. Терно зводить дискусію до "логічних норм": якщо історія не пізнавана, то мають право на існування будь-які інтерпретації, тому що неможливо визначити, хто правий, а хто – ні. А якщо історія пізнавана й є історична наука (при цьому він посилається на Ю. Мицика – О. С.), тоді можна говорити про те, що існують наукові й ненаукові інтерпретації історії, тобто доведені й обґрунтовані та недоведені, необґрунтовані".[389]

Дослідники В. Смолій та Ю. Левенець звертають увагу ще на один сучасний аспект сприйняття історії, який обумовлений кризою довіри до політико-історичних конструкцій, яка привела до змін взаємин професійного наукового знання й масової історичної свідомості. Проблема полягає у тому, що професійним історикам стає все важче вибудовувати в масовій свідомості готові історичні схеми. Це відбувається ще й у процесі, коли, з одного боку, інформаційне суспільство глобалізується, а з іншого – самоідентифікація індивіда відбувається вже лише на рівні конкретно-історичного часу та визначених історичних умов, а на рівні усього соціокультурного простору.

Відповідно найсуттєвіший чинник нинішнього комунікативного спілкування через Інтернет, ми можемо розглядати не лише як новітню схему спілкування та зв'язків, а й як сучасний засіб маніпулювання свідомістю, в тому числі й через історичні образи.

В. Смолій та Ю. Левенець стверджують, що висмикування історичних фактів з контексту провокує омани й підсилює міфологізацію масової історичної свідомості, створює можливості для маніпулювання образами минулого і сьогодення; веде до того, що Україна, не пройшовши

[388] Терно С. Вони грають зовсім не так, або постмодернізм у сучасній українській історіографії – С. 107

[389] Там само.

етапу інформаційного суспільства, переходить до його маніпуляційного різновиду[390].

Тому вони роблять висновок, що професійне історичне знання не встигає за потребами українського соціуму, а консолідація в суспільстві йде не на основі загальної історичної пам'яті, а на основі створення якихось групових емоцій за схемою: свій – чужий. Це відповідно означає про творення у масовій свідомості щонайменше двох "політичних історій України XX століття", які будуються на історичній пам'яті мешканців різних регіонів України.

Висновок В. Смолія та Ю. Левенця зводиться до того, що найактуальнішим завданням сучасної історіографії України є конструювання її цілісності[391]. Цього вимагає нинішня політична ситуація у державі та перспективи її історичного розвитку.

У контексті з'ясування місця національної історії в історичному дослідженні оригінальними є праці І. Колесник, яка вважає, що національні координати лише виразно підкреслюють константні риси зв'язків "наука – культура", "історіографія – культура", "історична наука – культура" Посередником між наукою і таким типом культури виступають історико-наукові дослідження. У випадку "історична наука та культура" посередницьку функцію виконує історіографія[392].

Важливі теоретичні проблеми історіографії розглядає В. Масненко, висвітлюючи взаємозалежність між розвитком історичної науки та становленням модерної національної спільноти, етнополітичні функції іс-

---

[390] Смолій В., Левенець Ю. Парадокси історичного пізнання (замість передмови) // Україна: політична історія: XX – початок XXI ст. / Редрада. В.М.Литвин (голова) та ін. Редкол.: В.А.Смолій, Ю.А.Левенець (співголови та ін.). – К.: Парламентське вид-во, 2007 – С.14.

[391] Там само. – С.14.

[392] *Колесник І.І.* Українська культура та історіографія: історія ментальностей // Укр. іст. журн. – 2002. – № 1. – С. 27

торичної думки, міфологічний компонент історичної та національної свідомості[393]. Близькими до цієї проблематики є наукові розвідки О. Удода, який з'ясовує роль історичних знань у формуванні духовних цінностей українського народу[394]. Харківський історик В. Кравченко проаналізував українську історіографію епохи національного відродження, довів її інтелектуальний зв'язок з розвитком європейської історичної думки[395]. Широкий контекст розвитку історичної думки в Україні, насамперед її методологічних аспектів, представив у монографії С. Стельмах[396]. Він, зокрема, з'ясував, що в умовах царської Росії дослідники історії з увагою слідкували за світовою історіографією і намагалися застосувати її здобутки у вивченні минулого. Нині рівень теоретичних пошуків в історіографічній площині поширено на вироблення категоріального апарату, методів цієї галузі знань. У розробці теоретичних проблем історіографії поважне місце посідають праці вчених Дніпро-петровська, Харкова, Одеси[397]

Після утворення незалежної України суттєво зросла кількість робіт, присвячених історичній творчості знаних українських істориків, особливо тих, які в радянські часи

---

[393] *Масненко В.В.* Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). – К.; Черкаси, 2001. – 440 с.

[394] *Удод О.А.* Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу: 1920 – 30-ті рр.: автореф. дис. докт. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2000.

[395] *Кравченко В.В.* Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Харків, 1996. – 376 с.

[396] *Стельмах С.* Історична думка в Україні XIX – початку XX століття. – К., 1997

[397] Див.: Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Образи науки. // Міжвузівський зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2000: Категоріальний аппарат історичної науки // Харк. історіогр. зб. – Харків, 2000. – Вип. 4.

кваліфікувались як "буржуазні націоналісти" Щоправда, багато зусиль було докладено передусім для перевидання творів таких вчених, як М. Грушевський, В. Антонович, В. Липинський та ін. Натомість серйозних досліджень їхнього історіографічного доробку з'явилось не так багато. Ю. Пінчук узагальнив свої тривалі студії над доробком М. Костомарова у спеціальній монографії[398]. А. Санцевич опублікував невелику роботу про українського історика-марксиста М. Слабченка[399], В. Кравченко присвятив свою увагу науковій діяльності Д. Багалія, а І. Войцехівська – В. Іконникова[400]. В. Ульяновський і В. Короткий підготували монографію про історичні погляди й громадську діяльність В. Антоновича[401]. Дві узагальнювальні праці про наукову творчість О. Оглоблина і Н. Полонської-Василенко написав І. Верба, зібравши і проаналізувавши розлогий маловідомий джерельний матеріал[402]. Незважаючи на велику кількість різного роду публікацій, присвячених творчості М. Грушевського, українські історики ще не підготували синтетичної роботи, яка б окреслила історичні погляди цього видатного вченого. Серед перших спроб заповнити цей пробіл можна назвати монографію В. Тельвака[403]. Не можна також оминути ґрунтовних, хоча й не

---

[398] *Пінчук Ю.А.* Микола Іванович Костомаров, 1817 – 1885. – К., 1992.

[399] *Санцевич А.В.* Видатний український історик М.Є. Слабченко. – К., 1993.

[400] *Войцехівська І.* Академік Володимир Іконников: життєпис та бібліографія. – К., 1998.

[401] *Ульяновський В., Короткий В.* Володимир Антонович: образ на тлі епохи. – К., 1997

[402] *Верба І.* Олександр Оглоблин. Життя і праця в Україні. До 100-річчя з дня народження. – К., 1999. – 384 с.; Його ж: Життя і творчість Н.Д. Полонської-Василенко (1884-1973). – К., 2000. – 340 с.

[403] *Тельвак В.* Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX — початок XX ст.). – Нью-Йорк; Дрогобич, 2002. – 234 с.

позбавлених певної однобічності досліджень дніпропетровського історика В. Ващенка[404], який прагне пояснити творчість видатних українських істориків через мотиви їхніх внутрішніх особистісних переживань.

Водночас майже зовсім не приділено уваги вивченню зарубіжної історіографії. Праці з історії зарубіжної історичної науки представлені лише окремими монографічними студіями. Французькою історіографією активно займається Л. Таран, а також В. Ададуров[405]. Польській історіографії присвятив розвідку Л. Зашкільняк [406]. Особливе місце в контексті з'ясування методологічних та тематичних здобутків провідних історіографій світу займає також робота Л. Зашкільняка "Сучасна світова історіографія"[407]. Дещо більше статейних робіт присвячено окремим історичним проблемам. Тільки останнім часом стали з'являтися дослідження зарубіжної літератури. Одним з них є фундаментальна монографія В. Петровського про відображення в найновішій західній науковій науковій літературі сучасних українсько-російських відносин. Дослідник зосередився лише на підході західних істориків та політологів до розвитку стосунків двох

---

[404] *Ващенко В.В.* Лекції з історії української історичної науки другої половини XIX — початку XX століття (М.І. Костомаров, В.Б. Антонович, М.С. Грушевський) / За заг. ред. В.В. Підгаєцького. – Дніпропетровськ, 1998; Його ж: Неврастенія: непрочитані історії (Деконструкція одного надпису – сеанс прочитання автомонографії М. Грушевського). – Дніпропетровськ, 2002.

[405] *Таран Л.В.* Французька історіографія (70-ті роки XIX – 80-ті роки XX ст.). – К., 1991. – С. 65–78; Її ж: Историческая мысль Франции и России 70-е годы XIX – 40-е годы XX в. – Киев, 1994; *Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададуров В.* Французька історіографія XX століття. – Львів, 2001.

[406] *Зашкільняк Л.О.* Польська історіографія після Другої світової війни: проблеми національної історії (40–60-ті роки). – К., 1992. – 96 с.

[407] Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія: Посібник для студентів історичних спеціальностей університетів. – Львів: ПАІС, 2007 – 312 с.

сусідніх держав після 1991 р., показавши, що західна історіографія тривалий час недооцінювала українського питання в історії Східної Європи і тепер змушена долати різноманітні стереотипи попереднього періоду. Наслідком цього стала поява і розширення напряму західної україністики[408].

У сучасних умовах не лише для української, а й для європейської історичної науки першочерговими залишаються питання синтезу історичного процесу, методології та методики досліджень. Про це йшлося на XIX-му Міжнародному конгресі істориків в Осло (Норвегія), який відбувся у серпні 2000 р. На ньому обговорювали проблему загальносвітової історії, необхідність її конструювання таким чином, щоб висвітлити багатоманітність й оригінальність внеску до світової цивілізації націй, континентів, регіонів. Російський історик С. Журавльов, який виступав у руслі загальної теми “Корисність історії і зловживання нею, відповідальність історика в минулому і тепер”, зупинився на утвердженні в 1930-х роках сталінської схеми російської історії. В обговоренні його виступу український вчений Я. Ісаєвич відзначив, що доповідач не наголосив на одному з найважливіших аспектів радянської історичної концепції – обов’язковості ідеалізації російської імперської ідеології, примусового насадження, особливо під час війни і в післявоєнні роки, панславістських міфологем[409]

У розрізі іншої теми, яку обговорювали на конгресі – “Кордони і зміни національних територій у Центрально-Східній Європі: на прикладі чотирьох сусідніх країн –

[408] *Петровський В.В.* Українсько-російські взаємини в сучасній західній науковій літературі (1991–2001 рр.). – Харків, 2003. – 490 с.

[409] *Ісаєвич Я.Д.* XIX Міжнародний конгрес істориків в Осло // Укр. іст. журн. – 2001. – № 1. – С. 159.

Білорусі, Литви, Польщі, України", – Я. Ісаєвич зупинився на принципово відмінних підходах до питань національної території. Ті народи, яким доводилося відстоювати своє право на існування, національну територію зазвичай визначали в етнічних межах. Натомість народи, які мали привілейовану позицію в багатонаціональних державах, вважали законним т.зв. "історичні права" на завойовані в давнину землі"[410].

Участь українських вчених у міжнародних форумах істориків повинна також сприяти "вписанню" української історії у світову. З цього приводу український вчений В. Потульницький зазначав, що тільки належне і доказове погодження перспектив всесвітньої історії з особливим врахуванням історії України сприятиме знаходженню згоди щодо трактування останньої самими українськими дослідниками[411]. На його думку, становлення національної свідомості та онтологізація її у цій історичній спільності відбувається на основі самовимірювання у двох векторах – векторі власної історії (її цілісного усвідомлення) та векторі співвідношення, зіставлення з іншими народами та державами світу. Вчений пише: "Саме другий вектор в Україні поки що не є втіленим у життя. Створення всіх національних історій виявилося замало для повноцінного входження української історії у світову, оскільки ніхто з авторів синтетичних курсів не охоплював національної історії в обох вимірах, у взаємному дзеркалі синхронного і діахронного вивчення, а лише у контроверзі з російською схе-

[410] *Ісаєвич Я.Д.* XIX Міжнародний конгрес істориків в Осло... С. 160.

[411] Див.:*Потульницький В.А.* Українська та світова історична наука: рефлексії на межі століть // Укр. іст. журн. – 2000. – № 1. – С. 3.

мою, як, наприклад, Грушевський. Майбутнє виведення наукового поняття історії України і має здійснюватися саме у таких двох векторах одночасно"[412].

Підсумовуючи стан історичних досліджень в Україні, В. Потульницький зазначає: "На сьогодні ж українська історична наука ще не має власної науково-дослідницької версії історії України в її національно-державному вимірі, котра би знаходилась у відповідності зі світовою історією. Маємо в наявності російську, польську, єврейську та інші схеми історії України, які перебувають у протиріччі і не відповідають одна одній, оскільки, що цілком зрозуміло, не враховують та ігнорують або ж представляють у міфологічному обрамленні специфіку українського історичного процесу в контексті історії Східної Європи і світу[413] Саме схеми панівних націй без врахування української схеми покладені в основу вивчення східноєвропейської історії у переважній більшості країн світу. Тому історія України має зайняти належне й атрактивне місце в уже практично розподіленому світі всесвітньої історії, яка в значній своїй частині побудована на міфах панівних націй щодо України і щодо себе і яка досі ігнорує українську історію"[414].

Особливе місце у сучасному вивченні процесів українсько-польських взаємин XX ст. зайняли міжнародні

---

[412] Хотілося б зазначити: в цій публікації В. Потульницький висловлює думку, що в різні часи українська історія була пов'язана з різними імперіями і народами. Заслуга ж попередніх українських істориків полягає у тому, що, наприклад, В. Антонович "відсепарував" її від польської, а М. Грушевський – від російської. На цьому етапі, – вважає В. Потульницький, – наша історія так і залишилася "на рівні сепарації, замість того, щоб вступити у більш зрілу фазу – погодження з всесвітньою історією " – Потульницький В.Л. Українська та світова... – С. 16.

[413] Про засади російської історіографії докладно див.: Удод О. А. Українсько-російські взаємини: історіографічні міркування й роздуми // Укр. іст. журн. – 2005. – № 2. – С. 167–177

[414] Там само.

семінари "Україна – Польща: важкі питання" дослідників України та Польщі за ініціативою Світового союзу воїнів Армії Крайової та Об'єднання українців Польщі. З українського боку координаторами проекту стали історики Волинського державного університету імені Лесі Українки. В рамках "важких питань" обговорювалися найважливіші дискусійні проблеми українсько-польських стосунків міжвоєнного часу; українсько-польський міжетнічний конфлікт в роки Другої світової війни; відносини українців і поляків повоєнного часу. Тобто свідомо було обрано ті питання, на які в українській і польській історичній науці існують власні усталені підходи і оцінки. В рамках семінарів було запропоновано оригінальний підхід до висвітлення проблем: пропонувалося підготувати українській і польській стороні реферат на одну й ту ж тему; після виголошення рефератів та їх обговорення і дискусій українські і польські сторони прийняли протокол узгоджень і розбіжностей з проблематики виголошених рефератів; дискусію завершувало спільне комюніке, де відображувались позиції сторін на ту чи іншу проблему.

У багатьох напрямках вдалося зблизити позиції сторін, зокрема на підставі відмови від виключно "національного" погляду на події, спроб ширшого тлумачення фактів, врахування інтересів обох національних рухів[415].

Проект реалізовувався протягом тривалого часу й охоплював стан дослідження та наукові підходи до вивчення українсько-польських відносин в національних історіографіях України і Польщі у кінці XX ст.

IX і X міжнародні семінари цього проекту (6–10 листопада 2001 р., Варшава) пройшли як спарені. У рамках

---

[415] Див.: Голубко В. Проблеми історії України другої половини XX століття // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. Колективна монографія за редакцією Леоніда Зашкільняка. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2004. – С. 195.

наукового форуму відбулася дискусія з теми Акція "Вісла" та виголошено доповіді, які головним чином торкалися питань історії українсько-польських стосунків періоду Другої світової війни.

У дискусії щодо Акції "Вісла" на Варшавському семінарі професор С. А. Макарчук, відображаючи позицію українських істориків, зазначав, що операція "Вісла" була продовженням реалізації угоди від 9 вересня 1944 р. і проводилася за повної військової і політичної підтримки СРСР та його союзників. Вона завершувала переселенські процеси, задумані великими державами в ході Другої світової війни[416]. Позиція польських істориків з цієї проблеми була відмінною від української.

Заключним етапом семінарів стали відповідні дві підсумкові доповіді із загальними оцінками проведених засідань: з українського боку В. Макара "Україна–Польща: важкі питання (спроби осмислення семінарів і опублікованих матеріалів)" і, відповідно, з польського боку М. Клімецького "Оцінка і, висновки, щодо виданих томів "Україна–Польща: важкі питання"

Важливість цього наукового форуму передовсім полягає у тому, що дослідники завершували наукову дискусію спільним комюніке та узгодженнями позицій з того чи іншого питання в українській та польській історичній науці.

Певним підсумком прозвучали слова Л. Зашкільняка на XI Міжнародному семінарі істориків "Українсько-польські відносини під час Другої світової війни" (Варшава, 26–28 квітня 2005 р.), про те, що в польській історіографії майже незалежно від волі авторів помітна традиційна

---

[416] Україна–Польща: важкі питання. Т. 9 Матеріали IX і X міжнародних наукових семінарів "Українсько-польські відносини під час Другої світової війни" Варшава, 6–10 листопада 2001 р. / Наук. ред. М. М. Кучерепа. – Луцьк: ВМА "Терен", 2004. – С. 31.

для державних народів недооцінка т. зв. молодих націй. У даному випадку – української, її згуртованості і самосвідомості. З іншого боку, в українській історіографії теж майже на рівні підсвідомості проявляються і реалізуються дві тенденції: нехтування національним чинником на користь соціального (це совєтська традиція) або надання національному факторові вирішального значення (це націоналістична традиція)[417]

Стан історіографічної науки в Україні нині визначають і посібникові видання, які виконують не лише свою основну дидактичну функцію, а й стають засобом теоретичного узагальнення розвитку історичної думки як інтерпретації минулої реальності, сприяють запозиченню методологічних взірців і прийомів з інших галузей гуманітарних і соціальних наук, виробленню і вдосконаленню понятійного апарату історичної науки. Саме в такому ракурсі слід розглядати посібник І. Колесник "Українська історіографія (XVIII – початку XX століття")[418], яка, виходячи із практики викладання курсу, стверджує, що, як і раніше, найскладнішою проблемою залишається концептуальне обґрунтування курсу української історіографії. І. Колесник вважає, що такий курс пронизують дві головні ідеї: 1) наукові форми української історіографії виникають у XVIII ст., що збігається зі становленням нового класичного типу науки (йдеться про виникнення проблемної історіографії як складової загальноросійської науки на Лівобережній Україні); 2) для перетворення української історіографії з проблемної російської на національну науку вирішальне значення мало українське національне

---

[417] Україна–Польща: важкі питання. Т. 10. Матеріали XI Міжнародного семінару істориків "Українсько-польські відносини під час Другої світової війни" Варшава, 26–28 квітня 2005 року. – Варшава: ТОВ ТИРСА, 2006. – С. 13.

[418] *Колесник І.І.* Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – С. 6.

відродження кінця XVIII – початку XIX ст. (стверджується, що національне відродження сприяло самостійній структуризації української історіографії і відокремленню її від російської, польської чи німецької історичної науки; на думку І. Колесник, українське національне відродження виконує методологічну функцію щодо вивчення української історіографії, дає змогу з'ясувати весь комплекс обставин і умов розвитку історичних знань і водночас є засобом усвідомлення тих процесів і подій, які відбуваються у духовній сфері українців)[419]

Зміст і напрями історичних досліджень з'ясовує також навчальний посібник К. Кондратюка "Українська історіографія XIX – початку XX сто-літь: основні напрями і концепції"[420]. Хронологічно робота охоплює період з кінця XVIII і початку XIX ст., – за словами автора, це початок нової доби у формуванні української історичної думки, – до початку XX ст. – періоду остаточної сепарації української історіографії від польської та російської. Що ж до національної історіографії, то саме в цей час сформувались її самостійні структури з розгалуженою системою власних інституцій, кадровим потенціалом і розвиненим ідейно-концептуальним та термінологічним апаратом[421] Важливо підкреслити, що К. Кондратюк розглядає українську історіографію часів націотворення не як ізольоване і самодостатнє явище, а як невід'ємну складову українського національного руху. У такому ж націотворчому

---

[419] *Колесник І.І.* Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – С. 7

[420] *Кондратюк К.* Українська історіографія XIX – початку XX століть: основні напрями і концепції. – Львів, 2002. – С. 8.

[421] *Алексієвець М., Куций І.* [Рец. на]: Кондратюк К. Українська історіографія XIX – початку XX століть: Основні напрями і концепції. – Львів, 2002. – 242 с. // Наук. записки Терноп. держ. педагог. ун-ту ім. В. Гнатюка. Сер. Історія. – Тернопіль, 2003. – Вип. 3.– С. 205–208.

контексті побудований посібник з історіографії О. Бойка та Є. Луняк[422].

У сучасних умовах посібники з історіографії І. Колесник, К. Кондратюка, синтетичні праці М. Масненка, В. Кравченка, В. Ващенка, О. Удода та інших містять не тільки фактографічний матеріал про окремих істориків й історичні інституції, а й прагнення до створення загальних концепцій розвитку національної історичної думки у її тісному взаємозв'язку з суспільними умовами й інтелектуальним простором, в яких вона функціонувала. У їхніх працях простежуємо намір знайти "золоту середину" у визначенні головних чинників, які сприяли становленню історіографії. Якщо одні (К. Кондратюк, Ю. Макар та ін.) підтримують традиційну схему вирішального впливу національного відродження на формування історіографії, то інші (В. Кравченко, І. Колесник, В. Масненко) намагаються пов'язати її розвиток також з провідними науковими течіями свого часу і показати взаємні впливи суспільної свідомості на істориків і самих істориків на суспільну свідомість; треті (В. Ващенко, Я. Грицак, Н. Яковенко) бачать передусім в істориках творців національної ідеології.

Що ж до самих підручникових видань з курсу історіографії, то, як вважає І. Колесник, вони повинні охоплювати три групи інформації: 1) теоретико-методологічну, що визначала б зміст історіографії, її предмет, функції і місце в процесі історичного пізнання, розглядала міжпредметні зв'язки з іншими галузями гуманітарних знань; 2) концептуальну, яка б описувала процес виникнення і розвитку наукових форм української історіографії, соціокультурні та внутрішні причини цих процесів (в цьому ж блоці слід розглядати історичні ідеї та концепції, школи

[422] *Бойко О.Д., Луняк Є.М.* Історіографія історії України: Навч.-метод. посіб. для студентів денної форми навчання. – Ніжин, 2003. – 44 с.

та напрямки, працю окремих істориків); 3) довідково-інформаційну, яка б включала бібліографічний словник істориків, покажчики, подавала визначення уживаних термінів тощо[423].

Дуже влучно про специфіку новітніх досліджень історичного процесу в Україні висловилися В. Смолій та Ю. Левенець у вступній статті "Парадокси історичного пізнання (замість передмови)" до книги "Україна: політична історія. XX – початок XXI ст.": "Фундаментальні зміни, які сталися в XX ст., зумовили те, що політична історія України стала тереном гри для інтелектуалів, а не дослідження фактажу. Це не могло не впливати істотно на суспільне буття. На сьогодні вкрай складно інтерпретувати політичні факти в термінах якої-небудь духовної або моральної теорії. У технологізованому світі на перший план виходить приватна особа, а вона не може бути суб'єктом політики. Щойно пересічний громадянин потрапляє у політичну сферу, він одразу ж перетворюється на об'єкт маніпулювання. І саме політична історія стає одним з найефективніших інструментів ілюзорної "фабрики мрій"[424]. Тобто йдеться про те, що історичні сюжети дуже часто подаються для обґрунтування різних векторів політики: додатковим аргументом парламентської республіки скажімо служить козацький демократизм, а відповідно князівський інститут та його історія, – виступає додатковим аргументом сильної президентської влади.

В. Смолій та Ю. Левенець роблять висновок, що в процесі конкретно-історичного дослідження вчений-історик мусить аналізувати механізм свого мислення, проблеми методологічних підстав для свого пошуку. Засадою нау-

---

[423] *Колесник І.І.* Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – С. 6.

[424] Україна: політична історія: XX – початок XXI ст. / Редрада. В.М.Литвин (голова) та ін. Редкол.: В.А.Смолій, Ю.А.Левенець (співголови та ін.). – К.: Парламентське вид-во, 2007 – С.11.

ковості конкретно-історичного аналізу має стати власне “методологічна достатність”

Власне методологічною культурою керівники проекту “Україна: політична історія. XX – початок XXI ст.” пояснюють те, що в умовах плюралізму існують різночитання у трактуванні подій, скажімо, починаючи від “заперечення голодомору 1930-х рр. і до невтримного возвеличення окремих суперечливих фігур нашого минулого” [425].

Однак сучасний етап вивчення історичного процесу національною історіографією обумовлений не лише методологічною складовою, а й чинниками впливу на історика навколишнього середовища і, особливо, ідеології. Саме ідеологія як в минулому, так і нині змушувала історика творити, оглядаючись на пануючі суспільні сили та групи впливу. Особливо політичними стали ці процеси в сучасних умовах.

Дослідник Г В. Касьянов аналізує сучасні суспільно-політичні процеси у контексті формування громадянського суспільства в Україні. Він пише: “Інституційні зрушення в галузі громадянського суспільства менш помітні. Більшість політиків стверджує, що інституційно воно й надалі перебуває в ембріональному стані. Ті інститути громадянського суспільства, які є його імітацією й створені як окремі політичні проекти (наприклад, фонди, створені під дахом держави) у даному разі до уваги не беруться. Трансформувати квазігромадянські структури попередньої доби (наприклад, оформлені профспілки) в нові не вдалося. Нові є атомізованими, дрібними, маловпливовими, не мають серйозної фінансової бази всередині суспільства й жодна з них не має загальноукраїнського впливу.” [426]

---

[425] Україна: політична історія: XX – початок XXI ст. С.12.

[426] Касьянов Г В. Сучасна історія України: проблеми, версії, міркування // Укр. іст. журн. – 2006. – № 4. – С. 9.

Ще одну специфіку історичних досліджень В. Смолій і Ю. Левенець, яка передовсім стосується інструментарію дослідницького процесу та обмежує плюралізм дослідника, виводять із однобічності сприйняття історичного процесу: кожне покоління людей не мало практичної потреби знати минуле в повному обсязі, внаслідок чого засвоєння досвіду, уроків історії відбувалося не лише предметно, а й вибірково (наводять приклад, що у сучасній українській історіографії вкрай рідко можна знайти дослідження з політичної історії радянського періоду, крім декількох найгостріших тем; вилучалися й сюжети з політичних взаємин до 1917 р.) [427]

Сучасна українська історіографія повинна стати інструментом створення новітньої концепції історії України. Щодо її витворення і побудови, то, безумовно, вона повинна спиратися на наявний досвід вивчення історичного минулого, акумулюючи новітні ідеї й теоретичні підходи, сучасний дослідницький інструментарій наукового пошуку, який повинен охоплювати усю сукупність наявних дослідницьких методів.

[427] Україна: політична історія: XX – початок XXI ст. С.13.

Заключення

Новітні зміни у національній історіографії України намітилися вже в кінці 90-х рр. XX ст., коли в умовах розпаду СРСР і побудови нових суверенних і демократичних держав сталися глобальні демократичні перетворення. Цей період визначався посиленою увагою дослідників до окремих заборонених для вивчення тем – "білих плям" Вже на початку 90-х років українська історична наука пройшла шлях від "вклеювання" епізодів національної історії спочатку у радянський період, а згодом в умовах нашої незалежності, що виявилося у генезі національної історії і створенні цілісної та синтетичної науки історії українського народу та його державності. В сучасній національній історіографії знайшли назагал відображення головні етапи модернізаційних процесів в економіці радянської України 20–30-х рр. XX ст. та "коренізації"-"українізації" – 20-х рр. XX ст., питання голодомору 1932–1933 рр., сталінських репресій другої половини 30-х рр. XX ст. Особлива увага дослідників прикута до проблем національно-визвольних процесів міжвоєнного часу та періоду Другої світової війни і повоєнного часу. У новітніх дослідженнях подано характеристику радянській тоталітарній системі повоєнного часу, та показано як змінювалося радянське суспільство у роки "хрущовської відлиги" як народився і розвивався рух інакомислячих дисидентів, як загальнонародний протестний рух трансформувався в умовах "перебудови" 80-х рр. у потужний народний рух України, ставши основою побудови політичних партій і громадянського суспільства.

Певний підсумок здійснено в історіографічних працях і щодо процесів побудови незалежної Української держави, які охоплюють аналіз адміністративно-політичного устрою, політичної структури суспільства, національно-

культурного будівництва, економіки, зовнішньої політики і ін. Водночас українське суспільство переживає нині складний етап свого розвитку.

Саме тому історик С. В. Кульчицький зазначає: “Головний висновок із зіставлення національно-просторової самоідентифікації з лінгвоетнічною досить невтішний: українське суспільство перебуває лише на початковій стадії формування політичної нації. У разі несприятливого розвитку соціально-економічних процесів усе більше громадян України потраплятимуть у сферу тяжіння Росії з трагічними наслідками для національної державності.” [428]

Водночас більшість дослідників стверджують, що проблеми становлення українського суспільства і держави, свідчать не лише про труднощі цього процесу, а й посилюють реальність існування та розвитку цього суспільства та держави. Тому спільною справою усієї української суспільності є вільне облаштування свого життя, розбудова незалежної і демократичної України. Глибоке осмислення минулого і сучасного стає важливою умовою входження українського народу у світовий цивілізаційний простір.

[428] *Кульчицький С. В.* Україна: суспільство й держава на терезах історії (1991–2006). // Укр. іст. журн. – 2006. – № 4. – С. 29.

Бібліографія

1. Ададуров В. Політика Франції стосовно українсько-польського конфлікту за Східну Галичину в період з листопада 1918 по березень 1919 р. // Україна в минулому. – К., Львів, 1995. – Вип. 7
2. Алексієвець М., Куций І. [Рец. на]: Кондратюк К. Українська історіографія XIX – початку XX століть: Основні напрями і концепції. – Львів, 2002. – 242 с.
3. Алєксеєв Ю.М., Слюсаренко А.Г., Кульчицький С.В. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1995–1999 рр.). – К., 2000.
4. Андрухів І. Галицька Голгофа: ліквідація УГКЦ на Станіславщині в 1945–1961 рр. – Івано-Франківськ, 1997
5. Андрущенко В.П. Духовне оновлення суспільства. – К.: Либідь, 1990.
6. Бадяк В. У лещатах сталінщини: Нарис історії Львівської організації Спілки художників України 1939–1953 рр. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003.
7 Бажан О.Г., Данилюк О.З. Український національний рух: основні етапи і тенденції розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті рр.). – К., 2000.
8. Баран В. Історія України 1945–1954 рр. – Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2005.
9. Баран В. Спроба реформ // Історія України / Відп. ред. Ю. Сливка; керівник авт. кол. Ю. Зайцев. – Вид. 3-тє, переобл. і доп. – Львів: Світ, 2002.
10. Баран В. Україна в 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996.
11. Баран В. Україна після Сталіна // Нарис історії 1953–1985 рр. – Львів, 1992.
12. Баран В. Україна: новітня історія (1945–1991 рр). – Львів Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003.

13. Баран В. Україна: Новітня історія (1945–1991 рр). – Львів, 2003.
14. Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.). Сер. "Україна крізь віки" Т. 13. – К.: Видавничий дім " Альтернатива", 1999.
15. Баран З. До питання про аграрну політику урядів міжвоєнної Польщі стосовно Західної України // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. іст. – Львів, 1998. – Вип. 33.
16. Батенко Т. "Я повстаю, отже, я існую" Політичний портрет Івана Геля. – Львів, 1999.
17 Батенко Т. Опозиційна особистість: друга половина XX ст. Політичний портрет Богдана Гориня. – Львів, 1997
18. Берест Р. Нариси історії профспілкового руху в Західній Україні (1917–1939 рр.). – Дрогобич, 1995.
19. Бернадський Б. Волинь у роки Першої світової війни: автореф. дис... канд. іст. наук. – Львів, 1999.
20. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – К., 1994.
21. Білевич Г., Савчук Б. Товариство "Рідна школа" (1881–1939 рр.). – Івано-Франківськ, 1999.
22. Божко Н., Цубов Л. Церква України в добу Центральної Ради // Історія релігій в Україні: тези повідомлень II наук. столу. – К., Львів, 1992. – С. 11-13.
23. Бойко О. Акт Злуки // Довідник з історії України. 2-ге вид. / За редакцією І. Підкови і Р. Шуста. – К.,2001. – С. 20-21.
24. Бойко О. Індустріалізація // Довідник з історії України. / За ред. І. Підкови і Р. Шуста. – К., 2001.
25. Бойко О. Історія України у XX столітті: 20-ті – 90-ті роки: навч. посібник для студентів. – Ніжин, 1994.
26. Бойко О. Історія України: посібник. – 2-ге вид. доп. – К., 2002. – С. 393-394.
27 Бойко О., Луняк Є. Історіографія історії України: навч.-метод. посіб. для студентів денної форми навчання. – Ніжин, 2003.

28. Бойко О.Д. Історія України. – К., 2001.
29. Бойко О. Українська інтелігенція у 1917 р. // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. – К., 1993.
30. Боляновський А. Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945). – Львів, 2003.
31. Ботушанський В. Буковина в дипломатичній боротьбі за втягнення Румунії у війну на боці австро-угорського блоку (1914–1918 рр.) // Питання історії України: зб. наук. ст. – Т.3. – Чернівці, 1999.
32. Боцюрків Б. Українська Греко-католицька церква в катакомбах (1946–1989) // Ковчег. Збірник статей з церковної історії. – Ч. І. – Львів, 1993. – С. 123–164.
33. Бриндюк О. Ліквідація більшовиками політичної опозиції та встановлення однопартійної системи в Україні в 20-ті роки XX ст. – Одеса, 1998.
34. Брицький П. Україна у Другій світовій війні. 1939–1945 рр. – Чернівці, 1995.
35. Буравченко А. Зміни у соціальному складі офіцерського корпусу Росії (1914–1917 рр.) // Укр. іст. журн. – 1997 – № 2.
36. Буравченко А. Час відновлення історичної пам'яті, або дещо про гетьманат з погляду сьогодення // Останній гетьман. – К., 1993.
37 Бурдяк В. Міжнародний науковий конгрес "Українська історична наука на порозі XXI століття" // Укр. іст. журн. – 2000. – № 6. – С. 151 – 152.
38. Бурдяк В. Становище галицьких українців на початку Першої світової війни: соціологічний ракурс // Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. – Чернівці, 2000.
39. Бурковська І. Зовнішньополітичні орієнтири УНДО (1925–1935) // Наукові зошити істор. ф-ту ЛНУ ім. І.Франка: зб. наук. праць. – Львів, 2000. – Вип.3.
40. Бурковська І. Проблема польсько-українського політичного компромісу в діяльності УНДО (1925–1935) // Розбудова держави. – 1997 – № 1. – С. 26-32.

41. Вакулик Т.Г Актуальні проблеми історії України. – К., 1998.
42. Ващенко В. Лекції з історії української історичної науки другої половини XIX – початку XX століття (М.І. Костомаров, В.Б. Антонович, М.С. Грушевський) / За заг. ред. В.В. Підгаєцького. – Дніпропетровськ, 1998.
43. Ващенко В. Неврастенія: непрочитані історії (Деконструкція одного надпису – сеанс прочитання автомонографії М. Грушевського). – Дніпропетровськ, 2002.
44. Ведінєєв Д., Шевченко С. Українські соловки. – К., 2001.
45. Ведінєєв Д., Шаповал Ю. Чи був Лаврентій Берія українським націоналістом? //Дзеркало життя. – 2001. – 7–13 липня.
46. Великий Українець. Література з життя та діяльності М. Грушевського. – К., 1992. – С.102-110, 125. 130-131.
47 Верба І. Життя і творчість Н.Д. Полонської-Василенко (1884-1973). – К., 2000.
48. Верба І. Олександр Оглоблин. Життя і праця в Україні. До 100-річчя з дня народження. – К., 1999. – 384 с.
49. Верстюк В. Махновщина. – К., 1992.
50. Верстюк В. Українська Центральна Рада // Довідник з історії України. / За ред. І. Підкови і Р. Шуста. – К., 2001. – С. 54.
51. Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради. Біографічний довідник. – К., 1998.
52. Верстюк В., Пиріг Р. М.С. Грушевський. Коротка хроніка життя та діяльності. – К.,1996.
53. Веселова О., Марочко В., Мовчан О. Голодомори в Україні. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 – К.; Нью-Йорк, 2000.
54. Голод-геноцид 1933 р. в Україні. Матеріали міжнар. наук. конф. – К., 2000.
55. Видрін Д.Г., Табачник Д.В. Україна на порозі XX століття. Політичний аспект. – К., 1995.
56. Винниченко І. Україна 1920– 1980-х: депортації, заслання, вислання. – К., 1994.

57 Виртв В., Притуляк П. Центральна Рада у боротьбі за підписання Брестського миру // Політологічні читання. – 1995. – № 2-3. – С. 50-71.
58. Виступ Президента України Леоніда Кучми на сесії Верховної Ради України з нагоди подання до Верховної Ради щорічної доповіді про внутрішню і зовнішню політику України "Економічний і соціальний розвиток України у 1995 році" 2 квітня 1996 р. // Голос України. – 1996. – 4 квітня.
59. Вівсяна І. Національно-культурне єднання галичан і наддніпрянців у роки Першої світової війни // Проблеми історії України. XIX – початок XX ст. – Вип. IV. – К., 2002.
60. Вісин В. Радянський режим у Волинській області (1939–1941 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. – Львів, 1997 – С. 10.
61. Власова О. Державотворча діяльність Костя Левицького // Галичина. – 2001. – № 5–6.
62. Войцехівська І. Академік Володимир Іконников: життєпис та бібліографія. – К., 1998.
63. Волковинський В. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. IV – К., 2002.
64. Волковинський В. Нестор Махно: легенди і реальність. – К., 1994.
65. Воронов І.О., Пилявець Ю.Г Голод 1946–1947 рр. – К.: Т-во "Знання", 1991.
66. Врублевський С.В. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. Записки поморника, воспоминания, документы, слухи, легенды, факты. – К., 1993.
67 Гаврилюк О.Н. Радянізація економічного і духовного життя західноукраїнського села другої половини 40–50-х років (на матеріалах Волинської, Рівненської та Львівської областей): автореф. дис. канд. іст. наук. – Чернівці, 1996.
68. Ганжа О. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.) – К., 2000.
69. Гарань О. Історія Руху: концептуальні та ідеологічні проблеми // Сучасність. – 1994. – листопад (11). – С.97–101.

70. Гарань О.В. Убити дракона. З історії Руху та нових партій України. – К., 1993.
71. Гарчева Л. Збройні сили Центральної Ради у лютому–квітні 1918 р. // Військо України. – 1993. – № 8. – С.102.
72. Гарчева Л. Політична конфронтація та збройна боротьба Росії з Українською Центральною Радою (1917- поч. 1918 рр): автореф. дис... д-ра. іст. наук. – Львів, 1995.
73. Гарчева Л. Федеративна стратегія Центральної Ради та її критики // III міжнар. конгрес україністів 26–29 серпня 1996 р. Історія. – Харків, 1996. – С .41.
74. Гладка Г Суспільно-політична діяльність митрополита А. Шептицького: автореф. дис. канд. іст. наук. – Чернівці, 2000.
75. Гнатчук О. Українські жіночі організації на Буковині (80-ті роки XIX – 30-ті роки XX ст.): автореф. дис. канд.. іст. наук. – Чернівці, 2001.
76. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / Відп. ред. В. Литвин. – К., 2003.
77. Голод 1932–1933 рр. на Україні: очима істориків, мовою документів. – К.,1990.
78. Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція. – К., 27 травня 1997 р.: Матеріали. – К.; Нью-Йорк, 1998.
79. Голубко В. Армія Української народної Республіки (1917–1918). Утворення та боротьба за державу. – Львів, 1997
80. Голубко В. Проблеми історії України другої половини XX століття // Українська історіографія на зміні XX і XXI століть: здобутки і проблеми // Колективна монографія за редакцією Леоніда Зашкільняка. Львів: ВЦ ЛНУ ім. І. Франка, 2004. – С. 184-201.
81. Горак Л. Дмитро Вітовський // Дзвін. – 1992. – № 2.
82. Гордієнко В. Українські січові стрільці. – Львів, 1990.
83. Горний М. Трагедія Холмщини та Підляшшя у Першій світовій війні // Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. – Чернівці, 2000.
84. Гошуляк І. Про причини поразки Центральної ради // Укр. іст. журн. – 1994. – № 1. – С. 31-41.

85. Грабовський С., Ставрояні С., Шкляр І. Нарис історії українського державотворення. – К., 1992.
86. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. – К.,1996.
87 Грицак Я.Й. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. – К., 2000.
88. Грицьків Р. Історіографічне значення матеріалів міжнародних семінарів "Україна -Польща: важкі питання" у дослідженні історії Української повстанської армії періоду Другої світової війни // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху. Збірник 1. – Львів: Видавництво "МС", 2003. – С.190–203.
89. Грищенко А. Українські робітники на шляху творення національної держави. – К., 1992.
90. Грунчуцький В. Промислові трести України в 20-ті роки. – К., 1997
91. Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів // Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали конференції. / За редакцією Я. Грицака, Я. Дашкевича. – Львів: Інститут історичних досліджень Львівського державного університету імені Івана Франка; Інститут української археографії та джерелознавства імені Михайла Грушевського НАН України, Львівське відділення. 1999. – С. 226–266
92. Дашкевич Я. Новий етап розвитку української політичної думки (сторінками "Волі і Батьківщини" (1964–1966)) // Український національний фронт. Дослідження, документи, матеріали / Упоряд. М. Дубас, Ю. Зайцев. – Львів, 2000. – С.48–54.
93. Дашкевич Я. Р Україна вчора і нині. Нариси, виступи, есе. – Київ, 1993.
94. Дашкевич Я. Східна Галичина: етнічні відносини, національні міфи та менталітет // Україна в минулому. – Вип. 6. – К.; Львів, 1993.

95. Дашкевич Я. Штрихи до політичного портрета Романа Шухевича // Україна в минулому. – К.; Львів, 1995. – Вип.7
96. Дашкевич Я.Р. Дорогами української Кліо. Про становище історичної науки в Україні // Україна в минулому.– К.; Львів, 1996. – Вип. 8.
97 Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.. документи, матеріали, спогади. – У трьох томах. Т.1. 1939–1945. – Львів, 1996.
98. Довідник з історії України (А–Я). посіб. для серед. загальноосв. навч. зал. / За заг.. ред.. І.Підкови, Р.Шуста. – 2-ге вид., доопр. і доповн. – К.: Ґенеза, 2001. – 1136 с.
99. Довідник з історії України (Видання в трьох томах). Том І (А–Й). посіб. для серед. Загальноосв. навч. зал. / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К.: Ґенеза, 1993. – 240 с.; Т.ІІ (К–П), 1995. – 436 с.; Т.ІІІ (Р–Я), 1999. – 688 с.
100. Дорошко М. Партійно-радянська номенклатура УРСР у 20–30-ті роки ХХ ст.: автореф. дис. д-ра іст. наук. – К., 2004.
101. Друга світова війна і Україна: Матеріали наук. конф. 27–28 квітня 1995 р. – К., 1996.
102. Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададуров В. Французька історіографія ХХ століття. – Львів, 2001.
103. Дякун М. Політизація українського жіночого руху в Галичині: 1921–1939 рр.: автореф. дис. канд.. іст. наук. – Львів, 2002.
104. Жерноклеєв О., Райківський І. Лідери Західноукраїнської соціал-демократії. Політичні біографії. – К., 2004.
105. Зайцев О. Націоналізм і національна демократія в Західній Україні у 1920–30-х роках // ІІ Міжнар. конгрес україністів. Історія. – Львів, 1994. – Ч.2.
106. Зайцев О. Представники Українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922–1939 рр.) // Укр. іст. журн. – 1993. – № 1.
107 Зайцев Ю. Стратегія і тактика Українського національного фронту // Український національний фронт. Дослідження, документи, матеріали / Упор. М. Дубас, Ю.Зайцев. – Львів, 2000. – С. 14–47

108. Зайцев Ю. Ті, що не мовчали // Львівщина. Історико-культурні та краєзнавчі нариси. – Львів: Вид-во "Центр Європи", 1998. – С. 348–349.
109. Зайцев Ю.Д. Дисиденти // Сторінки історії України XX ст. – К., 1992. – С. 195–235.
110. Зайцев Ю.Д. Ідея і чин Українського національного фронту // Воля і Батьківщина. – К., 1997 – № 2 (23). – С. 26–34.
111. Заплатинська О. О. "Формалізм чи новаторство?": Інтелектуальний нонконформізм в офіційному дискурсі 1960–1970-х рр. в Україні // Укр. іст. журн. – 2006. – № 1. – С. 155–160.
112. Заполовський В. Вплив Горлицької операції на активізацію бойових дій на фронтах Східної Галичини та Буковини (травень-червень 1915 р) // Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. – Чернівці, 2000.
113. Заполовський В., Осадчук С. Слідами забутої війни 1914–1918 рр. в Буковині. – Чернівці, 1998.
114. Захарченко П. Селянська війна в Україні. Рік 1918. – К., 1997
115. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К., 2004.
116. Західноукраїнська Народна Республіка, 1918–1923. Історія / За ред. О.Карпенка. – Івано-Франківськ, 2001.
117 Зашкільняк Л. Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. – Львів, 2004. – С. 45.
118. Зашкільняк Л. Польська історіографія після Другої світової війни: проблеми національної історії (40–60-ті роки). – К., 1992. – 96 с.
119. Зашкільняк Л., Сирота Р. Міжнародна наукова конференція у Львові "Виклики сучасної історіографії: світовий та український контексти" // Укр. іст. журн. – 2002. – № 2.

120. Зашкільняк Л.О. Сучасна світова історіографія: посібник для студентів історичних спеціальностей університетів. – Львів: ПАІС, 2007
121. Зінкевич Л. Розпад російської армії та український військовий рух в умовах національної революції в Україні (березень 1917 – лютий 1918 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. – Львів, 1995.
122. Зінченко А. Благовістя національного духу. Українська церква на Поділлі в першій третині XX ст. – К.,1993.
123. Зінченко А. Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита В.Липківського. – К.,1997
124. Ільницький М. Літературний Львів першої половини XX ст. // Львів. Історичні нариси. – Львів, 1996.
125. Ісаєвич Я.Д. XIX Міжнародний конгрес істориків в Осло // Укр. іст. журн. – 2001. – № 1. – С. 159 –165.
126. Історії спецслужб України (1918–1920 рр.): зб. док. – К., 1999.
127 Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Образи науки. // Міжвузівський зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2000.
128. Історія України (В. Верстюк, О. Гарань, О. Гуржій та ін.) / За ред. В. Смолія. – Вид. 3, доп. – К., 2002.
129. Історія України / Відп. ред. Ю. Сливка, Ю. Зайцев. –3-тє вид. – Львів, 2002.
130. Історія України / За ред. В.А. Смолія. – К., 1997
131. Історія України / Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. – Львів, 1996.
132. Історія України / Ю. Зайцев, В. Баран, Л. Войтович та ін. – 3-тє вид., змін. та доп. – Львів, 2002.
133. Історія України. Національно-державне відродження, становлення незалежної України на сучасному етапі (кінець 80-х – перша половина 90-х років). – К., 1995.
134. Історія України. Нове бачення. – Т. 2./ Під ред. В.А.Смолія. – К.: Вид-во "Україна", 1996. – 494 с.
135. Історія України: нове бачення: у 2 т./ О.І. Гуржій, Я.Д. Ісаєвич, М.Ф. Котляр та ін. – Т. 1. / Під ред. В.А.Смолія. – К.: Україна, 1995. – 350 с.

136. Іщук О., Ніколаєва Н. Діяльність молодіжних структур ОУН у повоєнні роки (1945–1948 рр.): деякі аспекти проблеми // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів: Вид-во "Мс", 2006. – Збірник 7 – С. 232–242
137 Кагуй П. Матеріали до історії УПА, ОУН у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України // Україна в минулому / Ред. кол. Я. Дашкевич, М. Капраль, І. Скочиляс. – Київ; Львів, 1993. – Вип. III. – С. 7–9.
138. Каліниченко В. Селянське господарство України в період непу: історико-економічне дослідження. – Харків, 1997
139. Карпенко О. Злука ЗУНР і УНР – видатна подія в історії українського народу // Соборність України і Суверенітет. – Івано-Франківськ, 1999.
140. Карпенко О. Листопадова 1918 р. національно-демократична революція на західноукраїнських землях // Укр. іст. журн. – 1991. – № 1. – С.16-29.
141. Касьянов Г До питання про ідеологію Організації українських націоналістів (ОУН): аналітичний огляд. – К., 2003.
142. Касьянов Г Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-80-х років. – К.: Либідь, 1995.
143. Касьянов Г Сучасний етап української історіографії: методологічні та інституційні аспекти // Ґенеза. – 2004. – № 1 (9). – С.78–91.
144. Касьянов Г Україна 1991–2007: нариси новітньої історії. – К.: Наш час, 2008.
145. Касьянов Г Українська інтелігенція 1920–1930-х років: соціальний портрет та історична доля. – К., 1992.
146. Касьянов Г., Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція (20–30-ті роки). – К., 1991.
147 Касьянов Г.В. Сучасна історія України: проблеми, версії, міркування // Укр. іст. журн. – № 4. – С.4–14.
148. Кентій А. Нарис боротьби ОУН-УПА в Україні 1946–1956 рр. – К., 1999.

149. Кентій А. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929–1941 рр.). – К.,1998.
150. Кентій А. Українська військова організація (УВО) в 1920–1928 рр. Короткий нарис. – К., 1998.
151. Кентій А. Українська повстанська армія в 1942–1943 рр. – К.,1999.
152. Кентій К. Джерелознавчі та історіографічні читання в Київському національному університеті ім. Тараса Шевченка // Укр. іст. журн. – 2001. – № 2. – С. 151–152.
153. Киричук Ю. Історія УПА. – Тернопіль, 1991.
154. Киричук Ю. Тарас-Бульба-Боровець: його друзі і вороги. – Львів,1997
155. Киричук Ю. Український національний рух 40-50-х років XX століття: ідеологія та практика. – Львів: Добра справа, 2003.
156. Ковалюк В. Західна Україна на початку Другої світової війни // Укр. іст. журн. – 1991. – № 9. – С. 30-41.
157. Коваль М. ОУН-УПА і "Третій рейх" // Політика і час. – 1991. – № 6.
158. Коваль М. Україна в Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) // Сер. "Україна крізь віки" Т. 12. – К., 1999. – Т.12.
159. Коваль М. Українська РСР у період відбудови і розвитку народного господарства (1945–1955 рр.) // Укр. іст. журн. – 1990. – № 4. – С. 80–87
160. Ковтун В. Історія народного руху України. – К., 1995.
161. Когут П. В. Запровадження колгоспної системи в західних областях України (1944–1953 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. – Львів, 2000. – С. 16–17
162. Кокін С., Мовчан О. Ліквідація більшовиками правоесерівської і меншовицької опозиції в Україні в 1920–1924 рр. – К.,1993.
163. Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К., 2000.
164. Колесник І. Українська культура та історіографія: історія ментальностей // Укр. іст. журн. – 2002. – № 1. – С. 25–29.

165. Комар В. Політика Польщі щодо українців Галичини (1919–1939 рр.): основні напрямки та етапи // Галичина. – 2001. – № 5–6.
166. Кондратенко Л.В., Хойнацька Л.М. До 100-річчя від дня народження М.О. Бурмистенка // Укр. іст. журн. – 2002. – № 6. – С.152–154.
167 Кондратюк К. Галицький консерватизм: ідеологія і практика (1896–1939 рр.) // Мандрівець. Всеукр. журн. гуманіст. студій. – Тернопіль, 2003. – № 5.
168. Кондратюк К. Українська історіографія XIX – початку XX століть: основні напрями і концепції. – Львів, 2002.
169. Кондратюк О. Аграрне питання в програмах та діяльності українських політичних партій Західної України 1919–1939 рр.: автореф. дис. канд. іст. наук. – Львів. 1997
170. Копиленко М., Копиленко О. Зовнішня політика Центральної Ради // Політика і час. – 1992. – № 12. – С.67-72.
171. Копиленко О. Сто днів Центральної Ради. – К., 1992.
172. Коропецький І. Вигляди на успіх економічних реформ в Україні // Сучасність. Література, наука, мистецтво, суспільне життя. – 1994. – листопад 11. – С. 53–72.
173. Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Харків, 1996.
174. Кравчук М. Українські січові стрільці. – Івано-Франківськ, 1998.
175. Крайтор В. Проблема Покуття у відносинах між Румунією і ЗУНР // Галичина. – 2001. – № 5–6.
176. Красівський О. Проблема Східної Галичини на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр. в контексті польської зовнішньої політики // Наукові записки інституту національних відносин і політології НАН України. Сер. "Політологія і етнологія" – К., 1997
177 Красівський О., Панчук А. Президент ЗУНР Євген Петрушевич // Українська ідея: постаті на тлі революції. – К., 1994.

178. Кремень В.Г., Табачник Д.В., Ткаченко В.М. Україна: альтернативи поступу (Критика історичного досвіду). – К.: "ARC-UKRAINE", 1996.
179. Кривчик Г. Г Протиріччя культурного розвитку українського села у 1960–80-ті рр. // Укр. іст. журн. – 2002. – № 5. – С. 24–33.
180. Крупник Л.О. Державна політика у сфері українського професійного мистецтва (1965–1985): автореф. дис. канд. іст. наук. – Львів, 2003. – С. 7
181. Кулінич І., Кривець Н. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К., 1995.
182. Культурне життя в Україні: західні землі. / За ред. Ю. Сливки. – Т. І. 1939–1953. – Львів, 1994; Т. ІІ. – Львів, 1996.
183. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. – У трьох томах. Т. 1. 1939–1945. – Львів, 1996.
184. Культурне життя в Україні: західні землі. Т. ІІІ / Упоряд. Т. Галайчак, О. Луцький. – Львів.: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006.
185. Кульчицький С. В. XX з'їзд КПРС – переломний пункт в історії радянського комунізму // Укр. іст. журн. – 2006. – № 2. – С. 106–128.
186. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996.
187 Кульчицький С. Комуністична доктрина і спроби її реалізації в Радянській Україні у 1919–1920 рр. – К., 1992.
188. Кульчицький С. Між двома війнами (1921–1941 рр.) // Укр. іст. журн. – 1991. – № 8, 9.
189. Кульчицький С. Нова економічна політика: уроки для сьогодення // Маршрутами історії. – К., 1990.
190. Кульчицький С. Помаранчева революція. – К.: Ґенеза, 2005.
191. Кульчицький С. Спроби реформ (1956–1964) // Укр. іст. журн. – 1998. – № 2. – С. 102–114; №3. – С. 97–112; № 4. – С. 91–102.

192. Кульчицький С. Україна між двома світовими війнами (1921–1939). Сер. "Україна крізь віки" – Т. 11. – К., 1999.
193. Кульчицький С. Україна: суспільство й держава на терезах історії (1991–2006) // Укр. іст. журн. – 2006. – № 4. – С.29.
194. Кульчицький С. УСРР в добу воєнного комунізму (1917–1920). – К.,1994.
195. Кульчицький С. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.). – К.,1995.
196. Кульчицький С. Ціна великого перелому. – К.,1991.
197 Кульчицький С.В. Утвердження незалежності України: перше десятиліття // Укр. іст. журн. – 2001. – № 4. – С.9–22.
198. Курносов Ю.О. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х рр. XX ст.). – К., 1994.
199. Курносов Ю.О. Соціально-політичний розвиток УРСР у 50-х – першій половині 60-х рр. // Укр. іст. журн. – 1990. – № 5. – С. 79–86.
200. Кучерепа М. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919–1939 рр.) // Матеріали II міжнар. семінару істориків Українсько-польські відносини в 1918–1947 рр. – Варшава, 1998.
201. Кучерепа М., Давидюк Р. Волинське українське об'єднання. 1931–1939 рр. – Луцьк, 1998.
202. Лавров Ю. Про ідейні та організаційні засади Союзу визволення України // Укр. іст. журн. – 1996. – № 6.
203. Лазарович М. Формування національно-державницької ідеології легіону українських січових стрільців (1914 – початок 1917 рр.) // Мандрівець. – 1998. – № 1.
204. Лановик Б., Трофим'як М., Матейко Р. та ін. Українська еміграція: від минувшини до сьогодення. – Тернопіль, 1999.
205. Лепісевич П. Загальна українська рада: проблема консолідації національно-демократичних сил (1914–1916 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. – Львів, 2005.
206. Литвин В. Право Правди.– К.: Видавничий дім "Лі-Терра", 2005.

207 Литвин В. Україна у першому повоєнному десятилітті (1946–1955). – К., 2004.
208. Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914–1920). – К., 2003.
209. Литвин В., Слюсаренко А. На політичній арені України (90-ті рр.). Роздуми істориків // Укр. іст. журн. – 1994.– № 1.– С. 9–30; № 2–3. – С. 28–51.
210. Литвин В.М. Политика і власть: на фоне политического портрета Л.Кравчука. – К., 1997
211. Литвин В.М. Політична арена України. Ділові особи та виконаці. – К., 1994.
212. Литвин В.М. Україна на межі тисячоліть (1991–2000 рр.) // Сер. "Україна крізь віки" – К., 2000.
213. Литвин В.М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки XX ст.). Т. 14 – К., 2002.
214. Литвин В.М. Україна: хронологія поступу (1991–2000 рр.). – К., 2000.
215. Литвин М., Луцький О., Науменко К. 1939. Західні землі України. – Львів, 1999.
216. Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва. – Львів, 1991.
217 Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995.
218. Литвин М., Науменко К. Українські Січові Стрільці. – Львів, 1992.
219. Литвин С. Суд історії. Симон Петлюра і петлюріана. – К., 2001.
220. Лобач К. Історичний досвід регулювання споживчого ринку України в період непу (історико-економічний аспект): Автореф. дис. канд. іст. наук. – К.,1994.
221. Лозовий В. Аграрна політика Директорії УНР // Укр. іст. журн. – 1997 – № 2. – С. 68-76.
222. Лозовий В. Політично-ідеологічна криза в добу Директорії УНР // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2001. – Т.5 (70). – С. 255-260.

223. Любовець О. Партія боротьбистів в Українській революції 1917–1920 рр.: автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 1993. – С. 14.
224. Лях С. Наймана праця у сільському господарстві України в умовах непу. – К.,1990.
225. Мазур О., Патер І. Львів у роки Першої світової війни // Львів. Історичні нариси. – Львів, 1996.
226. Макарчук В., Макарчук С. Доба суспільно-політичних полярностей і напруги // Львів. Історичні нариси. – Львів, 1996.
227 Макарчук С. Українська республіка галичан. Нариси про ЗУНР. – Львів, 1997
228. Макарчук С. Український етнос. Виникнення та історичний розвиток. – К., 1992.
229. Макарчук С. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. – Львов, 1983.
230. Малик Я. Більшовицький тоталітаризм в українському селі. Перша спроба впровадження (жовтень 1917 – березень 1918 рр.). – Львів, 1996.
231. Малик Я., Прокіп А. Михайло Галущинський: період парламентської діяльності // Наукові зошити іст. ф-ту ЛНУ ім. І. Франка: зб. наук. праць – Львів, 2000. – Вип. 3.
232. Марочко В. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) – К.,1995.
233. Марусик Т.В. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. XX ст.). – Чернівці, 2002.
234. Марущак М. Ліквідація УГКЦ – ідеологічна диверсія Москви проти визвольного руху на західноукраїнських землях // Державність. – К., 1992. – № 4. – С. 30–34.
235. Марченко М.І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.).– К., 1959.
236. Марчук В. Греко-католики в другій речі Посполитій: суспільний чин та конфесійно-територіальний устрій // Галичина. – 2001. – № 5–6.

237 Марчук В. Церква, духовність, нація: Українська греко-католицька церква в суспільному житті України XX ст. – Івано-Франківськ, 2004.
238. Масненко В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). – Черкаси, 2001.
239. Матейко Р., Мельничук Б. Шляхами стрілецької слави. – Тернопіль, 1995.
240. Мироненко О. Світоч української державності: політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. – К., 1995. – С. 299-300.
241. Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. – К., 1993.
242. Несук М. Десять років української незалежності: справа історичних аналогій // Політична думка. – К., 2001. – № 3. – С.21–204.
243. Нечитайло В. Д. Українське селянство: важкий шлях до волі. – Кам'янець-Подільський: Апостроф, 1995.
244. Ніколаєць Ю. Моральний стан Червоної армії в Україні в перший період війни проти німецько-фашистських загарбників. Дезертирство та боротьба з ним. – К., 1998.
245. Ніколаєць Ю. Становище та настрої населення України на початку німецько-фашистської окупації (червень 1941 – липень 1942 рр.) – Вінниця, 1999.
246. Овсієнко О. Австрійсько-німецька розвідка в Україні напередодні Першої світової війни // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. IV – К., 2002.
247 Олієвський О. Діти під час Першої світової війни 1914–1918 рр.: соціально-психологічний аспект // Перша світова війна: історичні долі народів Центральної та Східної Європи. – Чернівці, 2000.
248. Орлянський В. Євреї України в 20–30-ті роки XX ст.: соціально-політичний аспект. – Запоріжжя, 2000.
249. Остафійчук В.Ф. Історія України: сучасне бачення: Навч. посіб. – 4-те вид., випр. – К.: Знання-прес, 2008.
250. Осташко Т. З історії літературно-мистецького життя в Україні за часів Центральної Ради // Укр. іст. журн. – 1998. – № 3. – С. 24-37

251. Офіцинський Р.А. Державотворчий процес в Україні 1921–2004 років (на матеріалах періодики Заходу): автореф. дис. д-ра іст. наук. – Ужгород, 2006.
252. Офіцинський Р.А. Політичний розвиток незалежної України (1991–2004) в аспекті європейської ідентичності (на матеріалах періодики Заходу): монографія. – Ужгород: Гранда, 2005.
253. Павлишин О. Історіографія української революції 1917–1921 рр. // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми. – Львів, 2004.
254. Павлищин О. Об'єднання УНР і ЗУНР: політико-правовий аспект (кінець 1918 р. – перша половина 1919 р.) // Вісн. Львів. ун-ту. Сер. іст. – Львів, 2002. – Вип. 37 – Ч.1.
255. Павлова Т.Г Треті Багаліївські читання в Харківському гуманітарному інституті "Народна українська академія" // Укр. іст. журн. – 2001. – № 2. – С. 152–154.
256. Павлюк О. Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1925 рр.). – К., 1996.
257 Павлюк О. Дипломатія Злуки УНР і ЗУНР // Всесвіт. – 1992. – № 1-2.
258. Павлюк О. Зовнішня політика ЗУНР // Київська старовина. – 1997 – № 3–4.
259. Павлюк О. ЗУНР і політика Угорщини // Україна в минулому. – Вип. 7 – К.; Львів, 1995.
260. Пальчевський Р. Український молодіжний рух на західноукраїнських землях (20–30-ті роки XX ст.): автореф. дис. канд. іст. наук. – Чернівці, 2000.
261. Панов І. Освітній рівень та фахова підготовка офіцерів російської армії в роки Першої світової війни. – К., 1998.
262. Панченко П., Шморчун В. Аграрна історія України. – К., 2000.
263. Панчук М. "Білі плями" героїчного літопису. Із історії Комуністичної партії Західної України. – К., 1989.
264. Панчук М. Партії українського національного комунізму // Наукові праці з питань політичної історії. – 1992. – № 172. – С. 95,103.

265. Панюк А., Рожик М. Історія становлення української державності. – Львів, 1995.
266. Пасещенко Г.В. [Рец. на]: Колесник І. "Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К.: Генеза, 2000. – 256 с.
267 Патер І. Союз визволення України. Проблема державності і соборності. – Львів, 2000.
268. Пащенко В. Свобода совісті в Україні: міфи і факти 20–30-х років. – К.,1994.
269. Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. – Полтава, 1997 – Ч.1.
270. Пеленський Я. Гетьман П. Скоропадський. Міфи та дійсність // Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. – К., 1993. – С. 5-12.
271. Пеленський Я. Передмова: спогади гетьмана Павла Скоропадського // Павло Скоропадський. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – К., Філадельфія, 1985. – С.11-34.
272. Перковський А., Пирожков С. Демографічні втрати Української РСР у 40-х роках // Укр. іст. журн. – 1990. – № 2.
273. Перша світова війна і слов'янські народи: матеріали міжнар. наук. конф. 14–15 травня 1998 р – К., 1998.
274. Петровський В.В. Українсько-російські взаємини в сучасній західній науковій літературі (1991–2001 рр.). – Харків, 2003.
275. Пилявець Л. Взаємовідносини Української Центральної Ради з церквою // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень IV міжнар. круглого столу. – Львів, 1996. – С.178-179.
276. Піддубний І. Суспільно-політичне та культурне життя українців Буковини міжвоєнного періоду (1918–1940 рр.): автореф. дис. канд. іст. наук. – Чернівці, 1996.
277 Підкова І. Україна 1991–1996: хроніка подій. – Львів: Інститут історичних досліджень ЛНУ імені Івана Франка, 2001.

278. Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров, 1817 – 1885. – К., 1992.
279. Погребняк Я.П. Не продам забвению... Записки профессионального партийного работника. – К., 1999.
280. Покальчук Ю. Василь Стус і моє покоління // Дзвін. – Львів, 1991. – № 7 – С. 130–137
281. Політична історія України XX століття. У 6 т. – К., 2003. – Т. 3.
282. Попик С. Біженці з Галичини та Буковини в Австрії: з історії австрійської політики в українському питанні (1914–1918 рр.) // Питання Історії нового та новітнього часу: зб. наук. ст. – Чернівці, 1997 – Вип. 5.
283. Попик С. Українці в Австрії. 1914–1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. – К.; Чернівці, 1999. – С. 98-99.
284. Порендовський В. І. У кігтях СПЕЦЛАГУ (Кенгір 1949–1954). Спогади. – Львів: Вид-во "Сполом", 2005. – 272 с.
285. Портнов А.В. [Рец. на]: Георгій Касьянов. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – К., 1996. – 224 с. // Укр. іст. журн. – 1999. – № 3. – С.151–152.
286. Потульницький В. Історія української політології. – К., 1992.
287 Потульницький В. Теорія української політології: – Курс лекцій. – К., 1993.
288. Потульницький В. Українська та світова історична наука: рефлексії на межі століть // Укр. іст. журн. – 2000. – № 1.
289. Притуляк П. Економічний договір УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною 1918 р. // Укр. іст. журн. – 1997 – № 1. – С. 62-72.
290. Проблеми періодизації історії та історіографічного процесу // Харк. історіогр. зб. – Харків, 2002. – Вип. 5.
291. Проблеми української історіографії. Матеріали Всеукр. наук. конф., присвяченої 30-річчю Укр. іст. т-ва і журн. "Український історик" (2 березня 1996 р.). – Мукачеве, 1996. – С. 6.

292. Рабенчук О. П. Соціальні настрою та поведінка населення України в період голоду 1946–1947 рр. // Укр. іст. журн. – 2006. – № 4. – С. 68–99.
293. Радченко Л. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 рр. – Харків, 1996.
294. Райківський І. Українська соціал-демократична партія (1928–1939 рр.) – Івано-Франківськ, 1995.
295. Рева-Радіонова Л. Українське товариство Сільський господар. 1899–1944 рр. – Тернопіль, 2000.
296. Реєнт О. Більшовизм і революція 1917–1920 рр.: спроба вивчення характеру і динаміки соціальних процесів. – К., 1994.
297 Реєнт О. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу // Укр. іст. журн. – 1999. – № 3. – С. 16–19.
298. Реєнт О., Коляда І. Україна між світовими війнами (1914–1939). Нариси історії. – К., 2004.
299. Реєнт О., Сердюк В. Перша світова війна і Україна. – К., 2004.
300. Репресована церква (Про трагічну долю Української греко-католицької церкви). – Дрогобич, 1994.
301. Репресоване краєзнавство: 20–30-ті роки / Гол. ред. П.Тронько. – К.,1991.
302. Рибак І. В. Стан соціально-побутової сфери українського повоєнного села (1946–1955 рр.) // Укр. іст. журн. – 1994. – № 1. – С. 61–72.
303. Рибалка І.К. Історія України: Підручник для вищих навчальних закладів: У 2 ч. – К., 1995–1996.
304. Рожик М. Репресії проти політв'язнів у Польщі. 1929–1939 рр. // Галичина. – 2001. – № 5-6.
305. Розовик Д. Центральна Рада й українська культура // Укр. іст. журн. – 1993. – № 2. – С.17-27
306. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939). – К., 2004. – С. 41.
307 Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Згадка про сумні роковини. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1990. – 20 с.

308. Рубльов О., Реєнт О. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. // Сер. "Україна крізь війни" – Т.10. – К., 1999.
309. Рубльова Н. Антикостьольна кампанія в УСРР: причини, інструментарій, перебіг (кінець 20-х – 30-ті рр.) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1999. – № 1/2.
310. Рубльова Н. Невідома ділянка антирелігійтого фронту: боротьба владних структур УСРР проти Римо-католицької церкви, 1920-і роки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № S.
311. Рукас А. Польсько-радянський конфлікт на західноукраїнських землях (вересень-жовтень 1939 року): автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 1996. – С. 10.
312. Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні і національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії. – К., 2002.
313. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні середина 1950-х – початок 1990-х років.– К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1998.
314. Русначенко А. Розумом і серцем: Українська суспільно-політична думка 1940–1980-х років. – К., 1999.
315. Рябчук М. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націєтворення. – К., 2000.
316. Санцевич А.В. Видатний український історик М.Є. Слабченко. – К., 1993.
317 Сверстюк Є. Шістдесятники і Захід / Блудні сини України. – К., 1993. – с. 23–32.
318. Семонюк О. Українське питання в роки Першої світової війни – виникнення і розвиток (за публікаціями німецькомовної преси 1914–1917 рр.) // Українські варіанти. – 1997 – № 1.
319. Сеньків М. Західноукраїнське село: насильницька колективізація – 40-і початок 50-х рр. XX ст. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2002. – 296 с.
320. Сеньків М. Західноукраїнське село: насильницька колективізація 1940-х років // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник на пошану

професора Юрія Сливки. – Вип. 7 – 2000. – С. 488–496.
321. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові документи і матеріали. – К., 1998
322. Сергійчук В. Наша кров – на своїй землі. – К., 1996.
323. Сергійчук В. Радянські партизани проти ОУН-УПА. – К., 2000.
323. Сергійчук В. Нескорена церква. Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. – К., 2001.
324. Сердюк О. Біженство в Україні під час Першої світової війни // Проблеми історії України. XIX – початок XX ст. – Вип. IV – К., 2002.
325. Середяк А. Нормативно-правові заходи уряду польської держави щодо шкільництва в Східній Галичині (1919–1924) // Наукові зошити істор. ф-ту ЛНУ ім. І.Франка: зб. наук. праць. – Львів, 2003. – Вип. 5–6.
326. Сирота Р. Сучасна британська історіографія нової та новітньої історії країн Центральної і Південно-Східної Європи (організація і методологія): автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998.
327 Сідак В., Степанков В. З історії української розвідки та контррозвідки. Нариси. – К., 1994.
328. Скокальська І. Діяльність Семена Жука у національно-визвольному русі українського народу на Волині у міжвоєнний період: автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 2005.
329. Сливка Ю. Комуністична партія Західної України // Довідник з історії України / За заг. ред. І. Підкови і Р. Шуста. – Вид. 2. – К., 2001.
330. Сливка Ю. Лаврентій Берія і Україна. 1953 рік / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів: Галицька видавнича спілка, 2005.
331. Сливка Ю. Сторінки історії КПЗУ – Львів, 1989.
332. Сливка Ю. Україна в Другій світовій війні: національно-політичний та міжнародно-правовий аспект // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 1997 – Вип. 3–4. – С. 3-31.
333. Смолій В., Левенець Ю. Парадокси історичного пізнання (замість передмови) // Україна: політична історія: XX

– початок XXI ст. / Редрада В.М. Литвин (голова) та ін. Редколегія: В.А.Смолій, Ю.А. Левенець (співголови та ін.). – К.: Парламентське вид-во, 2007
334. Солдатенко В. Еволюція суспільно-політичних поглядів В. Винниченка в добу української революції // Укр. іст. журн. – 1994. – № 6.
335. Солдатенко В. Становлення української державності і проблема збройних сил (березень 1917– квітень 1918 рр.). // Укр. іст. журн. – 1992. – № 5–12.
336. Солдатенко В. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999.
337 Солдатенко В. Центральна Рада та українізація армії // Укр. іст. журн. – № 6.
338. Соловей О. Українське православне духовенство в боротьбі за становлення Української автокефальної православної церкви на Волині у міжвоєнний період // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. – Тернопіль, 2000.
339. Соляр І. Українське національно-демократичне об'єднання: перший період діяльності. 1925–1928 рр. – Львів, 1995.
340. Стасюк О. Ідейно-політична стратегія ОУН(б) повоєнного періоду // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2006. – Збірник 8. – С. 253–275.
341. Стельмах С. Історична думка в Україні XIX – початку XX століття. – К., 1997
342. Стронський Г Злет і падіння. Польський національний район в Україні у 20–30-ті рр. – Тернопіль, 1992.
343. Струк З. Діяльність українських кооперативів у Західній Україні 1921–1939 рр. – Львів, 2000.
344. Ступарик Б. Шкільництво Галичини (1772–1939) – Івано-Франківськ, 1994.
345. Стяжкіна О., Гридіна І. Історична наука у вузах. І Всеукр. нарада деканів іст. ф-тів держ. навч. закладів // Укр. іст. журн. – 2002. - № 3. – С. 152–157
346. Сургай Г І. Сільське господарство України: уроки минулого та сучасний аграрний курс. – К., 1991.

347 Сухий О. В незалежній Україні //Львівщина: історико-культурні та краєзнавчі нариси / Упорядн. та відпов. ред. Ю. Бірюльов. – Львів: Центр Європи, 1998. – С. 355 – 370.
348. Табачник Д. В., Шаповал Ю. І., Кириченко О.І.: Історія однієї політичної долі. – Український історичний журнал. – 1990. – № 5. – С. 87–97
349. Таран Л. Историческая мысль Франции и России 70-е годы XIX – 40-е годы XX в. – К., 1994.
350. Таран Л. Французька історіографія (70-ті роки XIX – 80-ті роки XX ст.). – К., 1991. – С. 65–78.
351. Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). – Київ; Дрогобич: "Вимір", 2008.
352. Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX — початок XX ст.). – Нью-Йорк; Дрогобич, 2002.
353. Терлецький І. Брестський договір. Історіографія проблеми. – Дніпропетровськ, 1994.
353. Терлюк І. Росіяни західних областей України. – Львів, 1997
355. Терно С. Вони грають зовсім не так, або постмодернізм у сучасній українській історіографії // Ґенеза. – 2004. – № 1 (9).
356. 1939 рік в історичній долі України і українців: Матеріали міжнар. наук. конф. 23–24 вересня 1998 р. – Львів, 2001. – С. 29.
357 Тищик Б., Вівчаренко О. Західноукраїнська Народна Республіка. 1918–1923 рр. – Коломия, 1993.
358. Токар М. Становлення і розвиток політичних партій Закарпаття в 1919–1939 роках: автореф. дис. канд. іст. наук. – Ужгород, 2004.
359. Тронько П.Т. В.В.Щербицький (1918–1990) // Укр. іст. Журн. – 2003. – № 1. – С.109–119.
360. Трофимович В. Історія військових формувань ОУН. 1939–1942. – Львів, 1994.

361. Трощинський В., Шевченко А. Українці в світі. – К.,1999.
362. Троян С. Австрійська концепція "Міттель Європи" напередодні та в час Першої світової війни // Наук. вісн. Чернівец. ун-ту. Вип. 6–7 Історія. – Чернівці, 1996.
363. Турченко Ф. Міхновський: становлення світогляду // Молода нація. Альманах. – К., 2003. – № 2 (27).
364. Турченко Ф., Кривоший Г Магістралі й глухі кути української революції // Українська революція 1917 – початок 1918 рр.: зб. наук. ст. – Запоріжжя, 1998. – С.19.
365. У пошуках правди // Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: ґенезис, характер, перебіг і наслідки: зб. матеріалів міжнар. наук. конф. (Луцьк, 20–23 травня 2003 р.). – Луцьк, 2003.
366. Удод О. Роль історичної науки та освіти у формуванні духовних цінностей українського народу: 1920 – 30-ті рр.: автореф. дис. докт. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2000.
367 Удод О. Українсько-російські взаємини: історіографічні міркування й роздуми // Укр. іст. журн. – 2005. – № 2. – С.167–177
368. Удод О.А. [Рец. на]: С.В. Кульчицький. Помаранчева революція. – К.: Ґенеза, 2005. – 368 с. // Укр. іст. журн. – 2005. – № 6. – С.218–220.
369. Україна на порозі XXI століття. Актуальні питання історії: Зю. Наук. праць. – К., 1999.
370. Україна у Другій світовій війні. Уроки історії та сучасність: Матеріали міжнар. наук. конф. 27–28 жовтня 1994 р. – К., 1995.
371 Україна: друга половина XX століття. Нариси історії / П.П.Панченко та ін. – К., 1997
372. Україна: політична історія: XX – початок XXI ст. / Редрада: В.М.Литвин (голова) та ін. Редкол.: В.А.Смолій, Ю.А.Левенець (співголови та ін.). – К.: Парламентське вид-во, 2007
373. Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001). – К., 2001.

374. Україна–Польща: важкі питання. Т. 9. Матеріали IX і X міжнародних наукових семінарів “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни” Варшава, 6–10 листопада 2001 р. / Наук. ред. М. М. Кучерепа. – Луцьк: ВМА “Терен”, 2004.
375. Україна–Польща: важкі питання. Т. 10. Матеріали XI Міжнародного наукового семінару іісториків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни” Варшава, 26–28 квітня 2005 року. – Варшава: ТОВ ТИРСА, 2006.
376. Український національний фронт. Дослідження, документи, матеріали / Упоряд. М. Дубас, Ю. Зайцев. – Львів, 2000.
377 Ульяновський В., Короткий В. Володимир Антонович: образ на тлі епохи. – К., 1997
378. Фісанов В. Буковинське і галицьке питання у міжнародних відносинах періоду Першої світової війни // Вісн. центру буковинознавства. Сер. істор. – Чернівці, 1993. – Вип.1.
379. Хміль І. На шляху відродження української державності. – К., 1994.
380. Хміль І. Перший Всеукраїнський селянський з'їзд (28 травня – 2 червня 1917 р). – К., 1992.
381. Хонігсман Я. Катастрофа львівського єврейства. – Львів, 1993.
382. Чайковський А. Невідома війна. – К., 1994.
383. Шаповал Ю. Більшовицька політична поліція в Україні у міжвоєнний період – невідомі документи і факти // Галичина. – 2001. – № 5–6.
384. Шаповал Ю. Війна після війни // Літопис УПА. Нова серія. – Т. 3. – Київ; Торонто, 2001.
385. Шаповал Ю. Мороз перед “відлигою” // Історія України. Нове бачення. – Т.2. – К.: Вид-во “Україна”, 1996. – С. 329–362.
386. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.,1997

387 Шаповал Ю.І. В.В.Щербицький: особа політика серед обставин часу // Укр. іст. Журн. – 2003. – № 1. – С.118–127
388. Шаповал Ю.І. Людина і система: (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні). – К., 1994.
389. Шаповал Ю.І. Україна XX століття: особи та події в контексті важкої історії. – К.: Ґенеза, 2001.
390. Шаповал Ю. "Українці з радісним вигуком кинулись до мене" Як 50 років тому Лаврентій Берія розігрував "українську карту" // День. – 2003. – 20 червня.
391. Шаталіна Є. Селянські висилки під час колективізації (1928–1933 рр). – К., 1997
392. Шваб А. Динаміка еміграційного руху з Волині в міжвоєнний період // Питання історії нового і новітнього часу: зб. наук. ст. – Чернівці, 1995. – Вип. 4. – Ч.1.
393. Швагуляк М. "Українська карта" Українське питання у міжнародній політиці напередодні та на початку Другої світової війни // Дзвін. – 1990. – № 7 – С. 83-95.
394. Швагуляк М. Пацифікація. Польська репресивна акція у Галичині 1930 р. і українська суспільність. – Львів, 1993.
395. Швагуляк М. Українська військова організація // Довідник з історії України / За заг. ред. І. Підкови і Р. Шуста. – 2-ге вид. – К., 2001.
396. Шелест П.Е. Да не судимы будете. Дневниковые записки, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. – М., 1995.
397 Шморчук О. Україна: шлях відродження. – К., 1994.
398. Щусь О. Всеукраїнські військові з'їзди 1917р. – К., 1992.
399. Юрійчук Є. Становлення і характер радянської влади в Україні. Історико-правові аспекти (1917–1922 рр.). – К., 1988.
400. Юрчук В. Культурне життя в Україні у повоєнні роки: світло і тіні. – К.: Асоціація "Україна", 1995.
401. Яблонський В. Директорія УНР: творення конституційно-правових засад української державності // С. Петлюра у контексті українських національно-визвольних змагань: зб. наук. праць. – К., 1999. – С. 98-118.

402. Якимович Б. Генерал Мирон Тарнавський – життя і чин. – Львів, 1994.
403. Якимович Б. Збройні сили України. Нарис історії. – Львів, 1996.
404. Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. – К., 2003.
405. Яневський Д. Українська Центральна Рада: перші кроки до новітньої української державності // Минуле України: відновлені сторінки. – К., 1991.
406. Яневський Д. Хроніка “помаранчевої” революції / За ред. О.А.Кравець; передмова П.О.Порошенка; худож.-оформлювас І.В. Осипов. – Харків: Фоліо, 2005.
407 Яремчук В. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби.– Острог.: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2009.
408. Ярош Б.О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях: 30–50-ті роки XX століття (історико-політологічний аспект). – Луцьк, 1995.
409. Яцун Б. Взаємовідносини церкви і націоналістичного руху в Галичині в міжвоєнний період: ідеологічний і політичний аспекти // Наук. зошити істор. ф-ту Львів. у-ту ім. І.Франка: зб. наук. праць. Львів, 2003. – № 5–6.

Зміст

Навчальне видання

Костянтин КОНДРАТЮК,
Олексій СУХИЙ

Сучасна національна історіографія новітньої історії України (1914–2009 рр.)

Навчальний посібник

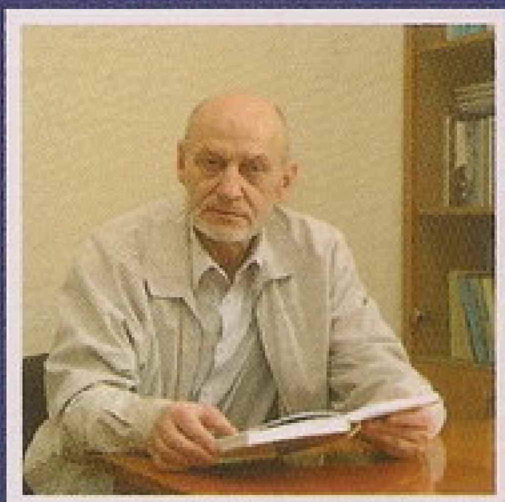
Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Редактор *Анатолій Нестеренко*
Технічний редактор *Світлана Сеник*
Комп'ютерне верстання *Наталії Лобач, Наталії Буряк*
Обкладинка *Василь Роган*

Формат 60x84/16. Умовн. друк. арк. 19,4.
Тираж 300 прим.
Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка. 79000 Львів, вул. Дорошенка, 41.

СВІДОЦТВО
про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК №3059 від 13.12.2007

Видруковано з готових діапозитивів
у книжковій друкарні „Коло"
(Свідоцтво серії ДК № 498 від 20.06.2001 року)
вул. Бориславська, 8, м. Дрогобич, Україна, 82100,
тел. +380 3244 2-90-60, 3-87-32; ел. пошта: kolodruk@gmail.com

Кондратюк Костянтин Костянтинович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка, "Заслужений діяч науки і техніки України" та "Заслужений професор Львівського національного університету імені Івана Франка". Наукові зацікавлення: український національний рух XIX–XX ст. та українська історіографія XIX–XX ст. У науковому доробку вченого понад 200 наукових, науково-популярних і навчальних праць. Серед них: "Нариси історії українського національно-визвольного руху XIX ст." – Тернопіль, 1993. – 98 с.; "Українська історіографія XIX–початку XX століть: основні напрями і концепції". Навчальний посібник. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2002. – 240 с.

Сухий Олексій Миколайович – доктор історичних наук, професор кафедри новітньої історії України Львівського національного університету імені Івана Франка, учений секретар Львівського національного університету імені Івана Франка. Сфера наукових зацікавлень: суспільно-політичні та етнічні процеси в Галичині кінця XVIII–першої третини XX ст.; українська історіографія. Опублікував понад 180 наукових та науково-методичних праць. Серед них: "Галичина між Сходом і Заходом. Нариси історії XIX–початку XX ст." – Львів: Львівський державний університет імені Івана Франка; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997.– 204 с.; "Від русофільства до москвофільства (російський чинник у громадській думці та суспільно-політичному житті галицьких українців у XIX столітті)". – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2003. – 498 с.

ISBN 978-966-613-764-0

